

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՆԻԿ ԲԱԲԱԶԱՆՅԱՆ

ՄԻԶԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1918 - 1920 ԹԹ.

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2017

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Բ 125

*Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը*

*Հեղինակը մենագրության հրատարակության համար հատուկ
շնորհակալություն է հայտնում ԵՊՀ ռեկտոր, Հայագիտական
հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ պարոն Ա. Հ. Միմոնյանին*

Վանիկ Բաբաջանյան

Բ 125 Միջկուսակցական հարաբերությունները Հայաստանի
Հանրապետությունում 1918 - 1920 թթ./Վ. Բաբաջանյան: -
Եր., ԵՊՀ հրատ., 2017, 228 էջ:

Մենագրության մեջ ամփոփված են Հայաստանի առաջին
Հանրապետության տարիների (1918-1920 թթ.) միջկուսակցա-
կան հարաբերությունները, ինչպես նաև համապետական հիմ-
նախնդիրների վերաբերյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական
ուժերի որդեգրած դիքորոշումները:

Մենագրությունը նախատեսված է հիմնախնդրով զբաղվող
մասնագետների և ընթերցող հասարակության համար:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2233-9

© ԵՊՀ հրատ., 2017

© Բաբաջանյան Վ., 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....	5	
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ		
ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ		
ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ...	21	
1. Պետականության հռչակումը և կուսակցությունները	21	
2. Կռալիցիոն կառավարություն ստեղծելու և այն Երևան տեղափոխելու խնդիրը միջկուսակցական հարաբերություններում	32	
3. Հայաստանի խորհուրդը և նրա կուսակցական խմբակցությունները	40	
4. Ներքին հիմնախնդիրները միջկուսակցական հարաբերություններում	53	
5. Արտաքին հիմնախնդիրները և կուսակցությունները	60	
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ		
ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ		
ԿՈԱԼԻՑԻՈՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	69	
1. Կռալիցիոն կառավարության ձևավորումը	69	
2. Խորհրդարանական առաջին ճգնաժամը և կուսակցությունները	79	
3. Սիացյալ Հայաստանի հռչակագիրը և կուսակցությունները: Խորհրդարանի արձակումը	86	
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ		
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ		98
1. Կուսակցությունները և խորհրդարանական ընտրությունները: Նոր խորհրդարանի գումարումը	98	
2. Կուսակցական կյանքը և միջկուսակցական հարաբերությունները խորհրդարանական ընտրություններից հետո	114	
3. Ներպետական հիմնախնդիրները	132	
4. Արտաքին քաղաքականության և ազգային խնդիրները	138	

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՍԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

**ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԱԿԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՍԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 146**

1. Բյուրո-կառավարության միջոցառումները մայիսյան
իրադարձությունների շրջանում և կուսակցությունների
դիրքորոշումը 146

2. Կուսակցությունները մայիսյան իրադարձությունների
հետևանքների հաղթահարման շրջանում:
Միջկուսակցական մարմինը 157

3. Արտաքին քաղաքականության և ազգային
հիմնախնդիրները 164

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՍԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՍՏԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 174

1. Թուրքական զորքերի ներխուժումը Հայաստան
և կուսակցությունները 174

2. Միջկուսակցական խորհրդի ստեղծումը և գործունեությունը 181

3. Կռալիցիայի և հաշտության խնդիրները
միջկուսակցական հարաբերություններում 184

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 207

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 214

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում սոցիալ-դասակարգային ընդհանուր շահերի և գաղափարների շուրջ ձևավորվել են համախոհների խմբեր, որոնց ամենակազմակերպված ձևը, թերևս, կուսակցություններն են: Սոցիալական մեծ խմբերի շահերը հնարավոր է արդյունավետ կերպով ապահովել միայն բազմաթիվ ռեսուրսներ տրամադրող քաղաքական իշխանությունը: Ուստի քաղաքական ուժերի միջև ծավալված միջկուսակցական պայքարում յուրաքանչյուր կուսակցության հիմնական նպատակն է իշխանության ձեռքբերումը: Ժողովրդավարական երկրներում կուսակցությունները կազմում են քաղաքական համակարգի բաղադրիչ տարրերը, որոնց շնորհիվ իրականացվում է կապ հասարակության և պետության միջև:

Հայոց պետականության արդի փուլի քաղաքական գործընթացներում նույնպես զգալի է կուսակցությունների և նրանց գաղափարական արժեքների ազդեցությունը: Միջկուսակցական հարաբերությունների ոլորտում ծագել են ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին բազմաթիվ հիմնախնդիրներ: Դրանց նպաստավոր լուծումը, պետության կայացումը, դրանում առկա կառույցների ինքնահաստատումը, հզոր իշխանության և կառուցողական ընդդիմության ձևավորումն անհնար է պատկերացնել առանց միջկուսակցական կայուն հարաբերությունների:

Նման պայմաններում խիստ կարևորվում է պատմական ոչ վաղ անցյալի զարգացումների և օրինաչափությունների վերլուծությունը, մանավանդ, որ շուտով կլրանա 1918 թ. մայիսյան հեղափոխության և Հայաստանի առաջին Հանրապետության հիմնադրման հարյուրամյա տարեդարձը, ժամանակաշրջան, որի դասերն ու խորհուրդներն ուսանելի են նաև մեր օրերում:

Ինչպես 1918 թ., այնպես էլ 1991 թ. Հայաստանի անկախացմանը նախորդեցին աշխարհաքաղաքական բարդ գործընթացներ՝ ռուսական կայսրության, մեր օրերում՝ ԽՍՀՄ փլուզումը: Մի դեպքում

դա հետևանք էր Առաջին աշխարհամարտի, մյուսում՝ սառը պատերազմի ավարտի: Երկու դեպքում էլ հայ քաղաքական կուսակցությունները ստացան ազատ գործելու հնարավորություն:

Երկու դեպքում էլ անկախ պետականության կերտմանը նպաստեցին զինական հաջողությունները՝ 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերը և մերօրյա արցախյան գոյապայքարը: Երկու դրվագներում էլ քաղաքական կուսակցությունները եղան միաբան, լի թշնամուն հակահարված տալու վճռականությամբ:

Ինչպես 1918-1920 թթ., այնպես էլ մեր օրերում Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեց աշխարհաքաղաքական մոռ իրողությունների պայմաններում, որոնք անխուսափելիորեն ազդեցին և ազդում են կուսակցությունների արտաքին քաղաքական կողմնորոշման վրա:

Ժողովրդավարական պետության հավակնող Առաջին Հանրապետության շրջանում ծավալված միջկուսակցական հարաբերությունների ուսումնասիրումը մեծ նշանակություն ունի մերօրյա քաղաքական գործընթացների և կուսակցությունների գործունեության ամբողջական պատկերը տեսանելի դարձնելու առումով: Դա հնարավորություն կտա ճիշտ գնահատել անցյալը, հստակ պատկերացնել ներկան, կանխագուշակել ապագա գործընթացները:

Աշխատության նպատակն է՝ համակողմանի ուսումնասիրել և գիտականորեն ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության տարիների (1918-1920 թթ.) միջկուսակցական հարաբերությունները:

Դրված նպատակին հասնելու համար կարևորվում են հետևյալ խնդիրները.

1. Արժևորել հայ քաղաքական կուսակցությունների՝ նշված շրջանի պատմության սկզբնաղբյուրները՝ առանձնացնելով հատկապես այն հարցերը, որոնք պատմագիտական գրականության մեջ մինչ այժմ բավարար չափով լուսաբանված չեն:

2. Սկզբնաղբյուրների, արխիվային փաստաթղթերի, պարբերական մամուլում տեղ գտած նյութերի հիման վրա հնարավորինս անաչառորեն տալ միջկուսակցական հարաբերությունների գնահատականը:

3. Կուսակցական համագումարների ու ժողովների, նրանց ընդունած ծրագրային հիմնադրույթների համադրմամբ ցույց տալ նրանց հետապնդած նպատակները հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

4. Քանի որ ՀՀ ներքաղաքական կյանքն անցել է միջկուսակցական աշխույժ հարաբերությունների պայմաններում, անհրաժեշտ է ներկայացնել քաղաքական կուսակցությունների մասնակցությունը պետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների, գավառային և քաղաքային ինքնավարությունների աշխատանքներին: Դա հնարավորություն կտա ավելի հստակ պատկերացում կազմելու նրանց քաղաքական կշռի և հեղինակության մասին:

5. Առաջին Հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում անդրկոմկասյան տարածաշրջանը հայտնվել էր տերությունների ռազմաքաղաքական շահերի բախման ոլորտում: Այդ կապակցությամբ կարևորվում է հայ քաղաքական կուսակցությունների որդեգրած արտաքին կողմնորոշման, Հայկական հարցի լուծման հնարավոր ուղիների շուրջ նրանց դիրքորոշումների վերլուծությունը:

Իր բովանդակությամբ ներկա աշխատությունը հավակնություն ունի հնարավորին չափ համակողմանիորեն վերլուծել 1918-1920 թթ. միջկուսակցական հարաբերությունները: Նրա բազմաթիվ հարցադրումներ իրենցից ներկայացնում են գիտական նորույթ: Դրանցից նշելի են առաջին կոալիցիոն կառավարության ստեղծման (1918 թ. նոյեմբեր), խորհրդարանական ընտրությունների (1919 թ. հունիս), 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի շրջանում ՀՀ միջկուսակցական դաշտի դրսևորումների բազմակողմանի քննությունը: Առանձնակի ուշադրության են արժանացել հայ քաղաքական կուսակցությունների սերտ փոխհարաբերությունների արգասիք հանդիսացած միջկուսակցական մարմինների գործունեության վերլուծությունը (Միջկուսակցական մարմնի՝ 1920 թ. մայիս-օգոստոս և Միջկուսակցական խորհրդի՝ 1920 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր): Ընդ որում, այդ խնդիրները լուծելիս շրջանառության մեջ են դրվել անմիջականորեն կուսակցություններին վերաբերող բազմաթիվ և տարաբնույթ փաստաթղթեր:

Ուսումնասիրության աղբյուրները հարուստ են և բազմազան: Դրանց մի խումբը կազմում են Հայաստանի ազգային արխիվի (այսուհետև՝ ՀԱԱ) վավերագրերը, որոնցից հատկապես նշելի են Առաջին Հանրապետության պետական մարմինների (խորհրդարան, կառավարություն, արտաքին, ներքին, արդարադատության, ֆինանսների նախարարություններ և այլն), կուսակցությունների (Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն, Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակյան, Հայաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական, Հայ Ժողովրդական) և հասարակական-քաղաքական գործիչների (Արտակ Դարբինյան, Թադևոս Ավդալբեգյան, Ասքանազ Մռավյան, Արշավիր Մելիքյան) ֆոնդերը, ինչպես նաև ՀՀ Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի (այսուհետև՝ ԳԱԹ) Հովհաննես Բազազյանի ֆոնդը: Արխիվային փաստաթղթերի գերակշիռ մասը բացառիկ և կարևոր նշանակություն ունեն հիմնախնդրի ճշմարտացի և անկողմնակալ լուսաբանման գործում:

Աշխատության համար բազմաթիվ և գիտական տեսանկյունից արժեքավոր նյութեր են պարունակում փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուները¹:

Ուսումնասիրության աղբյուրների մյուս խումբը կազմում է ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլը, ընդգծելի են հատկապես կուսակցական պաշտոնաթերթերը: Աղբյուրագիտական ամփոփարիկների արժեք են ներկայացնում «Յառաջ», «Չանգ», «Հայաստանի աշխատավոր», «Աշխատավոր» (ՀՀԴ), «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ձայն» (ՀԺԿ), «Հայաստանի ձայն» (Հայ ռամկավարներ), «Սոցիալիստ-հեղափոխական» (Էսէռներ), «Կայծ» (սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկներ), «Գործավոր», «Երիտասարդ Հայաստան» (Հնչակ) և այլ պարբերականներում տրված խմբագրականները և վերլուծու-

¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբ.՝ **Ջ. Կիրակոսյան**, Երևան, 1972, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Երևան, 1960, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ **Գ. Գալոյան**, Երևան, 2000, Դաշնակցական կառավարության դրկումենտներից, Ավ. Ահարոնյանի զեկույց-նամակները, Ալ. Մարտունու առաջաբանով, Երևան, 1922, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, հիշողությունների և դրկումենտների ժողովածու, Երևան, 1930:

թյունները: Դրանք հնարավորություն են տալիս կուսակցությունների որդեգրած մարտավարական և ռազմավարական խնդիրների մասին գաղափար կազմելու տվյալ ժամանակաշրջանի համապատկերում:

Աշխատության աղբյուրների հաջորդ խումբը կազմում են մենագրություններն ու հուշագրությունները: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանը չափազանց բարդ է և ոչ միանշանակ: Հիմնախնդիրը տասնամյակներ շարունակ գտնվել է կուսակցական շահարկումների ոլորտում, ինչով էլ բացատրելի է հրապարակի վրա եղած աշխատություններում առկա կողմնակալությունը:

Խորհրդահայ պատմագրության կողմից հիմնախնդրի ուսումնասիրության առաջին փորձերը կատարվել են սկսած 1920-ական թվականներից: Դրանք արված են նախընտրած թեմայի թելադրանքով և ունեն ընդգծված գաղափարաքաղաքական էություն՝ մեղադրանքների շեշտադրումն ուղղելով ոչ միայն ՀՀԴ, այլև մյուս կուսակցությունների և հոսանքների դեմ: Դա կապված էր այդ տարիներին ԽՍՀՄ-ում ընթացող հասարակական-քաղաքական գործընթացների, առաջին հերթին՝ այլախոհ կուսակցությունների մերկացման և ոչընչացման ուղղությամբ խորհրդային պետության որդեգրած քաղաքականության հետ: 1922 թ. Երևանում լույս տեսավ Ասքանազ Մռավյանի «Սոցիալիստ-հեղափոխականները Անդրկովկասում» աշխատությունը: Վերլուծելով սոցիալիստ-հեղափոխականների (եսէռների) կուսակցության հայ հատվածի գործունեությունը՝ Ա. Մռավյանը միաժամանակ բնորոշել է Առաջին հանրապետության քաղաքական դաշտում ներկայացված կուսակցությունների սոցիալական էությունը՝ վերջիններիս համարելով մանրբուրժուական²:

Հայտնի բոլշևիկ Սարգիս Կասյանն իր «Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը» աշխատության մեջ անդրադաձել է հայ «սպեցիֆիկների» գաղափարական ակունքներին: Հեղինակը ընդգծված բացասական վերաբերմունք ունի դեպի «սպեցիֆիզմը»՝ այն համարելով ՌՍԴԲ մայր կուսակցության ազգայնական, աջակողմյան թեքում³:

Արամայիս Երզնկյանը խորհրդահայ պատմագրության մեջ առաջիններից մեկն էր, որ տվեց 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայոց Ազ-

² Տե՛ս **Մռավյան Ա.**, Սոցիալիստ-հեղափոխականները Անդրկովկասում, Երևան, 1922:

³ Տե՛ս **Կասյան Ս.**, Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928:

գային Խորհրդի կայացրած որոշման և հայոց պետականության ստեղծման գնահատականը, ինչն արտացոլվեց նրա փոքրածավալ աշխատության մեջ⁴։ Հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ շրջանում լինելով Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ՝ Ա. Երզրնկյանը ոչ միայն խեղաթյուրված է ներկայացնում իրադարձությունների ընթացքը և քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումը, այլև մայիսի 28-ը համարում է հայ ժողովրդի ստրկացման օր։

1932 թ. Երևանում լույս տեսավ Արտաշես Կարինյանի «Դաշնակցությունը և իր զինակիցները» աշխատությունը։ Հեղինակը վերլուծության է ենթարկել 1920 թ. մայիսյան ապստամբության ու նրա պարտության պատճառները և Առաջին հանրապետության կառավարությանն աջակից կուսակցությունների թվին դասել հայ էսեռներին ու սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյաններին⁵, ինչը, բնականաբար, չի համապատասխանում իրականությանը։

Առանձին դեպքերում, առանց խորամուխ լինելու 1918-1920 թթ. քաղաքական պատմության մեջ, խորհրդահայ պատմագրությունը զարգացրել է դաշնակցության և մնացած կուսակցությունների ներդաշնակման տեսակետը՝ վերջիններիս դիտելով որպես ՀՀԴ ալյակերպություններ։ Նման տեսակետը ժամանակին տեղ է գտել Աշոտ Հովհաննիսյանի և Շավարշ Ամիրխանյանի աշխատություններում⁶։

Խորհրդահայ պատմագրությունը հայ քաղաքական կուսակցությունների և Առաջին հանրապետության պատմության ուսումնասիրությանը կրկին վերադարձավ 1950-ական թվականներից, ինչը շարունակվեց մինչև 80-ական թթ. կեսերը։ Ընդ որում, նրա քննադատության թիրախ դարձավ հատկապես Հայ Հեղափոխական դաշնակցությունը, որը Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին և դրանից հետո արտերկրում ԽՍՀՄ-ի դեմ ծավալել էր ակտիվ գաղափարական պայքար։ Դա նախանշեց խորհրդահայ պատմագրության ավելի կոշտ դիրքորոշումը ոչ միայն Առաջին հանրապետության, այլև նրա

⁴Տե՛ս **Երզրնկյան Ա.**, Աշխատավորության դատարանին (էջեր դաշնակցականների գործերից), Թիֆլիս, 1927։

⁵Տե՛ս **Կարինյան Ա.**, Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, Երևան, 1932։

⁶Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Երևան, 1923, **Ամիրխանյան Շ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Մոսկվա, 1926։

տարիներին գործած քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ: Խորհրդահայ պատմաբաններ Խ. Բաղալյանը, Հ. Վարդանյանը, Հ. Կարապետյանը, Ս. Ալիսանյանը, Գ. Գալոյանը տարբերակում չեն դրել կուսակցությունների և հոսանքների միջև՝ դրանց որակելով բուրժուական, ազգայնական, հակահեղափոխական⁷: Խորհրդային շրջանի հայ պատմաբաններից, թերևս, դաշնակցության սոցիալական էության գնահատման հարցում ավելի զուսպ դիրքորոշում է հայտնել Լ. Խուրշուդյանը: Վերլուծելով Վ. Լենինի և նրա կուսակցական հետևորդների տեսակետները՝ նա ՀՀԴ-ն համարեց մանրբուրժուական կուսակցություն⁸:

ՀՀԴ հակաժողովրդական քաղաքականությունը ցուցանելու նպատակով խորհրդահայ պատմագրության կողմից արժարժվել են Առաջին հանրապետության կառավարման և սոցիալ-տնտեսական ոլորտների հիմնախնդիրները: Հայաստանի իշխանությունների ոչ օրինական ծագումը, սոցիալական խնդիրների լուծման ուղղությամբ նրանց անկարողությունը փորձել են հիմնավորել խորհրդահայ պատմաբաններ Ճատուր Աղայանը և Գալուստ Գալոյանը⁹:

Խորհրդահայ պատմագրության կողմից ուսումնասիրության են ենթարկվել Առաջին հանրապետության տարիների առանձին քաղաքական կուսակցություններ: Դ. Խեչումյանի և Ռ. Խուրշուդյանի կողմից ուսումնասիրվել են համապատասխանաբար Հայ Ժողովրդական կուսակցության և սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակի գործունեության

⁷ Տե՛ս **Բաղալյան Խ.**, Դաշնակների կոնտրոլայնոցիոն գործունեության մի քանի փաստերի մասին (1918-1920 թթ.), Երևան, 1955, **Վարդանյան Հ.**, «Դաշնակցություն» պարտիան որպես օտարերկրյա իմպերիալիստների և ռուսական ռեակցիոն ուժերի գործակալ (1918 - 1920), Երևան, 1955, **Ույնի** Բուրժու-ազգայնական կուսակցությունների դիրքավորումը ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին (1905 - 1907), Երևան, 1975, **Կարապետյան Հ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1961, **Ալիսանյան Ս.**, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.), Երևան, 1966, **Գալոյան Գ.**, Հերոսական մայիսից - հաղթական ճյուղեր, Երևան, 1980:

⁸ Տե՛ս **Խուրշուդյան Լ.**, Դաշնակցություն կուսակցության սոցիալական էության լեճինյան գնահատականի հարցի շուրջ, //«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1988, թիվ 7:

⁹ Տե՛ս **Աղայան Ճ.**, Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982, **Գալոյան Գ.**, Պատմության քառուղիներում: Ազատագրված ժողովրդի վերածնունդը, Երևան, 1982:

1918-1920 թթ. շրջանը¹⁰: Թեև հեղինակների մոտ հասկանալի պատճառներով նկատվում է գաղափարական կողմնապահություն, սակայն նրանց հաջողվել է նշված կուսակցությունների պատմության վերաբերյալ շրջանառու դարձնել բազմաթիվ նյութեր:

Եթե այլախոհ կուսակցությունների գործունեության 1918-1920 թթ. շրջանն այդպես էլ բավարար չափով չլուսաբանվեց և չարժևորվեց, ապա միանգամայն այլ էր պատկերը կոմունիստական կուսակցության պարագայում, որի պատմության ուսումնասիրումն ավելի շատ կրում էր քարոզչական նշանակություն: Խորհրդահայ պատմաբաններ Գ. Ղարիբջանյանի, Խ. Բարսեղյանի, Ծ. Աղայանի աշխատություններում ներկայացված է հայ կոմունիստների և նրանց կազմակերպությունների գործունեության 1918-1920 թթ. շրջանը¹¹: Նշված հեղինակներն իրենց մոտեցումներում փորձել են հիմնավորել ժողովրդական զանգվածների հետ կոմունիստական կազմակերպությունների ունեցած սերտ կապերը, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման անհրաժեշտությունը:

Թեև խորհրդահայ պատմագիտական միտքը հիմնախնդրի ուսումնասիրման գործում, հասկանալի պատճառներով, հանդես է բերել ընդգծված կողմնապահություն, կատարված հսկայական աշխատանքն անուրանալի է: Նրա ձեռքբերումների և հաջողությունների, ինչու չէ, նաև թերացումների ու բացթողումների շնորհիվ է, որ առայսօր հիմնախնդիրը չի կորցրել իր այժմեականությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո միջկուսակցական հարաբերությունները թևակոխեցին որակապես նոր փուլ: Երկրում հաստատվեց կոմկուսի մենիշխանությունը: Որոշ կուսակցություններ լու-

¹⁰ Տե՛ս **Хечумян Д.**, Критический анализ идеологии и политики Армянской Народной партии /1917-1921 гг./, автореферат диссертации кандидата исторических наук, Ереван, 1987, **Хуршудян Р.**, Критический анализ политики и идеологии Армянской мелкобуржуазной партии Гнчак в период борьбы трудящихся Закавказья за победу и упрочнения советской власти (1917-1921 гг.), автореферат диссертации кандидата исторических наук, Ереван, 1981:

¹¹ Տե՛ս **Բարսեղյան Խ.**, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ձևավորումը, Երևան, 1980, **ճուլնի** Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք 2, Երևան, 1975, **Ղարիբջանյան Գ.**, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղվող պայքարում, Երևան, 1955, **ճուլնի** Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը 1917-1920 թթ., Երևան, 1953, **Աղայան Ծ.**, Արշավիր Մելիքյան, Երևան, 1963:

ծարվեցին և վերացան (հայ էսէռներ, մենշևիկներ), մյուսները՝ հայտնվեցին արտասահմանում (Դաշնակցություն, հնչակյաններ և ռամկավարներ): Սկսվեց անգիջում և դաժան գաղափարական պայքար:

Առաջին Հանրապետության բազմաթիվ պետական և կուսակցական գործիչներ արտերկրում բոթին համձնեցին իրենց հուշերը: Նրանցից հատկապես բեղմնավոր գործունեություն ծավալեց դաշնակցական և պետական հայտնի գործիչ Ս. Վրացյանը: Իր «Հայաստանի Հանրապետություն» հիմնարար աշխատության մեջ հեղինակն անդրադարձել է անկախ պետականության վերականգնման անցքերին, մանրամասնել ՀՀ ներքին և արտաքին կյանքը՝ դրանք չկտրելով միջկուսակցական պայքարի դրվագներից¹²:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ս. Վրացյանի ապրումների և հուշերի արգասիք հանդիսացող «Կյանքի ուղիներով» բազմահատոր հուշագրության 5-րդ հատորը, որում կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում առաջին կռաւիցիոն կառավարության ձևավորման, խորհրդարանի 1919 թ. ճգնաժամի մասին¹³: ՀՀ շուրջ ստեղծված ռազմաքաղաքական կացության, նրա դեմ քեմալա-բոլշևիկյան համաձայնության մանրամասները ներկայացված են հեղինակի «Հայաստանը բոլշևիկյան մուրճի և թրքական սալի միջև» աշխատության մեջ¹⁴:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ կուսակցությունների որդեգրած դիրքորոշմանը, ինչպես նաև Միջկուսակցական խորհրդի ստեղծմանն ու գործունեությանն է անդրադարձել Հ. Տեր-Հակոբյանը¹⁵: ՀՀԴ ներկուսակցական պայքարի, կուսակցության 9-րդ Ընդհանուր ժողովի մասին հարուստ տեղեկություններ են պահպանվել Ռ. Տեր-Սիմասյանի բազմահատոր հուշագրության 7-րդ հա-

¹² Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

¹³ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Կեանքի ուղիներով, դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հ. 5, Պէյրոս, 1966:

¹⁴ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, Պէյրոս, 1953:

¹⁵ Տե՛ս **Տեր-Յակոբեան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը: Անտիպ փաստաթղթեր, դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ, Կ. Պոլիս, 1921:

տորում¹⁶: 1920 թ. մայիսյան իրադարձությունների, դրանց նկատմամբ ՀՀԴ դիրքորոշման, Բյուրո-կառավարության կողմից միանձնյա իշխանության գալու մանրամասները ներկայացրել է Կ. Սասունին¹⁷: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Ալ. Խատիսյանի, Արտ. Բաբայանի, Իրազեկի (Հ. Տեր-Հակոբյան) աշխատությունները¹⁸: Վերոնշյալ հեղինակները ոչ միայն դեպքերի ժամանակակիցներ են, այլև 1918 –1920 թթ. վարել են պետական բարձր պաշտոններ, ինչը մեծացնում է նրանց աշխատությունների աղբյուրագիտական արժեքը:

1947 թ. Փարիզում լույս տեսավ հայտնի ռամկավար գործիչ Ա. Դարբինյանի հուշագրությունը, որում հեղինակը մանրակրկիտ ձևով անդրադարձել է իր կուսակցության գործունեության 1918-1920 թթ. շրջանին՝ ներկայացնելով նաև միջկուսակցական շփումները ՀԺ կուսակցության հետ¹⁹:

1962-1963 թթ. լույս տեսավ Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության պատմագիր Ա. Կիտուրի երկհատոր աշխատությունը, որի առաջին հատորում վերլուծված է կուսակցության գործունեությունը 1920 թ. մայիսյան իրադարձությունների, ինչպես նաև Հայաստանի խորհրդրդայնացման շրջանում: Հեղինակի մոտեցումներում նկատվում է ընդգծված երկակիություն: Մի դեպքում նա գովաբանում է դաշնակցական կառավարության գործողությունները, մյուս դեպքում՝ արդարացնում Հայհեղինմին աջակից իր կուսակիցներին²⁰: 1938 թ. Հնչակի 50-ամյակի կապակցությամբ լույս տեսավ կուսակցության համապարփակ պատմությունը, որում նաև ներկայացված է սոցիալ-դեմոկ-

¹⁶ Տե՛ս **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1991:

¹⁷ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաքարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), Պէյրոս, 1968:

¹⁸ Տե՛ս **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրոս, 1968, **Բաբայան Ա.**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրէ, 1959, **Իրազեկ Յ.**, Մօտիկ անցեալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ 1917-1922, Պէյրոս, 1956:

¹⁹ Տե՛ս **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890 էն 1940), Փարիզ, 1947:

²⁰ Տե՛ս **Կիտուր Ա.**, Պատմութիւն ՍԴՀ Հնչակեան կուսակցութեան 1887 - 1962, հ. Ա, Պէյրոս, 1962:

րատ հնչակյանների գործունեության 1918-1920 թթ. ժամանակահատվածը²¹:

Արտերկրում նախասիրած կուսակցության թեմայով ուսումնասիրություններ են կատարել Հ. Տասնապետյանը, Հ. Քյուրքչյանը, Հ. Գանգրունին, Ավ. Յափուճյանը, Մ. Ճիգմեճյանը²² և ուրիշներ:

Հարկ է նշել, որ ինչպես դաշնակցական գործիչների, այնպես էլ պատմագրության զանազան ուղղություններ ներկայացնող սփյուռքահայ հետազոտողների կողմից տպագրված հարուստ նյութն ունի հուշագրական բնույթ, ոչ ամբողջական է, թերի և հակասական: Բացի այդ, վերջիններս համոզես են բերել ոչ պակաս կողմնակալություն, իսկ նրանց մոտեցումներում նշմարվում են Առաջին Հանրապետության պատմության և առանձին կուսակցությունների գործունեության իդեալականացման միտումները: Փաստորեն, այս դեպքում էլ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության 1918-1920 թթ. շրջանը ամբողջության մեջ մնացել է սակավ լուսաբանված:

Առաջին Հանրապետության պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունն աճեց հատկապես 1990-ական թվականների սկզբներից: Գաղափարական ճնշումներից ազատված հայ պատմագիտության առջև բացվեցին զարգացման նոր հնարավորություններ: Մինևույն ժամանակ հայ պատմաբանները կանգնեցին արդեն գոյություն ունեցող պատմագիտական աշխատությունների արժևորման անխուսափելի խնդրի առջև: Ի պատիվ հայ պատմաբանների պետք է նշել, որ նրանք զգալի աշխատանքներ կատարեցին նախորդ դարասկզբի բարդ ու հակասական գործընթացներում՝ Առաջին Հանրապետության տարիներին առանցքային դերակատարություն ունեցած քաղաքական կուսակցությունների պատմության սպիտակ էջերը լրացնելու գործում:

²¹ Տե՛ս Յիսնամեակ (1887 - 1937) ՄԳ-Հնչակեան կուսակցութեան, Փրովխտէնս, 1938:

²² Տե՛ս **Տասնապետեան Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև Ժ Ընդ. Ժողովը** (1890 - 1924), Աթենք, 1988, **Քիւրքճեան Յ.**, Ուրուագիծ Հ. Յ. Դ. պատմութեան (1919 - 1924) հնգամեակի, Աթենք, 1988, **Գանգրունի Հ.**, Հայաստան 1920-21 եւ միջազգային դիվանագիտութիւնը, Բեյրութ, 1986, **Եափուճյան Ա.**, Համառօտ պատմութիւն Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան կազմութեան, Գահիրէ, 1977, **Ճիգմեճեան Մ.**, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925 թթ., Ֆրեզնո, 1930:

Նախևառաջ, վերագնահատման ենթարկվեց կոմունիստական կուսակցության գործունեության 1918-1920 թթ. ժամանակահատվածը: 1991 թ. Երևանում լույս տեսավ ակադ. Հր. Սիմոնյանի «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» աշխատությունը, որում հեղինակը փաստերով ցույց տվեց ՀՀ անկման գործում հայ կոմունիստների ունեցած աղետավոր դերակատարությունը²³:

1997-1998 թթ. մեկը մյուսի հետևից լույս տեսան ակադ. Հ. Ավետիսյանի աշխատությունները²⁴: Աղբյուրագիտական հարուստ բազայի, մասնավորաբար արխիվային վավերագրերի հիման վրա կատարված այդ ուսումնասիրություններում նորովի են մեկնաբանված պետականության վերականգնման անցքերը, մեծ տեղ է հատկացված Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդում ներկայացված կուսակցությունների գործունեության համակողմանի ուսումնասիրմանը:

Պետականության կերտման գործում հայ քաղաքական կուսակցությունների ունեցած դերակատարության վերաբերյալ նոր տեսակետով հանդես եկավ ակադ. Գ. Գալոյանն իր «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ.» աշխատության մեջ²⁵: Հեղինակի կարծիքով ՀՀ հռչակումը չի բխել քաղաքական կուսակցությունների ծրագրային հիմնադրույթներից, եղել է ստեղծված իրավիճակի թելադրանք և պահի հրամայական:

2000 թ. Երևանում լույս տեսավ պատմագիտության դոկտոր Ա. Սիմոնյանի «Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ.» աշխատությունը: Աշխատության հիմնական առանցքն ունենալով հայոց հիմնավորց երկրամասի մղած հերոսական պայքարի վերլուծությունը՝ հեղինակը չի կտրվել 1920 թ. ռազմաքաղաքական իրադարձություններից՝ մասնակիորեն տալով մայիսյան ապստամբության շրջանում կառավարություն-կուսակցություններ հարաբերությունների վերլուծությունը²⁶:

²³ Տե՛ս **Սիմոնյան Հր.**, Թուրք – հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

²⁴ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ.**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, **նույնի** Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը 1918 թ. մայիսին, Երևան, 1998:

²⁵ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999:

²⁶ Տե՛ս **Սիմոնյան Ա.**, Զանգեզուրի գոյամարտը 1920 - 1921 թթ., Երևան, 2000:

1920 թ. աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, ՀՀ կործանման գործընթացում հայ կոմունիստների ունեցած դերակատարումը լուսաբանված է ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանի «Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին» աշխատության մեջ²⁷: Ընդ որում մենագրության մեջ օգտագործված և համադրված են հայկական, ռուսական ու թուրքական աղբյուրները, որոնց մի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ:

Հայ պատմաբանների կողմից հատուկ ուսումնասիրության առարկա են դարձել 1918-1920 թթ. գործած առանձին կուսակցություններ: Դրանցից արժեքավոր է սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության և նրա հայկական հոսանքի գործունեությանը նվիրված Ս. Մելիքյանի աշխատությունը²⁸:

Առաջին Հանրապետության շրջանում հայ քաղաքական կուսակցությունների արտաքին քաղաքական կողմնորոշման, Սևրի դաշնագրի նկատմամբ որդեգրած դիրքորոշմանն է անդրադարձել Ա. Հարությունյանն իր «Սևրի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը» աշխատության մեջ²⁹: Հեղինակը նորովի է լուսաբանել Սևրի պայմանագիրը և քաղաքական կուսակցությունների մոտեցումները ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերի վերաբերյալ:

Հիմնախնդրի ուսումնասիրման գործում մեծ ավանդ ունի Ա. Հակոբյանը, որը 2005 թ. լույս ընծայեց «Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918–1920 թթ.» աշխատությունը³⁰: Վերլուծելով ՀՀ խորհրդարանի գործունեությունը՝ Ա. Հակոբյանը ներկայացրել է խորհրդարանական և արտախորհրդարանական կուսակցություններին, տվել նրանց բնութագիրը՝ անդրադառնալով նաև 1918-1920 թթ. միջկուսակցական և ներկուսակցական խնդիրներին: Ա. Հակոբյանի մեկ ուրիշ աշխատության մեջ համակարգված և

²⁷ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002:

²⁸ Տե՛ս Մելիքյան Ս., Սոցիալիստ – հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900-1920 թթ., Երևան, 1997:

²⁹ Տե՛ս Հարությունյան Ա. Սևրի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Երևան, 2004:

³⁰ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Երևան, 2005:

համառոտ բնութագրված են Առաջին Հանրապետության տարածքում լույս տեսած շուրջ 60 անուն պարբերականներ՝ ըստ իրենց բնույթի, կուսակցական ու գաղափարական պատկանելության³¹:

1918 թ. հայ-վրացական հակամարտության շրջանում հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշման վերլուծությունը տրրված է Վ. Վիրաբյանի աշխատության մեջ: Հեղինակը հակազիտական է համարում կուսակցությունների բաժանումը ազգային³²:

Հիմնախնդրի շուրջ ուսումնասիրություններ իրականացվել են նաև սփյուռքում: 1971-1996 թթ. անգլերեն լույս տեսավ սփյուռքահայ հայագետ Ռ. Հովհաննիսյանի «Հայաստանի Հանրապետություն» քառասյուսող հիմնարար աշխատությունը: Ունենալով աղբյուրագիտական հարուստ հենք՝ հեղինակն անկողմնակալության դիրքերից անդրադարձել է կոալիցիոն կառավարության կազմավորմանը (1918 թ.), 1919 թ. մայիսի 28-ի ակտին, վերլուծել 1919 թ. հունիսյան խորհրդարանական ընտրությունները և դրանց արդյունքները, կուսակցությունների քաղաքականությունը³³:

Ռ. Փիրումյանի աշխատության մեջ ներկայացված են ՀՀԴ-Կոմկուս հարաբերությունները³⁴: Երկու հակոտնյա քաղաքական ուժերի հարաբերությունների լուսաբանման ընթացքում հեղինակը նախապատվությունը տվել է դաշնակցությանը:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության ուսումնասիրությանը նվիրված մենագրությունների դասակարգման, արժեքորման գործում մենք է Ս. Քառյանի «Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության պատմագրություն» աշխատության նշանակությունը, որում ըստ հիմնախնդիրների ներկայացված են խորհրդահայ, հետխորհրդային, մասամբ նաև սփյուռքահայ պատ-

³¹ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն (1918-1920 թթ.), Երևան, 2005:

³² Տե՛ս **Վիրաբյան Վ.**, 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Երևան, 2003:

³³ Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, vol 1, Berkley, Los Angeles, London, 1971, vol 2, Berkley, Los Angeles, London, 1982, vol 3, Berkley, Los Angeles, London, 1996, vol 4, Berkley, Los Angeles, London, 1996:

³⁴ Տե՛ս **Փիրումյան Ռ.**, Հայաստանը Հ.Յ.Դ.- Բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում (1917-1921 թթ.), Երևան, 1997:

մագիտության կողմից կատարված ուսումնասիրությունները: Առանձին գլխով վերլուծված են քաղաքական կուսակցությունների գործունեության հիմնահարցին մվիրված աշխատությունները³⁵:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների որդեգրած սոցիալ-քաղաքական արժեքների, դրանց համեմատական վերլուծության և միջկուսակցական հարաբերությունների համակողմանի լուսաբանման նպատակով որպես սկզբնաղբյուրներ գործածվել են կուսակցական ծրագրեր ու կանոնագրեր³⁶: Ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են տարբեր հանդեսներում («Բանբեր Հայաստանի արխիվների»), «Հայրենիք», «Վեմ», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների») հրապարակված արխիվային վավերագրերը, հրապարակումներն ու հոդվածները:

Աշխատության պարբերացման նպատակով ելակետ ենք ունեցել ժամանակագրական տարբերակը, թեև առանձին դեպքերում ներքին և արտաքին հիմնախնդիրների նկատմամբ կուսակցությունների դիրքորոշումների լուսաբանումը կատարելիս ժամանակագրական սկզբունքը որոշ չափով հաշվի չի առնվել: Նկատի ունենալով Առաջին Հանրապետության տարիներին ծավալված ներքին և արտաքին քաղաքական կարևորագույն գործընթացները՝ աշխատությունը բաժանել ենք հինգ փուլի:

Առաջին փուլը տևում է 1918 թ. մայիսի վերջերից մինչև նույն թվականի հոկտեմբեր, այսինքն՝ անկախ պետականության հռչակումից մինչև կոալիցիոն կառավարության ստեղծման մախօրյակը: Ընդ որում մշված փուլն առավել ամբողջական ներկայացնելու նպատակով նաև տրված է 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո աշխուժացած միջկուսակցական շփումների կարճ ակնարկ:

Երկրորդ փուլն իր մեջ ընդգրկում է 1918 թ. հոկտեմբերի վերջերից մինչև 1919 թ. հունիսի սկզբներն ընկած շրջանը, որի ընթացքում

³⁵ Տե՛ս **Քառյան Ս.**, Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության պատմագրություն, Երևան, 2003:

³⁶ Տե՛ս Հ. Յ. Դ. Ծրագիր, Բաբու, 1907, Հ. Յ. Դ. Ծրագիր, Ժնև, 1917, Հայ Ռամկավար կուսակցություն, Առժամեայ Նախագիծ ծրագիր - կանոնագիր, Կ. Պոլիս, 1920, Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, Թիֆլիս, 1917, Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, Երևան, 1919, Ծրագիր Վերակազմեալ Հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցության, Պոսթըն, 1919:

ձևավորվեց կոալիցիոն կառավարությունը, տեղի ունեցավ խորհրդարանական ճգնաժամը, ինչը հանգեցրեց Հայաստանի Խորհրդի լուծարմանը:

Երրորդ փուլը ներառում է 1919 թ. հունիսի վերջերից մինչև 1920թ. ապրիլ, այսինքն՝ խորհրդարանական ընտրություններից և նոր խորհրդարանի ձևավորումից մինչև մայիսյան իրադարձությունների նախօրյակ:

Չորրորդ փուլը սկսում է 1920 թ. մայիսից և ընդգրկում մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի սկիզբը ընկած ժամանակաշրջանը, երբ տեղի ունեցան բոլշևիկների հակապետական ելույթները և ձևավորվեց Սիջկուսակցական մարմինը:

Ի վերջո, **հինգերորդ փուլը** ընդգրկում է Հայաստանի Հանրապետության վերջին՝ անկախության կորստի ժամանակահատվածը՝ 1920 թ. սեպտեմբերի վերջերից մինչև նույն թվականի դեկտեմբերի 2-ը, այսինքն, քեմալական արշավանքից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացում:

Աշխատությունը շարադրելիս ձգտել ենք պահպանել **պատմականության սկզբունքը**՝ զերծ մնալով այս կամ այն կուսակցության թերագնահատումից կամ գերագնահատումից: Սակայն, դա չի նշանակում, թե մնացել ենք սոսկ պատմական իրադարձությունները դիտողի և շարադրողի դերում: Հիմնական ելակետ ունենալով պետականության, ինչպես նաև բոլոր ժամանակների համար մնայուն և անգերազանց արժեքի՝ հայ ազգի գոյության և հարատևման գաղափարները՝ առաջնությունը տվել ենք այն քաղաքական կուսակցություններին, որոնց ավելի քան երկու տարվա գործունեության ընթացքում դրվեցին հայ ժողովրդի պատմության նորագույն շրջանի պետաիրավական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային հիմքերը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Պետականության հռչակումը և կուսակցությունները

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և ցարական ռեժիմի տապալումը արմատական փոփոխություններ մտցրին ռուսական կայսրության ժողովուրդների կյանքում: Ազգային զարթոնքի պայմաններում հայ քաղաքական կուսակցությունները ստացան ազատ գործելու հնարավորություն: Ըստ Լ. Թուրունճյանի՝ համառուսական իրականության մեջ գործող կուսակցություններից հայերը հետզհետե գործունեության ասպարեզը փոխադրում էին հայաստան շրջաններ³⁷: Այսպես, օրինակ, «Մշակ» պարբերականի շուրջ համախմբված ռուս սահմանադիր-դեմոկրատների՝ կադետների կուսակցության հայ անդամները հիմնեցին Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը, որի կազմակերպչական առաջին ժողովը տեղի ունեցավ 1917 թ. մարտի 16-ին Թիֆլիսում³⁸: ՀԺ կուսակցությունը, փաստորեն, դարձավ արևելահայ իրականության մեջ ռամկավար արժեքներ դավանող քաղաքական հոսանքը:

Հայ քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները, բացի բոլշևիկներից, ողջունեցին փետրվարյան հեղափոխությունը՝ հույս փայփայելով Ռուսաստանը տեսնել ազատ և ժողովրդավար պետություն:

³⁷ Տե՛ս Թիֆլինճեան Լ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իբրեւ պետական գործօն-փաստեր եւ իրողութիւններ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 10:

³⁸ Տե՛ս «Մշակ», 18 մարտի 1917:

Հեղափոխությունից հետո օրախնդիր բազմաթիվ հիմնահարցերի լուծումն անհնարին էր առանց միջկուսակցական լայն համագործակցության:

1917 թ. մարտի 7-ին Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարանում կայացավ ժողով, որին ներկա էր հայ կազմակերպությունների և հոսանքների մոտ 50 ներկայացուցիչ³⁹: Ժողովն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Ազգային բյուրոյի կազմը նոր անդամներով լրացնելու գործին՝ այն սկզբունքով, որ նրանում ներկայացված լինեն հայ քաղաքական բոլոր կուսակցությունների և հոսանքների ներկայացուցիչները: Ազգային բյուրոն ստեղծվել էր դեռևս 1912 թ. և նրա անդամների մեծամասնությունը դաշնակցական էր: Ուստի որոշ հավասարակշռություն ապահովելու նպատակով վերջինիս կազմը համալրվեց հետևյալ համասանդրյալով. 5-ական կադետներից*, սոցիալ-դեմոկրատական և հնչակյան կուսակցություններից, 2 ներկայացուցիչ՝ դաշնակցականներից⁴⁰:

Միջկուսակցական խորհրդակցության մայիսի 3-ի նիստին ներկայացան սոցիալիստ-հեղափոխականներ (էսեռներ) Վ. Մինախոբյանը և Ա. Խոնդկարյանը: Վերջինս հայտնեց, որ ինքը և իր ընկերը ռուսական սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության անդամ են, որում կան շատ հայեր, և կուսակցությունը շուտով ունենալու է հայկական բաժանմունք⁴¹: Միջկուսակցական մարմնում ընդգրկվելու էսեռների դիմումը բավարարվեց:

Այսպիսով, 1917 թ. մարտյան միջկուսակցական խորհրդակցության արդյունքում Ազգային բյուրոյի կազմը համալրվեց հայ քաղաքական կուսակցությունների և հատվածների ներկայացուցիչներով: Ուստի չենք կիսում խորհրդահայ պատմաբան Մ. Արզումանյանի այն տեսակետը, թե միջկուսակցական մարմինը եղել է դաշնակցական⁴²:

³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-1022, ց. 3, գ. 210^ա, ք. 1:

* Սկզբնաղբյուրում «կադետներ» են կոչել այն հոսանքի ներկայացուցիչներին, որոնք նշված ժողովից մի քանի օր անց ձեռնամուխ եղան ՀԺ կուսակցության ստեղծմանը:

⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-1022, ց. 3, գ. 210^ա, ք. 2-3:

⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-1022, ց. 3, գ. 210^ա, ք. 34:

⁴² Տե՛ս **Արզումանյան Մ.**, Արհավիրքից վերածնունդ, էջ 24:

Համագործակցությունից հրաժարվեցին միայն հայ բոլշևիկները: Նորակազմ բյուրոյի մարտի 13-ի նիստում բոլշևիկյան «Պայքար» թերթի ներկայացուցիչ Ասքանազ Մռավյանը հայտնեց, որ իրենք հրաժարվում են նրա աշխատանքներին մասնակցելուց⁴³:

1917 թ. մարտի 23-ին միջկուսակցական խորհրդակցությունը՝ մասնակցությամբ դաշնակցական, ժողովրդական, սոցիալ-դեմոկրատ և հնչակյան ներկայացուցիչների, որոշեց արևմտահայոց խընդիրը թողնել Ազգային բյուրոյին⁴⁴: Ուստի Ազգային բյուրոյի նիստերից զատ Միջկուսակցական մարմնի նիստերը զբաղվում էին գերազանցապես արևելահայ համագումարի նախապատրաստական աշխատանքներով:

Մինչ արևելահայոց համագումարի հրավիրումը ձգձգվում էր, 1917 թ. ապրիլի վերջին արևմտահայոց համագումարի գումարման աշխատանքներն ավարտված էին: Դրա մասին ապրիլի 30-ին գեկուցում տվեց համագումարի կազմակերպիչ հանձնախումբը⁴⁵:

Մայիսի 2-ին Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում 59 պատգամավորների մասնակցությամբ բացվեց Արևմտահայերի առաջին համագումարը⁴⁶: Պատգամավորներից 15-ը ներկայացնում էին Արևմտահայաստանը, 27-ը՝ Կովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականներին: Ներկայացուցիչներ էին հրավիրված ՀՀԴ, Հայ ռամկավարների, Սոցիալ-Դեմոկրատ և Վերակազմյալ Հնչակյանների կուսակցություններից, ինչպես նաև վճռական և խորհրդակցական ձայնով այլ պատգամավորներ: Ըստ Կ. Սասունու՝ համագումարի 64 պատգամավորներից 41-ը դաշնակցական էին⁴⁷: Թեև համագումարը կոչված էր լուծելու գերազանցապես գաղթականական հարցեր, բայց ստացավ նաև քաղաքական գումավորում: Հակասությունները սրվեցին հատկապես Արևմտահայ խորհուրդը ընտրելիս: Անդրանիկը, հայտնի պատճառներով, դեմ էր Դաշնակցության գերակայությանը և անիմաստ էր համարում ստեղծվող մարմնին տալ «Արևմտահայ խորհուրդ» անունը, եթե այն իր հրա-

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-1022, ց. 3, գ. 210^ա, ք. 4:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁵ Տե՛ս «Հայաստան», 9 մայիսի 1917:

⁴⁶ Տե՛ս «Արև», 11 մայիսի 1917:

⁴⁷ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ, էջ 137:

հանգճները ստանալու է ռուսահայ կուսակցական բյուրոյից⁴⁸։ Ի վերջո ընտրվեց 15 հոգուց կազմված Արևմտահայ խորհուրդ, որի կազմը ունեցավ հետևյալ տեսքը՝ 5 դաշնակցական, 4 ռամկավար, 4 անկուսակցական, 1-ական հնչակյան և սոցիալ դեմոկրատ⁴⁹։ Համագումարի փակումից հետո խորհուրդն իր միջից ընտրեց 5 հոգուց կազմված Բյուրո, որում ընդգրկվեցին Վ. Փափազյանը, Կ. Սասունին (ՀՀԴ), Արտ. Դարբինյանը և Հ. Տեր-Ջաքարյանը (ռամկավար), և Հ. Գալիկյանը (հնչակյան)⁵⁰։

Արևմտահայոց առաջին համագումարի պատգամավորների, ինչպես նաև նրա աշխատանքների վերջնարդյունքում ձևավորված խորհրդի կազմը ցույց է տալիս, որ արևմտահայության մեջ մեծ էր ՀՀԴ-ի և Հայ ռամկավար կուսակցությունների ազդեցությունը։

Առավել երկար նախապատրաստական աշխատանքներ պահանջվեցին արևելահայերի համագումարի հրավիրման համար։ Միջկուսակցական տարաձայնությունների, քաղաքական աննպաստ պայմանների և այլ խոչընդոտող հանգամանքների պատճառով որոշվեց հրավիրել համախորհրդակցություն՝ կես ընտրական և կես նշանակովի սկզբունքով։ 1917 թ. սեպտեմբերի 28-ին Թիֆլիսի հայոց առաջնորդարանի սրահում 185 պատգամավորների մասնակցությամբ տեղի ունեցավ խորհրդակցության նախապատրաստական նիստը։ Որոշում ընդունվեց համախորհրդակցության բացումը թողնել Միջկուսակցական մարմնին⁵¹։ Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 29-ին, տեղի ունեցավ համախորհրդակցության հանդիսավոր բացումը։ Համագումարին մասնակցելիք 228 պատգամավորներն ունեին հետևյալ կուսակցական պատկանելությունը՝ ՀՀԴ՝ 116, ՀԺԿ՝ 40, սոցիալ-դեմոկրատներ՝ 30, սոցիալիստ-հեղափոխական՝ 24, անկուսակցական՝ 14, չներկայացած՝ 4⁵², թեև իրականում համախորհրդակցության աշխատանքներին մասնակցած պատգամավորների թիվը հազիվ հասել

⁴⁸ Տե՛ս **Ավետեան Մ.**, Հայ ազատագրական-ազգային յիսնամեայ (1870-1920) Յուշամատեն եւ Զօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 176։

⁴⁹ Տե՛ս «Աշխատանք», 20 մայիսի 1917։

⁵⁰ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ, էջ 139։

⁵¹ Տե՛ս «Ազատամարտ», 6 հոկտեմբերի 1917։

⁵² Տե՛ս Հայոց Ազգային համախորհրդակցությունը, //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992, թիվ 1-2, էջ 105-110։

է 200-ի: Այնուհանդերձ, նշված թվերը ցույց են տալիս, որ արևելահայ իրականության անվիճելի առաջատարը ՀՀԴ կուսակցությունն էր: Մյուս հոսանքներից առավել խայտաբղետ էր սոցիալ-դեմոկրատների հոսանքը՝ հնչակյաններ, «սպեցիֆիկներ», մենշևիկներ և բոլշևիկներ: Թեև վերջիններիս որոշ ներկայացուցիչներ մասնակցում էին համախորհրդակցության աշխատանքներին, սակայն ՌՄԴԲԿ բոլշևիկների Թիֆլիսի կոմիտեն դեռևս սեպտեմբերի 19-ին ընդունել էր բանաձև՝ համագումարը որակելով որպես «խոշոր բուրժուազիայի կառքին լծված ու ռեակցիոն հոգևորականներից դեռևս չխզված մանր բուրժուազիայի հմարք»⁵³: Ի դեպ, մյան դիրքորոշում որդեգրեցին նաև Շուշիի հայ բոլշևիկները: «Համախորհրդակցությունը, զուրկ լինելով համագումարի իրավասությունից, չի կարող նույնիսկ այդ նեղ շրջանակի մեջ լինել «ազգային կամքի» արտահայտիչ», - կարդում ենք նրանց պաշտոնաթերթ «Նեցուկ»-ում⁵⁴:

Արևելահայոց համախորհրդակցության աշխատանքներում դրսևորվել է վերածնվող և ժողովրդավար Ռուսաստանի նկատմամբ վստահության և հավատարմության գաղափարը: Օրինակ, դաշնակցական Հ. Քաջազունին գտնում էր, թե օգտվել Ռուսաստանի թուլությունից և ազգային նվաճումներ կատարել, կնշանակի դավաճանել⁵⁵: Համախորհրդակցության հոկտեմբերի 2-ի նիստում ընդունվեց «Քաղաքական մոմենտի մասին» բանաձևը, որով բացարձակ վրստահություն էր հայտնվում ժամանակավոր կառավարությանը⁵⁶:

Համախորհրդակցության աշխատանքների ավարտափուլում ընտրվեց 15 հոգանոց գործադիր մարմին՝ **Հայոց ազգային խորհուրդ**, որն ուներ հետևյալ կազմը. Ա. Ահարոնյան, Խ. Կարճիկյան, Ա. Գյուլիսանյան, Ռ. Տեր-Մինասյան, Ն. Աղբալյան, Կ. Ղազարյան (ՀՀԴ), Լ. Աբաբեգյան, Հ. Տեր-Օհանյան (սոց.-հեղ.), Ղ. Տեր-Ղազարյան, Ա. Երզնկյան (սոց.-դեմ.), Ս. Հարությունյան, Հ. Այվա-

⁵³ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան, էջ 73:

⁵⁴ «Նեցուկ», 28 սեպտեմբերի 1917:

⁵⁵ Տե՛ս Հայոց Ազգային համախորհրդակցությունը, //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992, թիվ 1-2, էջ 38:

⁵⁶ Տե՛ս Մայիս 28, Փարիզ, 1926, էջ 13:

զյան (ՀԺԿ), Տ. Բեկզադյան, Պ. Չաքարյան, Ս. Մամիկոնյան (անկուսակցական)⁵⁷: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ա. Ահարոնյանը:

Այս ցանկի մեջ հետագայում տեղի ունեցան փոփոխություններ, քանզի կուսակցություններն իրավունք ունեին իրենց անդամներին ետ կանչել և նշանակել ուրիշներին: Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի հիմունքներով խորհուրդներ ստեղծվեցին Երևանում և Բաքվում, որոնք հետագայում վճռորոշ դեր կատարեցին հայ ժողովրդի կյանքում:

Ինչպես Արևմտահայ, այնպես էլ Արևելահայ համագումարներում քննարկվել են բազմաթիվ այլ հարցեր, որոնց ամբողջական լուսաբանումը դուրս է աշխատության շրջանակներից: Սակայն բերված փաստերն էլ բավարար են նշելու, որ հայոց պետականության կերտման նախօրյակին հայ քաղաքական կուսակցություններն ու հատվածները, բացի հայ բոլշևիկներից, համագործակցել, կամ զոհն համագործակցության միտումներ են ցուցաբերել: Դրա շնորհիվ կուտակվեց միջկուսակցական շփումների որոշակի փորձ, ինչն այնքան պետք եկավ հատկապես պետականության շրջանում:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը Ռուսաստանում և Կովկասյան ռազմաճակատի կազմալուծումը աղետալի հետևանքներ ունեցան հայ ժողովրդի համար: Գրավելով Արևմտյան Հայաստանը՝ թուրքական զորքերը 1918 թ. գարնանը ընդհուպ մոտեցան Արևելահայաստանի սահմաններին: Ապրիլին Անդրկովկասյան սեյմը երկրամասը Ռուսաստանից հռչակեց անկախ, ինչը բեկում չմտցրեց թուրք-անդրկովկասյան հակամարտության մեջ: Ավելին, գնալով այն վերածվեց թուրք - հայկական պատերազմի: Մայիսի կեսերին թուրքական զորքերը պաշարել էին Արարատյան դաշտը: Վերջնական ոչնչացման վտանգը կախվել էր հայության վերջին բեկորների գլխին:

1918 թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան սեյմը կայացրեց ինքնալուծարման որոշում: Չայների մեծամասնությամբ անցած մենշևիկյան առաջարկին դեմ էին քվեարկել միայն ՀՀԴ երկու ներկայացու-

⁵⁷ Տե՛ս Հայոց Ազգային համախորհրդակցությունը, // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992, թիվ 1-2, էջ 104:

ցիչները⁵⁸: Նույն օրը վրաց Ազգային խորհուրդը հանդես եկավ Վրաստանի անկախության հռչակագրով, որում նշվում էր. «Վրաստանը իրավահավասար անկախ պետություն է. - վարչական ձևը՝ դեմոկրատական հանրապետություն»⁵⁹: Ուշագրավ է, որ վրաց քաղաքական միտքը, գոտեպնդված գերմանական աջակցությունից, ոչ միայն չէր խորշել «անկախություն» բառից, այլև մատնանշել էր պետականության ձևը:

Հայ քաղաքական միտքը բնավ պատրաստ չէր անդրկովկասյան միասնական պետության փլուզմանը: ՀՀԴ Բաքվի կոմիտեն Վրաստանի անկախության ակտը որակեց որպես հայ ժողովրդի նկատմամբ վրաց լիդերների կողմից գործած «քաղաքական նամարություն»⁶⁰: Անդրկովկասյան սեյմի լուծարմամբ և Վրաստանի անկախության հռչակմամբ ստեղծված նոր կացությունը քննարկվեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի մայիսի 26-ի երեկոյան նիստում: Ականատես հուշագիրները վկայում են, որ ներկաների մեջ միասնություն չի եղել: Ա. Ահարոնյանը, Ստ. Մամիկոնյանը, Տ. Բեկզադյանը, Ա. Բաբայանը, Ռ. Տեր-Սիմապյանը և էսեռ ներկայացուցիչները վճռականորեն դեմ են եղել անկախությանը, իսկ Խ. Կարճիկյանը, Ս. Հարությունյանը, Ավ. Շահխաթունյանը, Ս. Վրացյանը, Ա. Երզնկյանը անկախությունից բացի այլ ելք չեն տեսել⁶¹:

Միևնույն կուսակցությունը կամ քաղաքական հոսանքը ներկայացնող գործիչների տեսակետների տարաբևեռումը խոսում է իրադարձությունների նկատմամբ միասնական հայեցակարգի բացակայության մասին: Հարկ է նշել, որ Ազգային խորհրդում ներկայացված և ոչ մի քաղաքական հոսանքի ծրագրային դրույթներում չէր նախանշված Ռուսաստանից անկախանալու գաղափարը: Ավելին, ստեղծված պայմաններում հայ քաղաքական գործիչները շարունակում էին ապավինել ռուսական օգնությանը: Մոցիալ-դեմոկրատ Դավիթ Անանունը գրում է, որ Դաշնակցության ազդեցության գերակշռության դեպքում Անդրկովկասը չէր ծառանա ռուսական կենտրոնի

⁵⁸ Տե՛ս «Արև», 13 հունիսի 1918:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Տե՛ս «Արև», 1 հունիսի 1918:

⁶¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 159-160, **Բաբայան Ա.**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմությունից, էջ 6:

դեմ և կհամակերպվեր մեծամասնական (բոլշևիկյան) իշխանությանը⁶²:

Քաղաքական նոր իրողությունը քննարկման առարկա դարձավ մայիսի 26-ին կայացած ՀՀԴ Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի, թաղային կոմիտեների արտակարգ նիստում, որի ընդունած բանաձևում մատնանշվում էր Հայոց ազգային խորհրդի կազմի ուժեղացման և հայության կենտրոնում գործի անցնելու հանգամանքը⁶³:

Ազգային խորհրդի մայիսի 27-ի նիստում Բաթումից վերադարձած Հ. Քաջազունին, Ալ. Խատիսյանը և Մ. Պապաջանյանը մամուլական զեկուցում տվեցին թուրքերի հետ բանակցությունների ընթացքի, Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո ստեղծված կացության մասին՝ պնդելով անկախության հայտարարման անհրաժեշտությունը⁶⁴: Նույն օրը ազերիների ազգային խորհուրդը հռչակել էր Ադրբեջանի անկախությունը:

Մայիսի 28-ի երեկոյան գումարվեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի հերթական նիստը, որում ընթերցվեց թուրքական վերջնագիրը⁶⁵: Վերջնագրի ընդունմանը կողմ արտահայտվեց դաշնակցությունը, սոցիալ-դեմոկրատները հայտնեցին, թե ժամանակ չեն ունեցել ժողով կայացնելու, իսկ էսեռները ներկա չէին: Ռոշվեց՝ վերջնագիրը համարել ընդունված⁶⁶: Նույն նիստում վճռվեց պատվիրակություն ուղարկել Բաթում, որը Հայաստանի՝ իբրև անկախ պետության անունից, պիտի բանակցեր թուրքերի հետ, որոնց վերջնագրի ժամկետը լրանում էր մայիսի 29-ին:

Մայիսի 28-ի նիստում տիրող իրական պատկերն ավելի դիպուկ նկարագրում է Ս. Վրացյանը՝ այն նմանեցնելով սգատան, ուր մնջեցյալ էր դրված⁶⁷: Նիստի մասնակիցների շրջանում տիրող մտքերի խառնաշփոթը և տիրող իրականության հետ համակերպումը պետք է

⁶² Տե՛ս **Անանուն Գ.**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 1901-1918 թթ., հ. 3, Վենետիկ, 1926, էջ 660:

⁶³ Տե՛ս «Հորիզոն», 29 մայիսի 1918, ՀԱԱ, ֆ.Պ-201, ց. 1, գ. 36, ք. 119:

⁶⁴ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 160:

⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-222, ց. 1, գ. 120, ք. 134, **Ավետիսյան Հ.**, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը 1918 թ. մայիսին, էջ 125:

⁶⁶ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ.**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 244:

⁶⁷ Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան (Ուրվագիծ), Երեւան, 1920, էջ 16:

բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ դրանից ընդամենը մի քանի օր առաջ, մայիսի 20-ի և 22-ի նիստերում Ազգային խորհրդի քըն-նարկման հարց էր եղել Թիֆլիսի պաշտպանության խնդիրը⁶⁸: Փաստորեն, մայիսի 28-ի երեկոյան կայացված որոշումը ընդունվել է Ազգային խորհրդում արտահայտված կուսակցությունների համաձայնությամբ: Ի դեպ, այդ մասին վկայում է նաև էսէռ Ա. Խոնդկարյանը⁶⁹:

Թեև անկախության հարցին տրված էր փաստացի լուծում, սակայն Ազգային խորհուրդը դեռևս տատանվում էր: Միայն երկու օր անց, մայիսի 30-ին հրապարակվեց նրա պաշտոնական հայտարարությունը, որում, վերլուծելով Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախացումից հետո ստեղծված կացությունը, Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հռչակում էր «հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն»⁷⁰: Հայտարարության տեքստի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախությունը փաստելուց բացի, ոչինչ չէր ասված Հայաստանի անկախության մասին: Հայտագրում չէր հիշատակված «Հայաստան» բառն անգամ: Սակայն մեծ էր նաև այդ հռչակագրի արժեքը: «Եթե տատանվեինք, եթե ուշացնեինք մեր հայտարարությունը, Հայաստանը կմնար ոչ-որի պատկանող իր ու իբրև այդպիսին բաժին կդառնար հարևաններին՝ թուրքերին, վրացիներին, ադրբեջանցիներին»⁷¹, - գրում է Հ. Քաջագունին:

Հռչակագրին դեմ արտահայտվեցին Ազգային խորհրդում չներկայացված կուսակցություններն ու հոսանքները, որոնց բազմաթիվ անդամներ, ի դեպ, եղել էին մայիսյան հերոսամարտերի առաջին շարքերում: Սոց.-դեմ. հնչակյանների Թիֆլիսում գտնվող Կենտրոնական վարչությունը դեմ արտահայտվեց Հայաստանի՝ Ռուսաստան-

⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-222, ց. 1, գ. 120, քք. 24-26:

⁶⁹ Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.**, Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, //«Վէմ», Փարիզ, 1934, թիվ Գ, էջ 90:

⁷⁰ Տե՛ս Մայիս 28, էջ 33:

⁷¹ **Քաջագունի Հ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլ եվս, Վիեննա, 1923, էջ 30:**

նից բաժանմանը⁷²: Այդ առիթով ընդունած բանաձևում դատապարտվում էր Հայոց ազգային խորհրդի հռչակագիրը՝ այն որակելով ուզուրպացիա հայ ժողովրդի իրավունքների դեմ, առաջարկելով կազմել նոր Ազգային խորհուրդ հեղափոխական ու սոցիալիստական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից⁷³: Կուսակցության գործիչ Ռ. Պերպերյանը կոչ էր անում չմոռանալ, որ երկար դարեր հայերը ազգովին ձգտել են դեպի Ռուսաստան⁷⁴: Հարկ է նշել, որ կացությանը չհամակերպվող հնչակյանները դեռևս մայիսի 20-ին Ազգային խորհրդից 100 հազար ռուբլի գումար էին խնդրում՝ կարմիր գվարդիա կազմելու և Թիֆլիսը պաշտպանելու համար: Իսկ հիմա, երբ հերթը հասել էր հայության վերջին բեկորների փրկմանը, նրանք բողոքում էին:

Պետականության հռչակումը բացահայտ թշնամանքով ընդունեցին հայ բոլշևիկները: 1918 թ. հունիսի 30-ին «Կոմունիստ» թերթում տպագրված «Անկախ Հայաստան» հոդվածում նրանք անկախությունը դիտում էին հայ խոշոր և մանր բուրժուազիայի կողմից հայ աշխատավոր ժողովրդի համար պատրաստած գերեզման: «Կռիվ գերմանո-տաճկական դաշնակցական «անկախ Հայաստանի» դեմ-ահա թե ինչը պիտի լինի հայ աշխատավոր մասսայի այսօրվա, այս դաժան աղետալի օրերի նշանաբանը»⁷⁵, - ասվում էր հոդվածում:

Հայաստանի անկախությունից իրենց դժգոհությունը արտահայտեցին արտերկրի ռամկավարները: Վերակազմյալ հնչակյանների «Պահակ» պարբերականը անկախությունը համարեց «Գերմանիայի պարզև»⁷⁶: Ավելի զուսպ արտահայտվեցին հայ «սպեցիֆիկները», որոնցից Դավիթ Ամանունը գրում էր. «Պետք էր ու պահանջվում էր մի բան անել հանդեպ արտաքին թշնամու և դրացիների: Եվ դա արվում էր: Հայոց ազգային խորհուրդը բռնում էր հայրենիքի բե-

⁷² Տե՛ս **Եղիկեան Գ.**, Հնչակեանները եւ նրանց բոլշևիկներու հետ միանալու փորձերը, //«Հայրենիք», Պոսքըն, 1939, թիվ 4, էջ 142:

⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4045, ց. 1, գ. 221, թ. 1:

⁷⁴ Տե՛ս **Գանգրունի Հ.**, Հայաստան 1920 - 21 եւ միջազգային դիվանագիտութիւնը, էջ 10:

⁷⁵ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան, էջ 234-235:

⁷⁶ Տե՛ս «Պահակ», 23 օգոստոսի 1918:

կորի ձեռքից և ճգնում խուսափել կոտորածի ու ավերածության հրաշեկ օղակից»⁷⁷:

Վերլուծելով հայոց անկախ պետականությունը դեմ արտահայտված քաղաքական ուժերի մոտեցումները՝ նշենք, որ դրանցից ավելի մերժողական դիրքորոշում ունեին հայ բոլշևիկները՝ դատապարտելով Հայաստանի անջատումը Ռուսաստանից: Ազատագրական պայքարի մեծ փորձ ունեցող Հնչակը, Բացի արտաքին շարժառիթներից, իր բողոքում առաջնորդվում էր նաև նեղկուսակցական դրդապատճառներով:

Ինչ վերաբերում է աշխարհով մեկ սփռված ռամկավարներին, ապա վերջիններս չէին համակերպվում Արևմտյան Հայաստանի կորստի մտքին՝ գտնելով, որ հանրապետությունը կյանքի է կոչվել հայության ցեղասպանության կազմակերպիչ Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների կողմից, ինչի մասին, իհարկե, խոսք անգամ չի կարող լինել: Այլընտրանք չունեցող անկախությունը արդյունք էր ոչ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրային դրույթների, ոչ էլ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդում ծավալված միջկուսակցական վարանոտ վիճաբանությունների: Հայոց անկախ պետականությունը կերտվեց 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերում:

Անկախության և ապագայի հանդեպ մշուշապատ պատկերացումները հատուկ են եղել նաև հայության մի փոքր հատվածի նկատմամբ պատասխանատվության մեծ չափաբաժին ստանձնած Ազգային խորհրդին և նրանում ներկայացված կուսակցություններին: Դրանք նոր ուժով դրսևորվեցին Բաթումի դաշնագրին հաջորդած մի քանի օրերի ընթացքում: Հայ ժողովրդականների տեսաբաններից Հ. Առաքելյանը իր կողմից խմբագրվող «Մշակ»-ում կարծիք էր հայտնել, թե հայկական անկախ իշխանություն կամ հանրապետություն ստեղծելու միտքը վաղաժամ է և աննպատակահարմար: «Անշուշտ, անտեր մնացած հայկական գավառները կառավարելու համար պետք է ունենալ ազգային մի իշխանություն կամ կառավարություն, բայց ստեղծել ներկայումս հայկական անկախ պետություն՝ մենք վնասակար ենք համարում հայ ազգի շահերի տեսակետից և գտնում

⁷⁷ **Անանուն Գ.**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 1901-1918 թթ., հ. 3, էջ 683:

ենք, որ դա հեռավոր ապագայի խնդիր և պերսպեկտիվ է»⁷⁸, - գրում էր Հ. Առաքելյանը:

Անկախության մտքի հետ չէին հաշտվում հայ էստեռները: Վերջիններիս պաշտոնաթերթը «Հայաստանի «անկախությունը»» առաջնորդողում անկախությունը համարում էր «Օսմանյան սվինների թելադրանք և դառը հեգմանք»⁷⁹:

Ստեղծված կացությունը միարժեք չէր ընդունվում նաև ՀՀԴ շարքերում: Անկախության շուրջ իրենց անթաքույց դժգոհությունն էին հայտնում կուսակցության Թիֆլիսի կոմիտեի երիտասարդ գործիչները: «Իրագործվեց մեր իմպերիալիստների երազը, բայց ոչ այնպես, ինչպես իրանք էին ցանկանում «ծովից ծով», այլ մի օպերետային հանրապետություն»⁸⁰, - գրում էր նրանց պաշտոնաթերթը:

Ինչպիսին էլ լինեն Ազգային խորհրդում ներկայացված կուսակցությունների մոտեցումները, այնուամենայնիվ հայ ժողովրդի համար այդ ծանր շրջանում նրանք գործել են գրեթե միաբայլ, գիտակցումով են վերաբերվել կացությանը և գոնե այդ օրերին հրաժարվել էին փոխադարձ մեղադրանքներից:

2. Կռալիցիոն կառավարություն ստեղծելու և այն Երևան տեղափոխելու խնդիրը միջկուսակցական հարաբերություններում

Իրավիճակը կտրուկ փոխվեց, երբ Ազգային խորհուրդը սկսեց ՀՀ կառավարության ձևավորման գործը: Հասել էր քաղաքական իշխանության բաժանման պահը, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր միջկուսակցական հարաբերությունների սրման: Ազգային խորհուրդը մի մարմին էր, որտեղ որոշումները կայացվում էին կոլեգիալ ձևով: Այսինքն, քաղաքական որոշ ուժեր գրկվելու էին այն իշխանությունից, որն ունեին մինչ այդ:

Դեռևս 1918 թ. մայիսի 29-ին ՀՀԴ Արևելյան և Արևմտյան բյուրոների, Թիֆլիսի Կենտրոնական կոմիտեի, Մեյմի և Հայոց ազգային

⁷⁸ «Մշակ», 5 հունիսի 1918:

⁷⁹ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», Թիֆլիս, 13 հունիսի 1918:

⁸⁰ «Աշխատավոր», 11 հունիսի 1918:

խորհրդի դաշնակցական անդամների նիստում որոշում էր ընդունվել կառավարությունը կազմել կոալիցիոն սկզբունքով՝ վարչապետի թեկնածու առաջարկելով Հովհաննես Քաջազնունուն⁸¹: Փաստորեն, Ազգային խորհրդում հարաբերական մեծամասնություն կազմող ՀՀԴ-ն հենց սկզբից կարևորել է կոալիցիայի սկզբունքը:

Հունիսի 7-ին Հայոց ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ վարչապետի ընտրությանը: Խ. Կարճիկյանը վարչապետի թեկնածու առաջադրեց Հ. Քաջազնունուն⁸²: Սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականներն այլ թեկնածություն չառաջարկեցին: Իսկ ահա ՀԺ կուսակցության ներկայացուցիչ Մ. Պապաջանյանը Դաշնակցությանը մեղադրեց ազգայնամոլության մեջ՝ գտնելով, թե հայ ժողովրդի շահը պահանջում է, որ ՀՀԴ-ն ղեկավար դեր չկատարի⁸³: Ի վերջո ձայների 13 կողմ և 2 դեմ հարաբերակցությամբ Ազգային խորհուրդը վարչապետ ընտրեց Հ. Քաջազնունուն. դեմ քվեարկեցին ժողովրդական երկու ներկայացուցիչները⁸⁴:

Կառավարության ձևավորման ուղղությամբ նորընտիր վարչապետի առաջին իսկ օրվա փորձերն ապարդյուն անցան: Հունիսի 8-ին, հանդես գալով Ազգային խորհրդի նիստում, Քաջազնունին առաջարկեց կառավարության վերջնական կազմավորումն իրականացնել Հայաստանում, իսկ Թիֆլիսում ստեղծել միայն արտաքին, զինվորական և հաղորդակցության նախարարություններ՝ դրանք հանձնելով երկու հոգու⁸⁵:

Քաջազնունու մտահոգությունը տեղին էր, քանզի, բացի դաշնակցությունից, մնացած կուսակցությունները տարբեր պատճառներով հրաժարվում էին մասնակցել կառավարության ձևավորմանը: Միայն իշխանական ուժեղ հակումներ էր ցուցաբերում ՀԺԿ-ն: Հունիսի 9-ին ժողովրդականների և նրանց համակիրների նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում հրավիրվել էր բազմամարդ ժողով, որի մասնակիցներն Ազգային խորհրդից պահանջել էին կառավարության ձևավոր-

⁸¹ Տե՛ս **Իրագել**, Մօտիկ անցեալից, էջ 35, **Վրացեան Ս.**, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան, էջ 15-16:

⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-222, ց. 1, գ. 120, ք. 66:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 66:

⁸⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 13 հունիսի 1918:

⁸⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-222, ց. 1, գ. 120, ք. 67:

ման գործը հանձնարարել ՀԺ կուսակցությանը, հանձին Մ. Պապա-
ջանյանի⁸⁶: Առհասարակ, ՀԺԿ-ն իրեն համարում էր նոր քաղաքա-
կան ուժ, որը կարող է լեզու գտնել հարևանների հետ: Էսէռ Ա. Խոնդ-
կարյանի վկայությամբ ժողովրդականները փորձել էին ստեղծել միջ-
կուսակցական մարմին՝ բաղկացած հայ բոլոր հոսանքների ներկա-
յացուցիչներից (բացի դաշնակցությունից), որի նպատակն էր լինելու
մշակել միօրինակ գործելակերպ՝ Ազգային խորհրդում հանդես գալու
համար⁸⁷: Սակայն, ՀԺ կուսակցությանը նշված քայլերը ոչ մի օգուտ
չտվեցին:

Տեսնելով, որ վարչապետի պաշտոնը չի հանձնվում իրենց կու-
սակից Մ. Պապաջանյանին, ժողովրդականները ընդհանրապես
հրաժարվեցին կառավարության մեջ ընդգրկվելուց, չնայած Պապա-
ջանյանին առաջարկվել էր զինվորական, իսկ Ս. Հարությունյանին՝
արդարադատության նախարարությունները⁸⁸: «Այն ձևի անկախու-
թյան մեջ, որ ծրագրում են, մենք տեսնում ենք միայն նոր լուծ, նոր
ցավ, նոր վշտեր: Հարկավոր է սպասել: Իսկ եթե դաշնակցականները
չեն կամենում սպասել, թող կազմեն դաշնակցական հանրապետու-
թյուն. այդպիսին պետք չէ հայության համար»⁸⁹, - գրում էր «Մշակ»-ը:

Ի տարբերություն Հայ ժողովրդական կուսակցության, քաղա-
քական պասիվություն ցուցաբերեցին հայ մենշևիկներն ու էսէռները:
Ռուսալեզու «Սոցիալ-դեմոկրատ» թերթի հրապարակումից իմանում
ենք, որ հայ մենշևիկները ձգտել էին ստանալ ներքին գործերի նա-
խարարի պորտֆելը⁹⁰: Ինչ վերաբերում է հայ էսէռներին, ապա հու-
նիսի 7-ին Թիֆլիսում ունեցած ընդհանուր ժողովում նրանք որոշել
էին չմտնել կառավարության մեջ⁹¹:

Կառավարության ձևավորման խնդրին ակտիվորեն անդրա-
դառնում էր ժամանակի մամուլը, որն էլ ավելի էր թեժացնում առանց

⁸⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմու-
թյուն), էջ 46:

⁸⁷ Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.**, Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, //«Վեմ»,
Փարիզ, 1934, թիվ Գ, էջ 93:

⁸⁸ Տե՛ս «Մշակ», 11 հունիսի 1918:

⁸⁹ Տե՛ս «Մշակ», 27 հունիսի 1918:

⁹⁰ Տե՛ս «Социал-демократ», 24 июня 1918.

⁹¹ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», Թիֆլիս, 30 հունիսի 1918:

այն էլ լարված կացությունը: Պարբերականներում հաճախ հայտնվում էին տեղեկություններ արդեն կազմավորված կառավարության և նույնիսկ նրա կազմի վերաբերյալ: Դրանցից մեկի համաձայն կառավարության մեջ ընդգրկվելու էին 3 դաշնակցական (Քաջագնունի, Խատիսյան, Արամ), 2 ժողովրդական (Պապաջանյան և Բունիաթյան), 1-ական՝ Էսեռ, սոցիալ-դեմոկրատ և անկուսակցական (Խոնդկարյան, Երզնկյան, գեն. Դորդանյան)⁹²: Սակայն կոալիցիոն կառավարության ստեղծման բոլոր փորձերն այդպես էլ որևէ արդյունք չունեցան:

Ազգային խորհրդի հունիսի 30-ի նիստում, վերաքննելով կառավարության կազմավորման խնդիրը, ձայների մեծամասնությամբ (Էսեռների և մենչևիկների ձեռնպահությամբ) Հ. Քաջագնունուն հանձնարարվեց կառավարություն կազմել անհատական սկզբունքով⁹³: Վերջինիս ներկայացրած նախարարացանկը կարճ էր և ուներ հետևյալ տեսքը. վարչապետ՝ Հ. Քաջագնունի, արտաքին գործերի նախարար՝ Ալ. Խատիսյան, ներքին գործերի՝ Ա. Մանուկյան, ֆինանսների՝ Խ. Կարճիկյան, ռազմական՝ Հ. Հախվերդյան⁹⁴: Կառավարության անդամները, բացի ռազմական նախարարից, դաշնակցականներ էին: Մյուս կուսակցությունների դիրքորոշումն այս դեպքում էլ մնաց անփոփոխ: Էսեռների պաշտոնաթերթն այդ առիթով գրում էր. «Մեր առարկությունները կառավարություն կազմելու ձևի դեմ չէին, այլ նրա էության: Մենք դեմ չենք, որ կազմվի հայկական ժամանակավոր կառավարություն, իսկ մեր վերաբերմունքը դեպի այդ կառավարությունը կլինի ապագա նրա յուրաքանչյուր քայլի համար՝ առանձին»⁹⁵:

Այսպիսով, միջկուսակցական համագործակցության վրա խարսխված կոալիցիոն կառավարության ստեղծումը ձախողվեց: Դրա պատճառները ոչ այնքան կուսակցությունների դավանած սոցիալ-քաղաքական հիմնադրույթների կամ նախարարական հավակնություններն էին, որքան սեփական պետության ապագայի հանդեպ

⁹² Տե՛ս «Արև», 28 հունիսի 1918:

⁹³ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», 29 հունիսի 1918:

⁹⁴ Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, vol 1, p. 40:

⁹⁵ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», 30 հունիսի 1918:

վատահույժ և հավատի բացակայության: Նշվածի պարզ հաստատումն է Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի՝ Երևանի ազգային խորհրդին ուղղած հուլիսի 2-ի գրությունը, որում, պատասխանելով վերջինիս մայիսի 26-ի և հուլիսի 1-ի նամակներին, փաստվում էր, որ «ոչ այնքան իշխանության հարցը, որքան տեղավորության հարցը եղել է Ազգային խորհրդի ջանքերի առարկա»⁹⁶:

Վրաստանի մայրաքաղաքը, անշուշտ, իր հարմարություններով շատ ավելի նախընտրելի էր, քան Երևանը: Թիֆլիսում Հայոց ազգային խորհուրդն ավելի լավ էր իրազեկ իրադարձություններից, քան դա հնարավոր էր Երևանում: Բացի այդ, շուտով օրակարգի խնդիր էր դառնալու անդրկովկասյան նախկին միասնական պետության գույքի բաժանման խնդիրը: Սակայն, ինչպես այս, այնպես էլ այլ պատճառաբանությունները ոչ մի կերպ չեն արդարացնում քաղաքական բազմաթիվ գործիչների այն միամիտ մտայնությունը, թե մի ինքնիշխան պետության կենտրոնից կարելի է ղեկավարել մեկ ուրիշ պետություն: Եվ սա այն դեպքում, երբ վրաց իշխանությունները մինչ այդ էլ աչքի չէին ընկել առանձնակի հյուրասիրությամբ: Կարծում ենք, որ այդ օրերի իսկական պատկերն իր խմբագրականում տվել էր «Հորիզոն»-ը, որում կարդում ենք. «Դժբախտությունը նրանում է, որ ոչ-ոք (քաղաքական կուսակցությունները – Վ. Բ.) չի կամենում Երևան գնալ և իր անհատականը կապել մեր խղճուկ հանրապետության, այդ չոր ու ցամաք երկրի բախտի հետ, և սաբոտաժի ուժը զգալի չափով կնվազեր, եթե հայոց կառավարությունը մնալու լիներ Թիֆլիսում»⁹⁷:

ՀԺ կուսակցության բազմաթիվ գործիչներ նշանավոր գործատերեր էին և Թիֆլիսում մնալու անձնական հասկանալի պատճառներ ունեին: Բացի այդ, հուլիսի սկզբներին ՀՀԴ-ԺԺԿ հարաբերությունները ծայրաստիճան սրվել էին «Մշակ»-ի խմբագիր և ժողովրդականների տեսաբան Համբարձում Առաքելյանի սպանության պատճառով: Թեև ռամկավար գործիչ Արտակ Դարբինյանը Հ. Առաքելյանի սպանության մեջ մեղադրում է դաշնակցությանը,⁹⁸ սակայն,

⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-222, ց.1, գ.120, ք.11:

⁹⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», 28 հունիսի 1918:

⁹⁸ Տե՛ս **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 378:

պրպտելով ժամանակի ոչ դաշնակցական մամուլը և մանավանդ հանգուցյալի խմբագրած «Մշակ»-ի համարները, ոչ մի ուղղակի և փաստարկված մեղադրանքի չհանդիպեցինք:

Թիֆլիսից չհեռանալու ծանրակշիռ հիմքեր ունեին մաս սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսէռները, որոնք դեռևս չէին բաժանվել համառուսական մայր կուսակցություններից և չունեին ինքնուրույն կառույցներ, ինչը նրանց համար, նախևառաջ, կնշանակեր կապերի խզում Ռուսաստանի հետ: «Մենք չենք կարող մեր միջազգային կուսակցությունը «ազգայնացնել», ինչպես արին այլ ուրիշները: Չենք կարող և կտրել մեր կապը Ռուսաստանի հետ, որի հետ ոչ միայն կուսակցական կապ հաստատելու, այլև առհասարակ քաղաքականապես վերամիանալու ջերմ կողմնակից ենք հանդիսանում»⁹⁹, - գրում էր հայ էսէռների պաշտոնաթերթը:

Մինչ Թիֆլիսում կծկավորվեք կառավարությունը, Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդն Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ զգալի աշխատանքներ էր կատարել տեղում իշխանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ: Դեռևս հունիսի 5-ին Երևանի ազգային խորհրդի հրավիրած ժողովում ընդունվել էր բանաձև՝ հանձնարարել Թիֆլիսի Ազգային խորհրդին վերադառնալ մայր երկիր և, մինչև կառավարության ձևավորումը, ձեռնարկել ժողովրդի ռազմական ուժերի կազմակերպումը¹⁰⁰: Սակայն կառավարության և Ազգային խորհրդի տեղափոխումը Հայաստան ձգձգվում էր: «Դեռ երկար պիտի մնայինք Թիֆլիսում, - գրում է Ա. Բաբայանը, - եթե Արամը վճռական պահանջ չդնէր Ազգային խորհրդին ու վարչապետ Հ. Քաջազունուն՝ Երևան անցնելու ու ստանձնելու գործերը»¹⁰¹:

Երևան տեղափոխվելու խնդրին Ազգային խորհուրդն անդրադարձավ հուլիսի 12-13-ի նիստերում: Հուլիսի 12-ի նիստում ժողովրդականներից Արշ. Մխիթարյանն առաջարկում էր ներքին գործերը վարելու համար Երևանում ստեղծել տեղական իշխանություն, իսկ Ազգային խորհուրդը, որը ղեկավարելու էր արտաքին գործերը, որ-

⁹⁹ «Աշխատանքի դրոշակ», 10 հուլիսի 1918:

¹⁰⁰ Տե՛ս «Աշխատանք», 8 հունիսի 1918:

¹⁰¹ **Բաբայան Ա.**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, էջ 8:

պես ընդհանուր հայկական մարմին թողնել Թիֆլիսում¹⁰²: Սոցիալ-դեմոկրատները գտնում էին, որ Երևան մեկնող լիազորները կառավարչական գործառնություններով են գնում, իսկ իրենք չեն մասնակցում կառավարությանը և չեն կարող լիազորներ տալ¹⁰³:

Նույնն էր պատկերը նաև հուլիսի 13-ի նիստում: Ժողովրդականները կրկին առաջարկում էին Երևան ուղարկել հանձնախումբ, որը տեղում պիտի կազմեր տեղական իշխանություն¹⁰⁴: ՀժԿ դիրքորոշումն այդ օրն արտահայտել էր նաև «Մշակ»-ի առաջնորդողը, որում ասված էր. «Մենք գտնում ենք, որ, թեև կազմված, այդ կառավարությունը չպիտի շտապի Երևան մեկնել, մինչև որ չբացվեն ճանապարհները, չվերականգնվեն հաղորդակցությունները արտաքին աշխարհի հետ»¹⁰⁵: Նույն նիստում սոցիալ-դեմոկրատներն առաջարկում էին Ազգային խորհուրդը Երևան տեղափոխել ոչ ամբողջությամբ, իսկ էսեռները՝ Երևան գնալ, այնտեղ իշխանություն կազմել, ապա կրկին վերադառնալ Թիֆլիս: Ի վերջո, քվեարկությամբ (7 կողմ, 5 դեմ) անցնում է ՀՀԴ բանաձևը՝ Ազգային խորհուրդը և կառավարությունը ամբողջ կազմով տեղափոխել Երևան¹⁰⁶: Քվեարկության արդյունքները ցույց են տալիս, որ հայ քաղաքական միտքը դժվարությամբ էր «պոկվում» Թիֆլիսից:

Հուլիսի 17-ին Հայոց ազգային խորհուրդը և կառավարությունը դուրս եկան Թիֆլիսից: Մեկնողների մեջ էին կառավարության անդամներ Հ. Քաջազունին, Խ. Կարճիկյանը, Հ. Հախվերդյանը, Ազգային խորհրդից՝ Ավ. Սահակյանը, Ս. Տիգրանյանը, Ստ. Մալխասյանը, Պ. Ջաքարյանը, Ռ. Տեր-Սիմոնյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Ա. Բաբայանը, Հ. Ազատյանը, Արշ. Մխիթարյանը և ուրիշներ¹⁰⁷: Հուլիսի 19-ի երեկոյան նրանք հասան Երևան:

Ավարտվեց Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի գործունեության «թիֆլիսյան» շրջանը, որում հայ քաղաքական կուսակցությունները չկարողացան իրատեսորեն գնահատել կացությունը: Չա-

¹⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-222, ց. 1, գ. 120, ք. 95:

¹⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 96:

¹⁰⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 16 հուլիսի 1918:

¹⁰⁵ «Մշակ», 13 հուլիսի 1918:

¹⁰⁶ Տե՛ս «Հորիզոն», 16 հուլիսի 1918:

¹⁰⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 187:

խողվեց միջկուսակցական սկզբունքով կոալիցիոն կառավարության ձևավորումը, թեև ավելի նպատակահարմար կլիներ այդ աշխատանքն իրականացնել Երևանում՝ տեղի կարող գործիչների մասնակցությամբ, գործիչներ, որոնց ջանքերով մվիրագործվել էր անկախ պետականությունը: Զգալիորեն ձգձգվեց արդեն կազմավորված կառավարության և ապագա խորհրդարանի հենքը հանդիսացող Ազգային խորհրդի Երևան տեղափոխումը, ինչը ժամանակի անհարկի շռայլություն էր: Դրանում, առաջին հերթին, մեղքի իրենց բաժինն ունեին ժողովրդականները, հայ սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկները և սոցիալիստ-հեղափոխականները, որոնք մինչև վերջին պահը դեմ էին Երևան գնալուն: Մասնավորաբար տարօրինակ էր ՀԺ կուսակցության վարքագիծը: Բնավ նպատակ չունենք ստվեր գցելու քաղաքական այս ուժի վրա, սակայն իշխանական ուժեղ հակումներ ցուցաբերելուց հետո, երբ հերթը հասավ հայրենիք տեղափոխվելուն, ժողովրդականներն անփառունակ կերպով լքեցին իրենց պարտականությունները: Իսկ կուսակցության պարագլուխ Մ. Պապաջանյանը, որ չէր գոհանում նախարարի պաշտոնից, որպես շարքային անդամ ընդգրկվեց դաշնակցական Ավ. Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակության կազմում և մեկնեց Թուրքիա:

Երևանում բարձրագույն գործադիր մարմինը՝ կառավարությունը, ստացավ վերջնական տեսք: Հուլիսի 24-ին Հայոց ազգային խորհուրդը հրապարակեց կառավարության կազմը. վարչապետ՝ Հ. Քաջագունի, արտաքին գործերի նախարար՝ Ալ. Խատիսյան, ներքին գործերի՝ Ա. Մանուկյան, զինվորական՝ Հ. Հախվերդյան, ֆինանսներին՝ Խ. Կարճիկյան, արդարադատության՝ բաց: Ընդ որում Խատիսյանի բացակայության պայմաններում (գտնվում էր Կ.Պոլսում) նրա պարտականություններն իր վրա էր վերցրել վարչապետը, իսկ արդարադատության նախարարությունը ժամանակավորապես կառավարելու էր Խ. Կարճիկյանը¹⁰⁸: Ավելի ուշ արդարադատության նախարարի պաշտոնը զբաղեցրեց Գ. Տեր-Պետրոսյանը: Վերջինս Երևանի երիտասարդ փաստաբաններից էր, ռուսական կադետա-

¹⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-289, ց. 1, գ. 16, ք. 1, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 10, ք. 2:

կան կուսակցության անդամ, որը որպես անհատ համաձայնել էր ընդգրկվել կառավարության կազմի մեջ¹⁰⁹:

Հարկ է նշել, որ կառավարության և Ազգային խորհրդի՝ Երևանում գտնվելու առաջին օրերին քաղաքական դաշտի իշխանական և ընդդիմադիր թևերը դեռևս հստակ չէին: Չէր բացառվում, որ Ազգային խորհրդում ներկայացված կուսակցություններից որևէ մեկի հայաստանյան հատվածի ներկայացուցիչները համաձայնեին ընդգրկվել կառավարության մեջ: Նման հույս ուներ վարչապետ Բաջազնունին, որը փորձեց կառավարություն հրավիրել Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, պարենավորման գործերի կառավարիչ, ՀԺԿ ներկայացուցիչ Հովհ. Մելիքյանին: Ժողովրդականների երևանյան հատվածի ներկայացուցչի համաձայնության դեպքում կառավարությունը կստանար կոալիցիոն բնույթ: Սակայն վերջինս համակերպվեց կուսակցության որոշման հետ և մերժեց առաջարկը¹¹⁰: Ավելի ուշ՝ օգոստոսի սկզբին նա հեռացավ նաև պարենավորման գործերի կառավարչի պաշտոնից¹¹¹:

Այսպիսով, Երևանում վերջնական կերպարանք ստացան քաղաքական դաշտի ինչպես իշխանական, այնպես էլ ընդդիմադիր թևերը: ՀՀԴ-ն, դառնալով կառավարող կուսակցություն, ըստ էության միայնակ ստանձնեց քաղաքական պատասխանատվությունը, իսկ մնացած հոսանքները համալրեցին ընդդիմության շարքերը:

3. Հայաստանի խորհուրդը և նրա կուսակցական խմբակցությունները

Առաջնահերթ նշանակություն ունեցող խնդիրներից էր օրենսդիր քարձրագույն մարմնի՝ խորհրդարանի ստեղծումը: Հաշվի առնելով հանրապետության ծանր կացությունը և համաժողովրդական ընտրություններով խորհրդարան կազմելու անհնարինությունը՝ դեռևս Թիֆլիսում առաջացել էր Հայոց ազգային խորհրդում ներկայացված

¹⁰⁹ Տե՛ս «Հորիզոն», 15 օգոստոսի 1918:

¹¹⁰ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 28 սեպտեմբերի 1918:

¹¹¹ Տե՛ս «Չանգ», 10 օգոստոսի 1918:

քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչների թվի համամասնական ավելացմամբ օրենսդիր մարմին ձևավորելու մտահղացումը¹¹²:

1918 թ. հուլիսի 20-ին Երևանում կայացավ Ազգային (կենտրոնական) խորհրդի, Երևանի ազգային խորհրդի և կառավարության խառը նիստը, որում քննարկվեց նաև ապագա խորհրդարանի անդամների թվաքանակի հարցը: Այն դեպքում, երբ դաշնակցական, սոցիալ-դեմոկրատ և էսէռ ներկայացուցիչները կողմ էին Ազգային խորհրդի անդամների թվի եռապատկմանը, ժողովրդականները պընդում էին կրկնապատկման վրա՝ պատճառաբանելով, որ պետք չէ ծանրաբեռնել երիտասարդ պետության ֆինանսները¹¹³: Ի վերջո որոշում ընդունվեց եռապատկել Հայոց ազգային խորհուրդը՝ վերածելով Հայաստանի խորհրդի¹¹⁴: Այսինքն, խորհրդարանում ՀՀԴ-ն ունենալու էր 18, ՀԺԿ-ն, սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները՝ 6-ական պատգամավորական մանդատներ: Չէր եռապատկվում Ազգային խորհրդի երեք անկուսակցական ներկայացուցիչների թիվը, դրա փոխարեն նախատեսվում էր խորհրդարան հրավիրել ներկայացուցիչներ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բնակվող թուրք-թաթարներից, քրդերից և ռուսներից:

Հայաստանի Խորհրդի բացումը կատարվեց 1918 թ. օգոստոսի 1-ին: «Քաղաքը տոնական կերպարանք էր ընդունել. հետաքրքրվողների հսկայական բազմությունը շրջում էր փողոցներում, գորքը գին-փորական կարգով կանգնած էր ակումբի շենքի առաջ, որի մուտքի վրա ու ճակատին ծածանվում էր Հայաստանի Հանրապետության դրոշակը»¹¹⁵, - գրում էր «Մշակ»-ը:

Բնականաբար, այս ամենի հետ գուգահեռ, հասարակության առանձին շերտերի մեջ պիտի որ տիրած լինեին հոռետեսությունն ու անվստահությունը, ինչը չէին թաքցնում Հայաստանում լույս տեսնող բազմաթիվ պարբերականներ, այդ թվում՝ նաև իշխանական: Օրինակ, ՀՀ խորհրդարանի բացման կապակցությամբ ՀՀԴ պաշտոնա-

¹¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-222, ց. 1, գ. 125, թ. 2:

¹¹³ Տե՛ս «Լրատու Հայոց Ազգային Խորհրդի», 23 հուլիսի 1918:

¹¹⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 27 հուլիսի 1918:

¹¹⁵ «Մշակ», 10 օգոստոսի 1918:

քերթ «Չանգ»-ը գրում էր. «Շատերին գուցե Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի բացումը սգահանդես էր թվում, որովհետև ի՛նչ է նշանակում հանրապետություն, անկախ, ինքնօրեն կառավարություն այն խղճուկ սահմաններում, որ այսօր ներկայացնում է Հայաստանը»¹¹⁶:

Խորհրդարանի դահլիճում պատգամավորները տեղեր էին զբաղեցրել հետևյալ կերպ. աջակողմում ՀԺ կուսակցությունն էր՝ իր 6 անդամներով, թուրքերի 6 ներկայացուցիչները, 1-ական ռուս և եզդի պատգամավոր, կենտրոնում՝ ՀՀԴ 18 անդամները և 2 անկուսակցականները, ձախակողմում՝ սոցիալ-դեմոկրատների և Էսէռների 6-ական ներկայացուցիչներ¹¹⁷:

Հայաստանի Խորհրդի հանդիսավոր նիստում բացման խոսքով հանդես եկավ ամենատարեց պատգամավոր, ՀՀԴ խմբակցության անդամ Ավ. Սահակյանը: «Այո՛, մեր հանրապետությունը փոքր է ու մեղ իր սահմաններով. մա գրկվել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մեջ տեղավորել ամբողջ ազգաբնակչությունը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյության համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հավատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կընդարձակվեն կյանքի երկաթե ուժով»¹¹⁸:

Հայտարարվեց խորհրդարանի անդամների ցանկը, որի մեջ ընդգրկված էին հետևյալ պատգամավորները. **ՀՀԴ**՝ Ավ. Ահարոնյան, Ս. Տիգրանյան, Ս. Խաչատրյան, Ավ. Սահակյան, Արտ. Բաբայան, Ս. Թորոսյան, Հ. Սարգսյան, Ռ. Տեր-Մինասյան, Հովհ. Տեր-Միքայելյան, Արշ. Ղազարյան, Դրո. Հ. Բուդաղյան, Եփր. Սարգսյան, Տ. Ռաշմաճյան, Թ. Տոշյան, Արշ. Աստվածատրյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Արտ. Վանցյան, **սոցիալ-դեմոկրատներ**՝ Արշ. Մելիքյան, Հ. Ազատյան, Մ. Ղարաբեկյան, Թ. Ավդալբեկյան, Ալ. Աղաջանյան, Հովհ. Ջաքարյան, **Էսէռներ**՝ Արմ. Ավետիքյան, Դ. Ջուրյան, Արշ. Խոնդկարյան, Գր. Տեր-Հակոբյան, Գ. Տեր-Օհանյան, Գր. Տեր-Օհա-

¹¹⁶ «Չանգ», 4 օգոստոսի 1918:

¹¹⁷ Տե՛ս Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան, Պատմական քայլը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 45-46:

¹¹⁸ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 194:

նյան, **ՀԺԿ**՝ Հովհ. Մելիքյան, Ստ. Մալխասյան, Արշ. Մխիթարյան, Գ. Ենգիբարյան, Ս. Տեր-Մարտիրոսյան, Գր. Տեր-Խաչատրյան, **անկուսակցական**՝ Ստ. Մամիկոնյան, Պ. Ջաքարյան, **մահմեդական**՝ Մեյիդ-Ռիզա Միր-Բաբան, Միրզա Ջաքար-Մամեդով, Ախաբեր ադա Իսմայիլով, Միր-Բադիր Միր-Բաբան, Մամեդ-բեկ Մամեդ-Բեկով, Ասադ-բեկ Ադաբաբեկով, **ռուս**՝ Իվ. Ջորին, **եզդի**՝ Յուսուֆ բեկ Թեյմուրով¹¹⁹: Անկուսակցական երրորդ պատգամավոր Տիգրան Բեկզադյանը զբաղվեց դիվանագիտական աշխատանքով և չկարողացավ Հայաստան գալ, ուստի նախատեսված 47-ի փոխարեն, խորհրդարանն ունեցավ 46 պատգամավոր: Խմբակցությունների կազմում ընդգրկված բազմաթիվ պատգամավորներ հայտնի գործիչներ էին և նախորդ մեկնեա տարվա ընթացքում կուտակել էին խորհրդարանական գործունեության որոշակի փորձ՝ մասնակցելով Անդրկովկասյան սեյմի աշխատանքներին:

Նույն օրը պատգամավորները ձեռնամուխ եղան խորհրդարանի նախագահի և նրա տեղակալների ընտրությանը: Դաշնակցական Ս. Խաչատրյանի առաջարկությամբ և սոցիալ-դեմոկրատների ձեռնպահությամբ Հայաստանի Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ավ. Սահակյանը¹²⁰: Փոխնախագահների պաշտոնում ընտրվեցին Ժողովրդական Գր. Տեր-Խաչատրյանը՝ 4 սոց.-դեմ. ձեռնպահությամբ, և Էսեռ Դ. Ջուրյանը՝ միաձայն¹²¹: Խորհրդարանի ավագ և երկրորդ քարտուղարներ ընտրվեցին համապատասխանաբար անկուսակցական Պ. Ջաքարյանը և դաշնակցական Եփր. Սարգսյանը¹²²:

Փաստորեն, առանց լուրջ տարաձայնությունների, խառը կուսակցական՝ կոալիցիոն սկզբունքով ձևավորվեց ոչ միայն խորհրդարանը, այլև նրա նախագահությունը, երևույթ, որն իսպառ բացակայեց կառավարություն կազմելու ժամանակ: «Մենք ընդունում ենք, գրում էր ՀԺԿ պաշտոնաթերթ «Ժողովրդի ձայն»-ը, որ մեր փոշիացած իրականության մեջ անհնար է այժմ մտածել ժողովրդավար ընտրությունների վրա հիմնված ժողովրդական ներկայացուցչության

¹¹⁹ Տե՛ս «Ջանգ», 4 օգոստոսի 1918:

¹²⁰ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 194:

¹²¹ Տե՛ս «Ջանգ», 4 օգոստոսի 1918:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում:

մասին, որ այսպիսի պատմական շրջանում ամեն մի ժողովուրդ պիտի հաշտվի որոշ ֆիկցիայի հետ, և որ այդ ֆիկցիաներից լավագույնը, այնուամենայնիվ, կուսակցությունների կողմից ընդհանրացությունն է»¹²³:

Հայաստանի Խորհրդի՝ որպես գերագույն օրենսդիր մարմնի, գործունեությունը կարևորում էին մաս սոցիալ-դեմոկրատները՝ այն համարելով «երկրի ապաքինման ամենաանհրաժեշտ պայմանը»¹²⁴:

Խորհրդի օգոստոսի 12-ի նիստում հաստատվեցին խորհրդարանական հանձնաժողովները՝ ֆինանսական, օրենսդրական, հարցապնդումների, կարգադրիչ, ինքնավարության ու տեղական իշխանությունների, դպրոցական, պարենավորման, գաղթականական, բժշկա - սանիտարական, հողային, աշխատանքի, մանդատային, մակազի և շտատների¹²⁵: Դրանով ՀՀ բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ խորհուրդը, ստացավ ամբողջական տեսք՝ շուրջ մեկ տարի դառնալով խորհրդարանական կուսակցությունների և նրանց խըմբակցությունների ինքնադրսևորման բեմահարթակ:

Հայաստանի Խորհրդում ներկայացված էր կուսակցական չորս խմբակցություն՝ դաշնակցական, ժողովրդական, էսեռական և սոցիալ-դեմոկրատներ (մենշևիկներ և բոլշևիկներ):

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը միակ կուսակցությունն էր, որն անկախ պետականության վերականգնումից հետո ամբողջ կազմով տեղափոխվեց Հայաստան՝ Թիֆլիսում, «Աշխատավոր» թերթի շուրջ թողնելով կուսակցականների փոքր խումբ: «Դաշնակցությունը, այսպիսով, մնաց հաւատարիմ նաեւ այս անգամ իր լավագույն աւանդներին՝ լինել ժողովրդի հետ»¹²⁶, - գրում է էսեռ Ա. Խոնդկարյանը:

Կուսակցական կառույցների մեկտեղման շնորհիվ ՀՀԴ-ն հսկայական առավելություն ստացավ մյուս կուսակցությունների նկատմամբ: Ի դեպ, Դաշնակցության ունեցած հեղինակությունը խոստովանել են մաս առանձին բոլշևիկ գործիչներ: «Դաշնակցության ազ-

¹²³ «Ժողովրդի ձայն», 8 սեպտեմբերի 1918:

¹²⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. Գ-404, ց. 1, գ. 1, ք. 1:

¹²⁵ Տես «Ժողովուրդ», 25 օգոստոսի 1918:

¹²⁶ **Խոնդկարեան Ա.**, Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, //«Վեմ», Փարիզ, 1934, քիվ Ե, էջ 43:

դեցության տակ են ոչ միայն քաղքենի, մանրբուրժուական տարրերը՝ ժողովրդական ուսուցիչները, գրողները, հասարակական գործերին նվիրված գյուղական ու գավառական երիտասարդությունը, այլև հայ բանվորության մեծամասնությունը», - գրում էր բոլշևիկ Ստ. Շահումյանը¹²⁷:

Այն առավելությունը, որ ուներ ՀՀԴ-ն Հայոց ազգային խորհրդի գործունեության «թիֆլիսյան» շրջանում, Հայաստան տեղափոխվելուց հետո էլ ավելի ակնհայտ դարձավ: Ինչպես ՀԺԿ-ն, այնպես էլ սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսէռները կտրվեցին ոչ միայն կուսակցական կենտրոնական կառույցներից, այլև սոցիալական այն հենարանից, որ ունեին Թիֆլիսում (առաջինը՝ տեղի առևտրա-արդյունաբերական խավից, մյուսները՝ աշխատավորական լայն զանգվածներից):

Իհարկե, միամտություն կլիներ կարծել, թե Դաշնակցության մեջ ամեն ինչ հարթ էր ընթանում: Պետականության առաջին ամիսներին ՀՀԴ շարքերում թեկուզև թույլ, բայց նշմարելի էր երկու ուղղություն՝ ազգային և սոցիալիստական: Առաջինի մեջ կարելի է դասել կուսակցական փորձված գործիչներ Հ. Քաջազնունուն, որի ներկայացրած հայտագրում տեղ չէին գտել ՀՀԴ ծրագրային ծայրահեղ դրույթները, Ա. Մանուկյանին, Խ. Կարճիկյանին, որոնք իրենց պետական մտածողությամբ շահեկանորեն տարբերվում էին մյուսներից:

Բացահայտ սոցիալիստական հակումներ էին ցուցաբերում հատկապես երիտասարդ դաշնակցականները, որոնց մի խումբը կազմում էր կուսակցության Վրաստանի կոմիտեն, իսկ մյուս մասը խմբված էր Հայաստանի հատվածի պաշտոնաթերթ «Զանգ»-ի շուրջ: Նրանցից, օրինակ, Փառնակ Հակոբյանը կուսակցական ժողովներում ընդդիմանում էր կառավարության և ներքին գործերի նախարար Ա. Մանուկյանի ոչ սոցիալիստ և «աջ» քաղաքականության դեմ¹²⁸: Սակայն ամբողջության մեջ քաղաքական ասպարեզում դաշնակցությունը հանդես էր գալիս որպես միաձույլ կառույց: 1918 թ. օգոստոսի 17-ին իր աշխատանքները սկսեց ՀՀԴ Հայաստանի Շրջանային ժողովը, որն ընդունեց բանաձև կառավարությանը վստա-

¹²⁷ Շահումյան Ստ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1978, էջ 43:

¹²⁸ Տե՛ս Թորոսեան Ս., Արամը, //«Հայրենիք», Պոսթրեն, 1951, թիվ 10, էջ 1:

հուքյուն հայտնելու մասին¹²⁹: Հանրապետության ծանր կացությունը դաշնակցությանը ստիպում էր չափավորել ինչպես իր սոցիալական, այնպես էլ ազգային պահանջները՝ եզրակացությունները թողնելով ավելի բարենպաստ պայմանների:

Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը ծնունդ առավ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ ռուսական կադետական կուսակցության հայ անդամների միավորման արդյունքում: 1917 թ. սեպտեմբերի վերջերին հրավիրված առաջին համագումարը հաստատեց կուսակցության ծրագիրը և կանոնադրությունը, որով ՀԺԿ-ն հռչակվեց համազգային և ապադասակարգային¹³⁰:

Թեև ազգային հարցերի վերաբերյալ կուսակցության առաջին ծրագիրը ելակետ ուներ կադետական կուսակցության սկզբունքները, այնուհանդերձ արդեն 1918 թ. աշնանը ժողովրդականներն ամուր կանգնած էին պետականության գաղափարի վրա: Կուսակցության տեսաբաններից Երվ. Հարությունյանը, անդրադառնալով կադետների հետ ունեցած փոխհարաբերություններին, գրում էր. «Ըստ էության նա (ՀԺԿ-ն - Վ.Բ.) կադետական կուսակցության հայկական ֆրակցիան էր, այնպես, ինչպես որ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունն ունի իր ազգային հատվածները: Սակայն այս երկդիմի դրությունը պետք է վճռվեր հոգուտ կուսակցության ազգայնացման, որովհետև հայկական կյանքը հրամայողաբար պահանջում էր ստեղծել այդպիսի մի կուսակցություն»¹³¹: 1917 թ. հոկտեմբերից ՀԺ կուսակցության նախագահն էր Մ. Պապաջանյանը, որը այդ պաշտոնում վերընտրվեց նաև 1919 թ. փետրվարին¹³²:

Հայ ժողովրդականների շարքերում մեծ թիվ էին կազմում կրթված, բարձր որակավորում ունեցող գործիչները (Ս. Հարությունյան, Արտ. Էնֆիաջյան, Զ. Վերմիշյան, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյան և ուրիշներ), բայց նրանցից Երևան եկան միայն Ստ. Մալխասյանը և Արշ. Մխիթարյանը: Վերջիններս հայաստանյան կառույցի ներկայացուցիչների հետ (Գր. Տեր-Խաչատրյան, Հովհ. Մելիքյան) պիտի կազ-

¹²⁹ Տե՛ս «Չանգ», 10 սեպտեմբերի 1918:

¹³⁰ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան, Թիֆլիս, 1917, էջ 3, «Մշակ», 17 հոկտեմբերի 1917:

¹³¹ «Ժողովուրդ», 22 օգոստոսի 1918:

¹³² Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 13 փետրվարի 1919:

մակերպելին կուսակցության կենսագործունեությունը հայրենիքում: Փաստորեն, ՀԺԿ կենտրոնական կոմիտեն մնաց Թիֆլիսում, ինչից մեծապես տուժեց կուսակցության գործունեությունը: Թիֆլիսի (կենտրոնական) և Հայաստանի կոմիտեների տեսակետները և դիրքորոշումները հաճախ իրար չէին համընկնում, ինչը հետևանք էր կենտրոնի՝ հայրենիքից հեռու գտնվելու և անբավարար տեղեկատվության: Եթե կուսակցության Հայաստանի կառույցը, քաջատեղյակ լինելով պետության կացությունից, ցուցաբերում էր համեմատաբար զուսպ կեցվածք, ապա Թիֆլիսյան շրջանակը կառավարությանը քրեմնադատելու առիթը բաց չէր թողնում: Այսպես, Քաջագնունու կառավարության հայտազիրը խորհրդարանում ընդունվեց ՀԺԿ խմբակցության աջակցությամբ, իսկ ահա Թիֆլիսում հայտազիրը որակվում էր որպես «անգույն ու խղճալի հայտարարություն»¹³³:

1918 թ. օգոստոսի 18-22-ը Թիֆլիսում կայացավ ՀԺԿ 2-րդ համախորհրդակցությունը, որը, նկատի առնելով Հայաստանի ներքին և արտաքին դրությունը, հանգեց կոալիցիոն կառավարության ձևավորման անհրաժեշտությանը¹³⁴: Մի քանի օր անց՝ սեպտեմբերի 5-ին կուսակցության ԿԿ-ի նիստում քննարկման առարկա դարձավ Հայաստանի մեջ գործունեության ուժեղացման խնդիրը: Որոշում ընդունվեց հայրենիք ուղարկել ավելի հմուտ, պատրաստված ուժերի¹³⁵:

Հայաստանում ՀԺԿ գործունեությունը օբյեկտիվորեն դժվարանում էր հանրապետության ծանր կացությամբ, չկար համապատասխան սոցիալական դաշտ՝ արդյունաբերական կապիտալ, զարգացած շուկայական հարաբերություններ: Նման պայմաններում կուսակցության Հայաստանի Կոմիտեն կատարեց կազմակերպչական աշխատանքներ: 1918 թ. օգոստոսի 14-ից Երևանում սկսեց լույս տեսնել ՀԺԿ Հայաստանի ԿԿ-ի և Երևանի կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդ»-ը¹³⁶: Կուսակցական կառույցներ հիմնվեցին Բաշ Ապարանում, Բզովկայում (Փամբակ), Կուրգանում (Լոռի), Չիբուխլուում (Դիլիջանի շրջան), Գոմաձորում (Նոր Բայազետի շրջան),

¹³³ Տե՛ս «Մշակ», 15 օգոստոսի 1918:

¹³⁴ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 1 սեպտեմբերի 1918:

¹³⁵ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 7 սեպտեմբերի 1918:

¹³⁶ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն (1918-1920 թթ.), էջ 17:

Նորադուգում, Քարվանսարայում և այլ վայրերում¹³⁷: Նոյեմբերի 15-17-ը տեղի ունեցավ կուսակցության Երևանի շրջանային առաջին խորհրդակցությունը, որին մասնակցում էին հիմնականում գյուղական բնակավայրերի՝ Չիբուխու, Օրդակլու, Գոմաձոր, Գամաշեն և այլ գյուղերի կոմիտեների ներկայացուցիչներ¹³⁸:

ՀԺ կուսակցության խորհրդարանական խմբակցությունը հաճախ համարվում էր Թիֆլիսից եկած գործիչներով: Սակայն փոխարինված պատգամավորները տարբեր պատրվակներով հեռանում էին Հայաստանից: Այսպես, Ստ. Մալխասյանը կանչվեց Թիֆլիս՝ աշխատակցելու «Ժողովրդի ձայն» թերթին, իսկ նրա փոխարեն խորհրդարանի պատգամավոր նշանակվեց Երվ. Հարությունյանը, հիվանդության պատճառով իր պարտականություններից հրաժարված Արշ. Մխիթարյանին փոխարինեց Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը¹³⁹: Ավելի ուշ Գարեգին Ենգիբարյանի փոխարեն պատգամավոր դարձավ Կոստանդին Գյուլնազարյանը¹⁴⁰: Ժողովրդական պատգամավորներից շատերը չէին հարմարվում Հայաստանի պայմաններին և առիթի դեպքում իսկույն հեռանում էին Թիֆլիս: Պետական գործերին իրազեկ և որոշակի փորձ կուտակած գործիչների փոխարինումը նորերով բացասաբար էր ազդում ոչ միայն խմբակցության, այլև խորհրդարանի աշխատանքների վրա: Դա ավելի ուշ՝ կոալիցիոն կառավարության շրջանում, վատ նախադեպ հանդիսացավ նրանց կուսակից նախարարների համար:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների (Էսեռներ) կուսակցության հայ անդամները Հայաստանի Խորհրդում ներկայացված էին խմբակցությամբ, թեև չունեին իրենց ինքնուրույն կառույցը: Անկախության հռչակումից հետո Էսեռները հրաժարվեցին մաս կազմել կառավարությանը, բայց այլ էր մոտեցումը խորհրդարանական աշխատանքներին մասնակցելու հարցում: 1918 թ. հունիսի 26-ին Թիֆլիսում կայացած հայ Էսեռների ժողովում ընդունվեց որոշում՝ մտնել խորհրդարանի մեջ և անցկացնել կուսակցության տեսակետները: Որպես

¹³⁷ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 8 դեկտեմբերի 1918:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁹ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 18 հոկտեմբերի 1918:

¹⁴⁰ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 8 դեկտեմբերի 1918:

խորհրդարանի պատգամավորներ ընտրվել էին Թումանյանը, Ստամբոլցյանը, Խոնդկարյանը, Մուշեղյանը՝ ևս երկու տեղ թողնելով Հայաստանի ընկերներին¹⁴¹։ Սակայն, նշյալներից 1918 թ. հուլիսին Հայաստան եկավ միայն Արշան Խոնդկարյանը, որի մանդատը ստորագրել էր կուսակցության Անդրկովկասի շրջանային կոմիտեի նախագահ Բերյոզովը¹⁴²։ Հայտնի էտեռներ Լևոն Թումանյանը և Սաքո Սահակյանը մնացին ընդհանուր կազմակերպության շարքերում, իսկ Լևոն Աթաբեկյանը զոհվել էր 1918 թ. գարնանը Բաքվում։

Խորհրդարանում և նրանից դուրս էտեռների վարած քաղաքականությունը կրում էր հակապետական, հակաանկախական բնույթ։ Մասնակցելով Հայաստանի Խորհրդի բացման արարողությանը՝ էտեռները միաժամանակ այն համարում էին «սոսկալի և անօրինակ պարտության օրինականացում»¹⁴³։ Չունենալով կուսակցական առանձին կառույց՝ հայ էտեռները հանդիսանում էին իրենց անդրկովկասյան կազմակերպության կցորդը։ Անխափան հաղորդակցման բացակայության պատճառով էտեռների երևանյան հատվածը հաճախ կտրվում էր Թիֆլիսի մարմնից։ Դրա անմիջական հետևանքներն էին ուշացած, հրատապությունը կորցրած որոշումները, ինչը բացասաբար էր ազդում կուսակցության հեղինակության վրա։ Միայն 1919 թ. փետրվարին կուսակցության խորհրդարանական խմբակցության վրա դրվեցին Հայաստանի կոմիտեի գործառնությունները¹⁴⁴։ Սակայն նա ուներ միայն նահանգային կառույցի լիազորություններ՝ իր իրավասության տակ պահելով Երևանի նահանգը, Գանձակի, Թիֆլիսի նահանգների և Ղարսի շրջանների հայաբնակ մասերը¹⁴⁵։

Խորհրդարանի մյուս քաղաքական հոսանքը ներկայացված էր - **սոցիալ-դեմոկրատների** (5 մենշևիկ, 1 բոլշևիկ) խմբակցությամբ, որի գործունեությունը Հայաստանում դժվարանում էր մի շարք պատճառներով։ Նախ, մենշևիկներն ու բոլշևիկները կազմակերպչորեն

¹⁴¹ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», 29 հունիսի 1918։

¹⁴² Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.**, Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, //«Վեմ», Փարիզ, 1934, թիվ Գ, էջ 97։

¹⁴³ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», 11 օգոստոսի 1918։

¹⁴⁴ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 21 օգոստոսի 1919։

¹⁴⁵ Տե՛ս «Յառաջ», Թիֆլիս, 19 փետրվարի 1919։

շարունակում էին համարվել միևնույն՝ ՌՍԴԲ կուսակցության անդամներ: Բացի դրանից, նրանք Հայաստանում չունեին իրենց ինքնուրույն կառույցները՝ համատեղ գործելով Երևանի միացյալ կազմակերպության կազմում: Այստեղից էլ կուսակցության և խմբակցության մեջ առաջացած երկակիությունը: Սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկներից շատերը (ժողովրդականների և էսեռների մասն) չբարեհաճեցին գալ Հայաստան: Նրանցից Երևան եկավ միայն Հայկ Ազատյանը, որի լիազորագիրը, ի դեպ, ստորագրել էր Ն. Ռամիշվիլին¹⁴⁶: Չեկուցմամբ հանդես գալով տեղի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունում՝ Ազատյանը նշեց, որ Թիֆլիսի ընկերների կողմից խորհրդարանի անդամներ են նշանակված ինքը և Մ. Գարաբեկյանը¹⁴⁷: Երևանի միացյալ կազմակերպությունը առաջադրեց մնացած չորս անդամներին՝ մենչևիկներ Թ. Ավդալբեկյանին, Ա. Մելիք-Աղաջանյանին, Հ. Ջաքարյանին և բոլշևիկ Ա. Մելիքյանին¹⁴⁸:

Խորհրդարանում խմբակցությունը չկարողացավ հանդես գալ միասնական հայտագրով: Հայաստանի Խորհրդի բացումից առաջ՝ հուլիսի 25-ին, Թ. Ավդալբեկյանը կազմել էր խմբակցության հայտագրի նախագիծը¹⁴⁹, սակայն խմբակցության միակ բոլշևիկ Ա. Մելիքյանը հանդես եկավ առանձին հայտագրով, որն իր բնույթով ավելի արմատական էր: «Մեր կուսակցության կողմից հանցանք կլիներ, եթե նա փորձեր որևէ մեկին ներշնչել այն միտքը, թե մեր իրականության մեջ պետք է հաշտվել և սկսել խաղաղ ստեղծագործական աշխատանք, ոչ մի դեպքում»¹⁵⁰, - ասվում էր հայտագրում: Պետք է նշել, որ Ա. Մելիքյանը, ամբողջության մեջ հավատարիմ մնալով իր կուսակցության սկզբունքներին, ավելի չափավոր էր: «Նա (Ա. Մելիքյանը-Վ.Բ.) բռնել է մեր պառլամենտում մի օպորտունիստական դիրք, ամեն կերպ և ամեն դեպքում պաշտպանում էր դաշնակցական կառավարությանը: Չարմանալի է բոլշևիկի բերանից լսել «պետակա-

¹⁴⁶ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 198:

¹⁴⁷ Տե՛ս Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1967, էջ 277:

¹⁴⁸ Տե՛ս Աղայան Ծ., Արշավիր Մելիքյան, էջ 48:

¹⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 1, թթ. 1-3:

¹⁵⁰ «Խոսք», 22 սեպտեմբերի 1918:

նություն», «հայ ժողովուրդ», «ժողովրդի ֆիզիկական գոյություն» և նման դարձվածքներ»¹⁵¹, - գրում էր «Ժողովուրդ» թերթը:

Իսկ ահա խմբակցության ղեկավար Հ. Ազատյանի պահվածքը հաճախ անցնում էր պարկեշտության սահմանները: Իր անձնական կարծիքը ներկայացնելով որպես խմբակցության տեսակետ՝ նա էլ ավելի էր բարդացնում միասնական ուղեգիծ չունեցող սոցիալ-դեմոկրատների խմբակցության գործունեությունը:

Մարտավարական և ռազմավարական խնդիրներում ունենալով տարբեր մոտեցումներ՝ և՛ մենշևիկները, և՛ բոլշևիկները հիմնականում միական էին Հայաստանի անկախության ժխտման հարցում: Օրինակ, մենշևիկ Գ. Ղարաջյանը Անդրկովկասի անկախ պետությունների գոյությունը համարում էր «ոլորմելի»¹⁵²:

Խորհրդարանական գործունեության առաջին երկու ամիսներին (օգոստոս-սեպտեմբեր) խմբակցության դիրքորոշումը կոալիցիոն կառավարություն ստեղծելու խնդրում չփոխվեց: Սեպտեմբերի 26-ին խմբակցության միստում որոշում ընդունվեց նման առաջարկի դեպքում մերժել և չընդգրկվել կառավարության մեջ¹⁵³:

Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատների կազմակերպչական տարանջատումը տեղի ունեցավ 1918 թ. նոյեմբերին: Նախ, անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական՝ մենշևիկյան 8-րդ համագումարի որոշմամբ ստեղծվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունները¹⁵⁴: Նոյեմբերի վերջերին ՌՍԴԲԿ Անդրկովկասի շրջանային կոմիտեն հանդես եկավ հայտարարությամբ, ըստ որի Հայաստանի սոց.-դեմ. կազմակերպիչ Բյուրոն հանրապետության սահմաններում հանդիսանալու է կուսակցության գերագույն մարմինը¹⁵⁵: Թեև հայ մենշևիկները ստեղծեցին կուսակցական առանձին կառույց, բայց խնդրի էությունը դրանից չփոխվեց: Վրացական պետության տարածքում մնացած հայ մենշևիկները կազմեցին Վրաստանի ՍԴԲ կուսակցության Հայկական սեկցիան՝

¹⁵¹ «Ժողովուրդ», 20 նոյեմբերի 1918:

¹⁵² Տե՛ս **Ղարաջյան Գ.**, Անդրկովկասի քաղաքական կեանքը 1918 թին, Թիֆլիս, 1919, էջ 67:

¹⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 2, ք. 1:

¹⁵⁴ Տե՛ս «Մշակ», 21 նոյեմբերի 1918:

¹⁵⁵ Տե՛ս «Կայծ», 21 նոյեմբերի 1918:

շարունակելով կառչած մնալ ոչ հայաստանյան նպատակներ հետապնդող կազմակերպությունից: Նույն նոյեմբերին տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության բոլշևիկյան հատվածի բաժանումը մենշևիկներից: Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպություններին ուղղված դիմումում նշվում էր, որ մինչև ընդհանուր համագումարը հանրապետության սահմաններում կազմակերպությունը լինելու է գերագույն օրգան, որին պետք է դիմել ամեն տեսակ գործերով և խնդիրներով¹⁵⁶: Դրանով լուծվեց նաև սոցիալ-դեմոկրատների խորհրդարանական խմբակցությունում տիրող երկակիության խնդիրը. բոլշևիկ Ա. Մելիքյանը զրկվեց պատգամավորի մանդատից, իսկ նրա տեղը զբաղեցրեց մենշևիկ Գևորգ Ղարաջյանը (Արկումեդ):

Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպություններն ինքնուրույն կառույցներ չէին և ենթարկվում էին Թիֆլիսում գտնվող Երկրային կոմիտեին: Սակայն հաղորդակցության բացակայության պատճառով հանրապետության տարածքում գործող բոլշևիկյան թույլ և փոքրաթիվ խմբերը կտրված էին վերադաս մարմիններից և ստիպված էին վարել մեկուսի գործունեություն: Եղածին ավելացնենք նաև Հայաստանում սոցիալ-դեմոկրատների համար սոցիալական հեմարանի՝ բանվոր դասակարգի բացակայությունը, որը, ի դեպ, խոստովանել են առանձին կոմունիստ պատմագիրներ¹⁵⁷:

Վերլուծելով Հայաստանի Խորհրդի կուսակցական խմբակցությունները՝ Ա. Հակոբյանը դրանք դասակարգել է հետևյալ ձևով. «աջակողմյան»՝ ՀԺԿ, «կենտրոն»՝ ՀՀԴ, «ձախակողմյան»՝ սոցիալ-դեմոկրատներ (մենշևիկ և բոլշևիկ) ու հայ էսեռներ¹⁵⁸: Մեկնակետ ունենալով մնա՞ն բաժանումը՝ կարելի է փաստել, որ խորհրդարանն ուներ հարաբերականորեն ուժեղ «կենտրոն», թույլ արտահայտված, բայց համագործակցության միտումներ ցույց տվող «աջ» ընդդիմություն, հետևողական ընդդիմության դիրքերում կանգնած, պետականությունը արմատներից մերժող «ձախեր»: Քանի որ խորհրդարանը կյանքի

¹⁵⁶ Տե՛ս Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1967, էջ 279-280:

¹⁵⁷ Տե՛ս **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, часть 2, стр. 91, **Ամիրխանյան Շ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, էջ 75:

¹⁵⁸ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), էջ 61-62:

կոչվեց Հայոց ազգային խորհրդի հիման վրա, այնտեղ ներկայացված չէին սոց.-դեմ. հնչակյանները, «սպեցիֆիկները» և Հայ ռամկավարները, որոնց ազդեցությունը ՀՀ ներքաղաքական դաշտում աննշան էր:

4. Ներքին հիմնախնդիրները միջկուսակցական հարաբերություններում

Ստեղծման առաջին իսկ օրերից երիտասարդ պետականությունը կանգնեց ներքին բազմաթիվ հիմնախնդիրների առջև, որոնց արագ լուծումից կախված էր նրա հետագա գոյությունը: Հարկավոր էր վերականգնել սոցիալ-տնտեսական խաթարված հարաբերությունները, օգնել գաղթականներին, երկրում հաստատել տարրական իրավակարգ, ստեղծել պաշտպանական համակարգ և այլն: Դրանցից ամենացավոտ խնդիրը, թերևս, հողային հարցն էր: Հայ քաղաքական կուսակցությունների և հոսանքների մեծ մասը (ՀՀԴ, սոցիալ-դեմոկրատներ, էսեռներ) իրենց սոցիալական պահանջները հստակեցրել էին տակավին ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում, իսկ ՀԺԿ-ն՝ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ընդունած ծրագրում: Դեռևս 1905 թ. ՀՀԴ ժնկյան խորհրդակցության ժամանակ կազմվել էր, այսպես կոչված, Կովկասյան նախագիծը¹⁵⁹, որի դրույթները հետագայում ամրագրվեցին 1907 թ. ծրագրում: Ագրարային հարցում ՀՀԴ-ն պաշտպանում էր հողի համայնացման գաղափարը, որը պիտի դադարեր մասնավոր սեփականություն կամ վաճառքի առարկա լինելուց, իսկ արքունական, կալվածատիրական, կրոնական հաստատություններին պատկանող բոլոր տեսակի հողերը պիտի դառնային ժողովրդի սեփականությունը¹⁶⁰: Հողի համայնացման վերաբերյալ բանաձև 1917 թ. սեպտեմբերին ընդունեց նաև Դաշնակցության շրջանային ժողովը¹⁶¹:

¹⁵⁹ Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 292-293:

¹⁶⁰ Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցություն, Ծրագիր, Ժնև, 1907, էջ 20, Հ. Յ. Դաշնակցություն, Ծրագիր, Բաքու, 1917, էջ 28:

¹⁶¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 8 նոյեմբերի 1917:

Էսեռները պահանջում էին հողի սոցիալիզացիա՝ համայնացում՝ այն դնելով տեղական ինքնակառավարման մարմինների (համայնքների) տրամադրության տակ¹⁶²։ Փաստորեն, էսեռների և դաշնակցության հողային հարցի մասին տեսակետները նույնն էին։ Դեռևս ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում ՀՀԴ-ն որդեգրել էր հենց էսեռականության հողային հիմնադրույթները։ Երկու կուսակցություններն էլ իրարից առանձնապես չէին տարբերվում հեղափոխական պայքարի մարտավարության հարցերում։ Սակայն այլ էր մոտեցումը ազգային խնդիրներում։ «Հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների Ն. Յ. Դաշնակցությունից բաժանող իսկական պատճառը ոչ թե տարակարծությունն էր սոցիալիզմի մասին, այլ միանգամայն տարբեր տրամադրությունն ու մտայնությունը ազգային դատի շուրջ։ Հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների ոգին և մղումները ռուսական էին»¹⁶³, - գրում էր դաշնակցական գործիչ Ռուբեն Դարբինյանը։

ՌՄԴԲ կուսակցության մենշևիկյան և բոլշևիկյան թևերը պաշտպանում էին հողային խնդրի լուծման միանգամայն տարբեր ճանապարհներ։ Մենշևիկյան հատվածը, լինելով ավելի չափավոր, առաջարկում էր եկեղեցական, ուղելային, կաբինետային հողերի բռնագրավում և դրանց հանձնում տեղական ինքնակառավարության (մունիցիպալ) մարմիններին¹⁶⁴։ Ի դեպ, հողի մունիցիպալիզացիայի մենշևիկյան տեսակետը պաշտպանում էին նաև սոց.-դեմ. հնչականները¹⁶⁵։ Իսկ ահա բոլշևիկները կողմնակից էին ագրարային հարցի լուծման ամենակոշտ տարբերակին՝ հողի բռնագրավում և ազգայնացում (պետականացում)¹⁶⁶։ Ըստ էության, սոցիալիստական կուսակցությունները պաշտպանում էին հողային հարցի լուծման արմատական տարբերակը։

¹⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-393, ց. 1, գ. 300, թ. 12, Программы политических партий в России, Москва, 1917, стр. 51։

¹⁶³ Դարբինյան Ռ., Ռուսական վտանգը, Երևան, 1991, էջ 65։

¹⁶⁴ Տե՛ս Программы политических партий в России, стр. 35։

¹⁶⁵ Տե՛ս Յիսամյան (1887-1937) ՍԴՀՆՀԿԿԿ կուսակցության, էջ 246, Буржуазные и мелкобуржуазные партии России в октябрьской революции и гражданской войне, Москва, 1980, стр. 136։

¹⁶⁶ Տե՛ս Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան, էջ 84։

Այս խնդրում այլ էր ՀԺ կուսակցության դիրքորոշումը, որի ծրագրի սոցիալ-տնտեսական դրույթները հիմնականում ռուս կադետների ծրագրի համապատասխան մասի կրկնությունն էին: Հոդային հարցում ժողովրդականներն առաջարկում էին սակավահող և անհող գյուղացիների, մանր տնտեսություն վարող այլ անձանց հողային կարիքները բավարարել պետական, ուղեղների, կաբինետային, վանքապատկան, եկեղեցապատկան՝ աշխատավորական նորմայից բարձր հողերի ստիպողական բռնագրավման հաշվին¹⁶⁷: Սակայն, լինելով ռամկավար, ոչ սոցիալիստական կուսակցություն, ժողովրդականներն իրենց ծրագրում ամրագրել էին նաև պետության կողմից մասնավոր սեփականատերերի հողերի արդարացի գնահատությամբ գնելու գաղափարը¹⁶⁸: «Մենք չենք ժխտում սոցիալիզմի գաղափարը, բայց ճանաչում ենք նրան այն իմաստով, որ սոցիալիզմը մի միջոց է ազատականություն գործադրելու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ: Չժխտելով դասակարգային պայքարը, ՀԺԿ-ն չի ընդունում դասակարգային տեսակետը՝ կանգնելով ազգային կուլտուրայի և պետականության հողի վրա»¹⁶⁹, - կարդում ենք կուսակցության ԿԿ-ի պաշտոնաթերթում:

Հարկ է նշել, որ թեև ագրարային հարցում հայ քաղաքական կուսակցություններն ունեցել են միանգամայն տարբեր տեսակետներ, բայց միակամ են եղել կալվածատիրական հողատիրության վերացման խնդրում: Սակայն, ելնելով արտաքին և ներքին բազմաթիվ ծանրակշիռ պատճառներից, նրանք ստիպված էին չափավորել հողային հարցում ունեցած մոտեցումները: Նախ, ճշգրտված չէին ՀՀ պետական սահմանները, ինչն անորոշություն էր ստեղծում հողի աշխատավորական չափաբաժնի հստակեցման խնդրում: Բացի այդ, երկրի աննշան տարածքում գտնվող, այսպես կոչված, մասնետիրական հողերի մի մասը պատկանում էր Սբ. Էջմիածնին, որի վրա ոչ կառավարությունը, ոչ էլ կուսակցությունները հասկանալի պատճառներով ձեռք չէին բարձրացնի:

¹⁶⁷ Տե՛ս «Մշակ», 17 հոկտեմբերի 1917:

¹⁶⁸ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան, Թիֆլիս, 1917, էջ 13:

¹⁶⁹ «Ժողովրդի ձայն», 2 նոյեմբերի 1918:

Ժամանակի համամարդկային արժեքների ոգուց էին բխում նաև կուսակցությունների որդեգրած ծրագրային այն դրույթները, որոնք միտված էին թեթևացնելու աշխատավորության սոցիալական ծանր կացությունը: Այսպես, ՀՀԴ-ն պաշտպանում էր 8-ժամյա աշխատանքային օրվա, կանանց և անչափահաս երեխաների գիշերային աշխատանքի արգելման գաղափարը¹⁷⁰: Այս հարցում նույն տեսակետն էին պաշտպանում նաև սոցիալ-դեմոկրատները¹⁷¹: Ի տարբերություն սոցիալ-դեմոկրատների՝ էսեռները հանդես էին գալիս ողջ աշխատավորության շահերի պաշտպանությամբ՝ մերժելով պրոլետարիատի հեգեմոնիան¹⁷²: ՀԺԿ-ն նույնպես պաշտպանում էր 8-ժամյա աշխատանքային օրվա գաղափարը, սակայն, ի տարբերություն սոցիալիստական կուսակցությունների, գտնում էր, որ դրան պետք է անցնել աստիճանաբար: Սակայն երկրի քայքայված տնտեսությունը, արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների բացակայությունը, ապա 1918 թ. վերջերից երկրում մոլեգնող սովն ու համաճարակը ի չիք պիտի դարձնեին սոցիալական նմանատիպ ձեռնարկումները ևս:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինչպես կառավարող, այնպես էլ ընդդիմադիր կուսակցությունները համակերպվել են ստեղծված կացությանը և սոցիալական խնդիրներում հրաժարվել են ամպագոռոգ պահանջներից: Այդ է վկայում հանրապետության առաջին վարչապետ Քաջազնունու հայտագիրը, որը ներկայացվեց խորհրդարանի օգոստոսի 3-ի նիստում: Հայտագրում, որն ավելի շատ պետության կացության պարզ նկարագրությունն էր, ներքին գործերի բնագավառում նպատակ էր դրվում լուծելու ներքին, ֆինանսական, արդարադատության, զինվորական ոլորտների տարրական խնդիրները, և ոչինչ չէր նշվում հողային և սոցիալական այլ հարցերի մասին¹⁷³: Փաստորեն, հայտագիրը չէր բխում ոչ կառավարող Դաշնակցության և ոչ էլ ընդդիմադիր կուսակցությունների ծրագրային հիմնադրույթներից: «Քաջազնունու կառավարությունը իր դեկլարա-

¹⁷⁰ Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Ծրագիր, Ժնև, 1907, էջ 22:

¹⁷¹ Տե՛ս Программы политических партий в России, стр. 33.

¹⁷² Տե՛ս Бурмистрова Т., Гусакова В., Национальный вопрос в программах и тактике полититических партий в России 1905-1907 гг., Москва, 1976, стр. 25:

¹⁷³ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 196:

ցիայով մի շատ համեստ ու գործնական նպատակ է ունեցել՝ ստեղծել Հայաստանի մանուկ հանրապետության համար պետական շինարարության անհրաժեշտ պայմաններ՝ հեռանկարները թողնելով ապագային»¹⁷⁴, - գրում էր «Զանգ»-ը:

Կառավարության հայտագրի քննարկումը, ըստ էության, չդարձավ միջկուսակցական թեժ բանավեճերի առարկա: Ավելին, խորհրդրդարանական խմբակցություններն իրենց գնահատականներում եղել են չափավոր: Այսպես, ՀԺԿ խմբակցությունը հիմնականում գոհ էր հայտագրից՝ համարելով այն ռեալ, զերծ ծայրահեղ հայտարարություններից¹⁷⁵: Էսէռ Ա. Խոնդկարյանի և անկուսակցական Ստ. Մամիկոնյանի կարծիքով հայտագիրը տարրական էր ու այբբենական, իսկ սոցիալ-դեմոկրատ Հ. Ազատյանի բնորոշմամբ «հայտարարությունը հիշեցնում է Ստոլիպինին, որն ասում էր՝ «նախ խաղաղություն, ապա ռեֆորմներ»¹⁷⁶: Ի դեպ, կառավարությանը քննադատող սոցիալ-դեմոկրատները դրանից մի քանի օր առաջ կազմած հայտագրում սոցիալական մեծ ծրագրերի լուծում ևս չէին նախանշել, իսկ ագրարային հարցում սակավահող գյուղացիներին հողով ապահովելու բանաձևը¹⁷⁷ ավելի քան անորոշ էր: Էսէռները գտնում էին, որ ներքին քաղաքականության մեջ հաշվի չեն առնված ժողովրդի կենսագործունեության միջոցները վարչական, ֆինանսական, պարենավորման խնդիրներում¹⁷⁸: Կառավարության հայտագիրը դրվեց քվեարկության և անցավ ՀՀԴ-ՀԺԿ խմբակցությունների համատեղ քվեներով՝ 23 կողմ, 11 ձեռնպահ, ոչ մի դեմ¹⁷⁹:

Թեև ՀՀԴ-ն սոցիալիստական էր, սակայն նրա ներկայացուցիչներից ձևավորված կառավարությունը ոչ միշտ էր կարողանում առաջնորդվել կուսակցության ծրագրի սոցիալական դրույթներով, ուստի հաճախ քննադատության էր ենթարկվում հենց սեփական կուսակիցների կողմից: «Շատ քիչ անգամ մեր կուսակցական մարմինները առիթ ունեցան դասակարգային պայքարի դրոշ պարզելու, դա-

¹⁷⁴ «Զանգ», 7 օգոստոսի 1918:

¹⁷⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», 22 օգոստոսի 1918:

¹⁷⁶ Տե՛ս «Աշխատավոր», 22 օգոստոսի 1918:

¹⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 1, ք. 2:

¹⁷⁸ Տե՛ս «Աշխատանքի դրոշակ», 18 օգոստոսի 1918:

¹⁷⁹ Տե՛ս «Զանգ», 17 օգոստոսի 1918:

սակարգային կռիվ մղելու սուր, շեշտված ձևերով: Դաշնակցության սոցիալիզմը մնացել է առհասարակ տեսական մարզանքների աշխարհում»¹⁸⁰, - գրում է դաշնակցական Մ. Վարանդյանը:

Սոցիալական հիմնախնդիրները սովորաբար արժարժում էին սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսէռները, որոնց հիմնական գործելակերպը դրսևորվում էր հարցապնդումների ձևով: «Հայաստանում հռչակ ստացած հարցապնդումը այն հատու գենքն էր,- գրում է էսէռ Ա. Խոնդկարյանը,- որով մենք կռվում էինք ապօրինությունների դեմ»¹⁸¹:

Հանդես գալով ժողովրդի սոցիալական պաշտպանության դիրքերից՝ սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսէռները շատ հաճախ ստորադասում էին երկրի անվտանգության, կայունության, բանակի խնդիրները: Վերջիններս հասարակական կայունությունը և ուժեղ բանակը նույնացնում էին իրենց քաղաքական ախտյան դաշնակցության գործողացման հետ: Բոլորից շատ խոսելով հասարակական կարգուկանոնի մասին՝ սոցիալ-դեմոկրատները ընդդիմանում էին 1918 թ. օգոստոսի վերջին խորհրդարանում քննարկվող մասնավոր անձանց զենքերի պետականացման օրինագծին: «Ձինված ժողովուրդը փոխարինել է զորքին,- հայտարարում էր մենշևիկ Թ. Ավդալբեկյանը,- զենքը միակ ոգնու մորթն է, որ կարող է պաշտպանել նրան թշնամիներից»¹⁸²:

Խմբակցության ղեկավար Հ. Ազատյանը ժողովրդին կերակրելու համար առաջարկում էր անցնել զորքի միլիցիական եղանակին, դրանով ամսական խնայել մոտ յոթ միլիոն ռուբլի՝ բանակի վրա արված ծախսերը համարելով հանցանք ժողովրդի շահերի դեմ¹⁸³: Չնուռանաք նշել, որ ՀՀԴ-ն նույնպես պաշտպանում էր մշտական զորքի փոխարեն միլիցիա (քաղաքազորք) ունենալու գաղափարը¹⁸⁴: Սակայն, դառնալով կառավարող կուսակցություն և աչքի առաջ ունենալով երկրի ծանր ռազմաքաղաքական կացությունը, ՀՀԴ-ն ստիպված էր վերանայել դիրքորոշումը:

¹⁸⁰ Վարանդյան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, էջ 398:

¹⁸¹ Խոնդկարեան Ա., Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, //«Վեմ», Փարիզ, 1934, թիվ Ե, էջ 59-60:

¹⁸² «Ժողովրդի ձայն», 18 սեպտեմբերի 1918:

¹⁸³ Տե՛ս «Կայծ», 22 հունվարի 1919:

¹⁸⁴ Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Ծրագիր, Բաքու, 1917, էջ 27:

Կուսակցություններն ավելի միակարծիք են եղել հայ գաղթականությանը ցուցաբերվող օգնության խնդրում: 1918 թ. հոկտեմբերի 26-ին Հայաստանի խորհուրդը որոշեց Բաքվի աղետյալ հայերին հատկացնել 500 հազ. ռուբլի, միաժամանակ հիմք ընդունելով էսէռական խմբակցության բանաձևը՝ իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց Բաքվի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կատարված դաժանությունների դեմ¹⁸⁵:

Պետության ներքին կայունության հիմնական գրավականներից մեկն էլ տեղական իշխանական մարմինների կազմավորման խընդիրն էր: Դա հնարավորություն կտար շրջաններում ստեղծել ժողովրդի քվեով ընտրված և նրա վստահությունը վայելող իշխանության տեղական կառույցներ, որոնք կնպաստեին հանրապետության կառավարման համակարգի կատարելագործմանը: «Տեղական ինքնավարությունը չի կարող փոխարինվել հեղափոխական իշխանություններով: Այդ իշխանությունների գլխավոր նպատակն է կարգի պահպանությունը, միևնույն ժամանակ նրանք հանդիսանում են կենտրոնական իշխանության գործադիր մարմիններ»¹⁸⁶, - կարծիք էր հայտնում ՀԺԿ պաշտոնաթերթերից մեկը:

1918 թ. դեկտեմբերի կեսին առաջինը կայացան Երևանի քաղաքային խորհրդի ընտրությունները: Դրանցում վստահ հաղթանակ տարավ ՀՀԴ-ն՝ ստանալով մոտ 3535 քվե՝ 41 պատգամավոր, այն դեպքում, երբ ՀԺԿ-ն ստացել էր 1182 քվե՝ 14 պատգամավոր, էսէռները՝ 333՝ 4 պատգամավոր, սոց.-դեմ. մենչևիկները՝ 132՝ 1 պատգամավոր¹⁸⁷:

Եթե մայրաքաղաքում տեղական իշխանության կազմակերպումը կատարվեց համեմատաբար արագ, ապա այլ էր պատկերը Հայաստանի շրջաններում, որտեղ կուսակցությունների գերակշիռ մասը ոչ միայն չունեց կառույցներ, այլև հասարակական-քաղաքական աշխատանքի պատրաստ թեկնածուներ: Մի կողմից զգացվում էր պետական-վարչական աշխատանքին ընդունակ մարդկանց պակաս,

¹⁸⁵ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), էջ 17:

¹⁸⁶ «Ժողովրդի ձայն», 25 սեպտեմբերի 1918:

¹⁸⁷ Տե՛ս «Կայծ», 26 դեկտեմբերի 1918:

մյուս կողմից, եղածներն էլ չէին ցանկանում մեկնել գավառ: Շատ դեպքերում այս կամ այն կուսակցությունը նույնիսկ չէր կարողանում առաջադրել քաղաքապետի թեկնածու: Օրինակ, 1919 թ. հունվարին Նոր Բայազետից սոցիալ-դեմոկրատ Ս. Բոշմառյանը գրում էր, թե իրենց մոտ շուտով տեղի են ունենալու քաղաքապետի ընտրություններ, և խնդրում էր ուղարկել կուսակցական ընկերներից մեկնումեկին՝ այդ պաշտոնում առաջադրվելու համար¹⁸⁸: Պարզ է, որ մման պայմաններում տեղական ինքնավարությունների ստեղծման հիմնահարցը մնալու էր չլուծված:

Հանրապետության ներքին ծանր կացությունը քննարկման առարկա էր դառնում ոչ միայն խորհրդարանում, այլև միջկուսակցական ժողովներում: 1918 թ. սեպտեմբերի 14-ին խորհրդարանի շենքում՝ ՀՀԴ խմբակցության սենյակում, տեղի ունեցավ ժողով, որին, բացի դաշնակցական ներկայացուցիչներից, մասնակցում էին Արշ. Մխիթարյանը, Գր. Տեր-Խաչատրյանը (ՀԺԿ), Ալ. Մելիք-Աղաջանյանը, Թ. Ավդալբեկյանը (սոց.-դեմ.) և Գր. Տեր-Հակոբյանն ու Լ. Թումանյանը (ԷսէՆ): Հավաքը, որ հրավիրվել էր ԷսէՆների նախաձեռնությամբ, քննարկել է երկրի ներքաղաքական կացությանն առնչվող խնդիրներ¹⁸⁹:

5. Արտաքին հիմնախնդիրները և կուսակցությունները

Ներքին ծանր դրությունը, անկանխատեսելի հետևանքներով շարունակվող աշխարհամարտը պայմանավորում էին Հայաստանի արտաքին կացությունը: «Իսկապես որ, «անձն քառսի և ավերակների կույտ էր» Հայաստանը այդ օրերին: Եվ սարսափելին այն էր, որ չէր երևում ոչ մի հեռանկար: Թուրքերը ծեծում էին Բաքվի դռները, գերմանացիք՝ հաղթական արևմուտքում: Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվն էր ծավալվում իր բոլոր արհավիրքներով»¹⁹⁰, - գրում էր Ս. Վրացյանը:

¹⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-404, ց. 1, գ. 2, ք. 5:

¹⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 48, ք. 1:

¹⁹⁰ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 199:

Հանրապետության հռչակումից և Բաթումի դաշնագրի ստորագրումից հետո Հայոց ազգային խորհուրդը և կառավարությունը ստիպված էին շարունակել հաշվի նստել Թուրքիայի հետ՝ 1918 թ. հունիսի կեսերին Կ. Պոլիս ուղարկելով պատվիրակություն Ավ. Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Վերջինս հունիսի 22-ին Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարի հետ ունեցած գրույցում Հայաստանի անկախության գաղափարը համարել էր Օսմանյան պետական այրերի «երջանիկ ներշնչման ծնունդ»¹⁹¹: Արտաքին քաղաքական հարցերում թուրքական գործոնի հետ համակերպվելու հանգամանքը հրստակորեն գիտակցում էր վարչապետ Հ. Քաջազնունին, որի ներկայացրած կառավարական հայտագրում կարևորվում էր օսմանյան կառավարության հետ հաշտության ամրացումը և նրա հանդեպ ստանձնած պարտավորությունների կատարումը¹⁹²:

Հայտագրի արտաքին հիմնադրույթների խորհրդարանական քննարկումների ժամանակ խմբակցությունների գնահատականները հիմնականում եղել են զուսպ: Ժողովրդականները, որոնց ներկայացուցիչ Մ. Պապաջանյանը ընդգրկված էր Թուրքիա մեկնած պատվիրակության կազմում, դեմ չէին Բաթումի դաշնագրին հավատարիմ մնալուն, նույնիսկ քննադատում էին Խորհրդի նախագահին՝ սահմանների քարացած չլինելու և դրանց՝ կյանքի երկաթե օրենքի ուժով ընդարձակվելու մասին կարծիք հայտնելու համար¹⁹³:

Սոցիալ-դեմոկրատներն արտաքին քաղաքականության մեջ ամենաճիշտ ուղին համարում էին երկարատև չեզոքությունը բոլոր պետությունների հետ և մասնավորապես բարեկամական համաձայնությունը Վրաստանի հետ¹⁹⁴: Դժգոհ էին էսեռները, որոնք չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ կառավարության հայտագրում չկար հիշատակում Ռուսաստանի մասին¹⁹⁵: Բանն այն էր, որ Բաթումի դաշնագրի ստորագրումից մեկ օր առաջ՝ հունիսի 3-ին, հայկական հաշտարար պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը Թուրքիայի ճնշման ներքո ստորագրել էր մի փաստաթուղթ, ըստ որի՝ ՀՀ

¹⁹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց. 1, գ. 41, ք. 8^բ:

¹⁹² Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 196-197:

¹⁹³ Տե՛ս «Հորիզոն», 22 օգոստոսի 1918:

¹⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 1, ք. 3:

¹⁹⁵ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 197-198:

կառավարությունը պարտավորվել էր պատերազմի ողջ ընթացքում չպահպանել և ոչ մի դիվանագիտական կապ Համաձայնության երկրների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի հետ¹⁹⁶: Այնուամենայնիվ, կառավարությունը գիտակցում էր հայ-ռուսական հարաբերությունների կարևորությունը, որը, բացի երկու ժողովուրդների դարավոր կապերից և բարեկամությունից, ուներ ռազմաքաղաքական ծանրակշիռ պատճառներ: Հույս կար, որ ռուսական պետական կազմավորումների (բոլշևիկյան, կոլչակյան, դենիկինյան) կողմից ՀՀ անկախության ճանաչումը ոչ միայն կչեզոքացներ Թուրքիայի կողմից սպառնացող վտանգը, այլև հնարավորություն կտար լուծելու սոցիալական և գաղթականական այլ խնդիրներ:

Ռուսմենասիրությունները ցույց են տալիս, որ կառավարող Դաշնակցության շարքերում էլ քիչ չէին ռուսական կողմնորոշման գործիչները: Կուսակցության պաշտոնաթերթ «Չանգ»-ը իր խմբագրականներից մեկում գրում էր, թե «մեր հարաբերությունը դեպի Ռուսաստանը պայմանավորվում է քաղաքական այն կացությամբ, որ առաջ եկավ մեզից անկախ և մեր կամքին հակառակ: Մենք չէինք ուզում բաժանվել Ռուսաստանից, բայց մեզ բաժանեցին: Մենք նպատակ չունեինք անկախություն հայտարարելու, բայց մեզ ստիպեցին»: Ապա շարունակում է. «Կլիմի Հայաստանն անկախ, թե նա կլիմի ռուսական մի շտատ, հայ դեմոկրատիան երբեք չի մոռանա քաղաքակրթական այն բարձր ավանդները, որ նա ստացել է Ռուսաստանի ազատասեր մասից»¹⁹⁷:

Հայ քաղաքական հոսանքներից ռուսական կողմնորոշման ջերմ պաշտպաններ էին սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկները և էսեռները, որոնք, ըստ Ա. Բաբայանի, «աչքերն հառած հյուսիս՝ սպասում էին, թե ե՞րբ պիտի գա Հայաստանի տերը-Ռուսաստանը»¹⁹⁸: Խորհրդարանի սեպտեմբերի 1-ի նիստում էսեռական խմբակցության անունից Մուշեղյանը հայտնեց, թե իրենց կուսակցությունը կանգնած է գործնական ընդդիմության հողի վրա և եկել է վերականգնելու հին Ռու-

¹⁹⁶ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության կապերը Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության հետ (1918 թ. հունիս - նոյեմբեր), // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ 2, էջ 165:

¹⁹⁷ «Չանգ», 8 դեկտեմբերի 1918:

¹⁹⁸ **Բաբայան Ա.**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, էջ 44:

սաստանը¹⁹⁹: Տեղին է նշել, որ հայ էսեռները չեն քաքցրել իրենց ատելությունը բոլշևիզմի նկատմամբ՝ վերջինիս մարտավարությունը համարելով ոչ պրոլետարական և ոչ դեմոկրատական²⁰⁰: Ըստ էության, էսեռները հանդես էին գալիս ռուսական համապետականության պաշտպանությամբ²⁰¹:

Ռուսական կողմնորոշմանը վերապահումով էր մոտենում ՀԺԿ-ն: Հատկապես կոշտ էր կուսակցության դիրքորոշումը խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ, որտեղ տիրող վարչաձևը անհարկ էր ռամկավար արժեքներ դավանող ժողովրդականների ոգուն: «Եթե մենք չկարողանանք օր առաջ կանխել այս օրահաս վտանգի հաղթանակը, եթե չկարողանանք բոլորս միասին մի կողմ թողնելով մեր մեջ գոյություն ունեցող զանազան երկրորդական վեճերը, մի ընդհանուր ճակատ ստեղծել ծավալվող բոլշևիզմի դեմ, այդ դեպքում կորած ենք բոլորս միասին»²⁰², - գրում էր ՀԺԿ պաշտոնաթերթը:

Սակայն, անկախ տեսակետների տարբերությունից, 1918 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին հայ քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները խիստ չափավոր են մոտեցել արտաքին հիմնախնդիրներին: Պետք չէ մոռանալ, որ այդ օրերին թուրքական թնդանոթները տեղակայված էին Երևանից յոթ կիլոմետր հեռավորության վրա²⁰³: Այսինքն, խոսել արտաքին քաղաքական հիմնախնդիրների շուրջ կուսակցությունների կայուն դիրքորոշման և ստեղծված կացությունից դուրս գալու դեղատոմսի առկայության մասին, ավելորդ է:

Իրավիճակը փոխվեց 1918 թ. նոյեմբերից, երբ Թուրքիան պարտություն կրեց աշխարհամարտում: Թուրքական վտանգի մեղմումը նորաստեղծ պետականության համար բացեց զարգացման նոր հորիզոններ՝ օրախնդիր դարձնելով հարևան Վրաստանի հետ սահմանային խնդիրների հստակեցումը և Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը հետամուտ լինելը:

¹⁹⁹ «Կառավարութեան լրաբեր», 6 սեպտեմբերի 1918:

²⁰⁰ Տե՛ս **Մելիքյան Ս.**, Սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում, էջ 103:

²⁰¹ Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.**, Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, //«ՎԷՄ», Փարիզ, 1933, թիվ Ա, էջ 77:

²⁰² «Ժողովրդի ձայն», 29 մարտի 1919:

²⁰³ Տե՛ս **Քաջազունի Հ.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 24:

Միջկուսակցական հարաբերությունների ոլորտում հայտնված արտաքին քաղաքական հիմնախնդիրներից մեկը հայ-վրացական կարճատև հակամարտությունն էր: Ռազմական ընդհարման պատճառն այն էր, որ 1918 թ. հունիսին վրացական զորքերը մուտք էին գործել Բորչալուի գավառի Լոռու շրջանը՝ թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Թիֆլիս կանխելու նպատակով: Բայց երբ 1918 թ. վերջին թուրքական զորքերը հեռացան Անդրկովկասից, վրացական կողմը դուրս չեկավ Լոռուց: Դա էլ ավելի սրեց հայ-վրացական առանց այն էլ լարված հարաբերությունները: «Եկել է ժամը, երբ Հայաստանը այնքան զուլումից հետո, պիտի ապտակահարի երեկվա իր արյուն ծծողներին, պիտի ազատի իր ոտնակոխված տերիտորիան, պիտի գերությունից ազատագրի իր դժբախտ բեկորները: Հայաստանը, իրեն միացնելով հայաշատ Ախալքալաքն ու Ախալցխան և պատմական Լոռին, նա կատարում է ամենաարդար և ամենաճիշտ քայլը իր ժողովրդի հանդեպ»²⁰⁴, - գրում էր «Արձագանք» պարբերականը:

Հայ-վրացական սահմանային հարցը քննարկման առարկա դարձավ խորհրդարանի դեկտեմբերի 12-ի նիստում: Խմբակցությունները ոչ միայն միակամ են եղել հակասությունը խաղաղ կերպով լուծելու խնդրում, այլև վիճահարույց տարածքների հայապատկանության հարցում տարաձայնություններ չեն ունեցել²⁰⁵: Վերապահումով պետք է մոտենալ դաշնակցական Ա. Բաբալյանի այն տեսակետին, թե սոցիալ-դեմոկրատների կողմից Ախալքալաքը վրաց ժողովրդի համար դիտվում էր որպես արոտատեղի²⁰⁶: Սակայն ինչպես սոցիալ-դեմոկրատների, այնպես էլ էսեռների անդրկովկասյան կառույցները մի տեսակ հավասարության նշան էին դնում հակամարտող կողմերի միջև, ինչն արդեն զինաբախման օրերին էապես ազդեց վերջիններիս դիրքորոշման վրա: Հանդես գալով խորհրդարանում՝ Հ. Ազատյանը հայտարարում էր. «Ինձ բոլորովին չեն ուրախացնում այն լուրերը, որ մենք հաղթում ենք»²⁰⁷: Միայն մեկ անգամ, այն էլ

²⁰⁴ «Արձագանք», 20 դեկտեմբերի 1918:

²⁰⁵ Տե՛ս Հայաստանի Խորհրդի արձանագրությունները (1918 - 1920 թթ.), //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 3, էջ 81-82:

²⁰⁶ Տե՛ս **Բաբալյան Ա.**, Էջեր Հայաստանի անկախության պատմությունից, էջ 46:

²⁰⁷ Հայաստանի Խորհրդի արձանագրությունները (1918 - 1920 թթ.), //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 3, էջ 89:

ապարդյուն, սոցիալ-դեմոկրատների խմբակցությունը դիմեց Անդր-կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների Շրջանային կոմիտեին և Վրաստանի ղեկավարությանը՝ իր աջակցությունը հայտնելով հակամարտության խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ²⁰⁸։ Իսկ Էսեռների Շրջանային կոմիտեն Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդարանի Էսեռական խմբակցություններին կոչ արեց ներազդելով հասնել հակամարտության աստիճանական դադարեցմանը²⁰⁹։ Ի դեպ, հեռագիրը Երևան հասավ միայն 1919 թ. հունվարի 20-ին, երբ այն արդեն հարթվել էր։

Ուշագրավ է, որ հայ-վրացական սահմանավեճի շրջանում տեսակետների որոշակի տարբերություն նկատվեց նաև ՀԺԿ շարքերում։ Այն դեպքում, երբ կուսակցության խորհրդարանական խմբակցությունը և կառավարության անդամ մախարարները ՀՀԴ-ին հետ գործում էին համաքայլ, Թիֆլիսում գտնվող ԿԿ-ն իր ղեկտեմքերի 19-ի նիստում հանդես եկավ պատերազմի դատապարտմամբ՝ այն համարելով անիմաստ արյունահեղություն²¹⁰։ Փաստորեն, ընդունելով վիճելի տարածքների հայապատկանությունը, սոցիալ-դեմոկրատներն ու Էսեռները դեմ էին խնդրի լուծման հարցում կառավարության բռնած դիրքին։ 1918 թ. ղեկտեմքերին սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկները, Էսեռներն ու անկախ սոցիալիստները հանդես եկան հայ-վրացական պատերազմի դատապարտման համատեղ կոչով՝ այն համարելով դաշնակցական շեֆերի սեփական մախաձեռնություն²¹¹։

Մի կողմ թողնելով հայ-վրացական սահմանավեճի շուրջ միջկուսակցական տարաձայնությունները, փաստենք, որ զինաբախման կարգավորման գործում իր ներդրումն ունեցավ խորհրդարանական խառը հանձնաժողովը, որում ընդգրկված էին Գ. Տեր-Խաչատրյանը (ՀԺԿ), Մ. Հարությունյանն ու Ս. Խաչատրյանը (ՀՀԴ), Ա. Խոնդկարյանը (Էսեռ), Ստ. Մամիկոնյանը (անկուս.)²¹²։

²⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 5, ք. 1։

²⁰⁹ Տե՛ս «Наше знамя», 1 января 1919։

²¹⁰ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 21 դեկտեմբերի 1918։

²¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4041, ց. 1, գ. 67, ք. 1։

²¹² Տե՛ս Վիրաթյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, էջ 218, **նույնի** Հայաս-

Թուրքիայի պարտությունից հետո Բաթումի պայմանագրով պարտադրված սահմանների ընդարձակումը դարձավ հայ քաղաքական մտքի գործունեության հիմնական առանցքը: Շուտով Փարիզում բացվելու էր Խաղաղության վեհաժողովը, որում լուծվելու էր մաս պարտված օսմանյան տերության ճակատագիրը:

Վեհաժողով պատվիրակություն ուղարկելու և մրա կազմի շուրջ խորհրդարանում քննարկումներ ծավալվեցին 1918 թ. դեկտեմբերի 3-ի նիստում: Խորհրդի բոլոր խմբակցություններն էլ ձգտել են կազմվելիք պատվիրակության մեջ ներկայացուցիչներ ունենալ: Դա հնարավորություն կտար ՀՀ պաշտոնական տեսակետը ներկայացնել արտասահմանում, ինչու՞ չէ՝ լուրջ ազդեցություն ձեռք բերել երկրի արտաքին կյանքում: Սոցիալ-դեմոկրատների խմբակցությունը մշակել էր մի նախագիծ՝ առաջարկելով պատվիրակությունը ձևավորել բոլոր խմբակցությունների ներկայացուցիչներից, իսկ նախագահի նշանակումը վերապահել ՀՀԴ-ին²¹³: Սակայն իրենց հիմնական հակառակորդների՝ դաշնակցականների և ժողովրդականների դիրքերը թուլացնելու նպատակով, սոցիալ-դեմոկրատներն առաջարկում էին նորակազմ պատվիրակության մեջ չընդգրկել այն գործիչներին, որոնք ժամանակին անդամակցել էին Կ. Պոլիս մեկնած հայկական պատվիրակությանը՝ առաջին հերթին ակնարկելով Ա. Ահարոնյանի, Ալ. Խատիսյանի և Մ. Պապաջանյանի թեկնածությունների անընդունելի լինելը: Տեղին է նշել, որ մման հավակնություններով հանդերձ՝ ինչպես սոցիալ-դեմոկրատներն, այնպես էլ էսեռները վերապահումներով էին մոտենում ազգային խնդիրներին: Օրինակ, հայ էսեռներն արևմտահայոց ազատագրումը տեսնում էին Թուրքիայում միջազգային հեղափոխության իրականացման մեջ²¹⁴:

Սակայն ՀՀԴ-ն չընդունեց վերջիններիս առաջարկը՝ մերժելով գործակցությունը Հայկական հարցի նկատմամբ սառը դիրքորոշում ունեցող սոցիալ-դեմոկրատների և էսեռների հետ²¹⁵: Ուստի ՀՀԴ-ն

տանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.: Կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Երևան, 1999, էջ 12:

²¹³ Տե՛ս «Կայծ», 8 դեկտեմբերի 1918:

²¹⁴ Տե՛ս **Բիխարդ (բժ. Լ. Աթաբեկեան)**, Ինչու ենք անջատվում դաշնակցությունից, ա. տ., ա. թ., էջ 18-19:

²¹⁵ Տե՛ս «Յառաջ», Թիֆլիս, 14 հունվարի 1919:

համագործակցեց ազգային դաշտում լուրջ հակումներ ցուցաբերող ՀԺԿ-ի հետ և հարցը լուծվեց կառավարության մակարդակով (երկու կուսակցություններն այդ շրջանում կազմում էին կառավարող կոալիցիա, որի մասին կխոսվի իր տեղում): 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին պատվիրակության անդամներ նշանակվեցին դաշնակցականներ Ա. Ահարոնյանն ու Հ. Օհանջանյանը և ժողովրդական Մ. Պապաջանյանը²¹⁶ ի չիք դարձնելով «ձախ» ընդդիմության նկրտումները:

Հարկ է նշել, որ ապագա միացյալ պետության սահմանային հարցերում նույնպես միակարծություն չի եղել: Վարչապետ Զաջանունին, օրինակ, լինելով սրափ գործիչ, գոհանում էր համեստ պահանջներով՝ համաձայնելով նույնիսկ ծովային ելք չունենան: Ժողովրդականներ Ս. Հարությունյանը և Մ. Պապաջանյանը պնդում էին ծովից ծով Հայաստանի վրա՝ Տրապիզոնի և Ալեքսանդրետի ելքերով՝ իրենց պահանջներում ձայնակցելով արտերկրի ռամկավարների և Պողոս Նուբար փաշային: Ի վերջո պատվիրակությանը համձնարարվեց՝ պաշտպանել Սև ծովի ելքը՝ առանց Կիլիկիայի մասին պահանջ դնելու²¹⁷:

1919 թ. փետրվարի սկզբին ՀՀ պատվիրակությունն արդեն Փարիզում էր, որտեղ, Ազգային պատվիրակության հետ մեկտեղ, վեհաժողովին ներկայացրեց հուշագիր՝ վերնագրված «Հայկական հարցը հաշտության վեհաժողովին առջև»²¹⁸: Ըստ հուշագրի՝ Հայաստանը պիտի կազմված լիներ արևմտահայկական 7 վիլայեթներից (Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սվազ, Էրզրում, Տրապիզոն), Կիլիկիայի 4 սանջակներից՝ Ալեքսանդրետի հետ միասին, և ամբողջ Հայկական Կովկասյան հանրապետությունից: Հուշագրի տակ ստորագրել էին Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան²¹⁹: Փաստորեն, ՀՀ կառավարական պատվիրակությունը տեղի էր տվել սփյուռքահայ առանձին շրջանակների պահանջներին, որի հետևանքով էլ ներկայացվել էր Ազգային պատվիրակության պահանջների առավելագույն տարբերակը: Ի դեպ, ֆրանսիական կիսապաշտոնական շրջանակ-

²¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 11, թ. 20:

²¹⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 209:

²¹⁸ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը, Երևան, 1995, էջ 45:

²¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, ց. 2, գ. 1005, թ. 6:

ները, ըստ Ա. Ահարոնյանի, արդեն խոսում էին Հայաստանի իմպերիալիստական նկատառումների մասին²²⁰: Սրանով հանդերձ՝ դրական էր, որ գոնե պահանջներ ներկայացնելիս հայկական երկու պատվիրակությունները հանդես եկան համատեղ, թեև ապագան ցույց տվեց, որ առավելագույն պահանջատիրությամբ հանդես եկող քաղաքական ուժերի ծրագրերն ավելի քան հեռու էին իրականացումից:

Այսպիսով, 1919 թ. գարնանից ՀՀ արտաքին կացությունը ոչ միայն թեթևացավ, այլև հայ քաղաքական միտքը հնարավորություն ստացավ հետամուտ լինելու Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը:

²²⁰ Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սեփ եւ Լոզան, Պոսթըն, 1943, էջ 9:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈԱԼԻՑԻՈՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Կոալիցիոն կառավարության ձևավորումը

Հայաստանի Խորհրդում հարաբերական մեծամասնություն կազմող դաշնակցական խմբակցությունը չէր կարողանում հաստատուն պահել կառավարության դիրքերը: Խորհրդարան-կառավարություն հարաբերություններում առկա լարվածությունը մեղմվում էր ՀՀ ծանր կացությամբ և վարչապետ Քաջագունու չափավոր պահվածքով: Վերջինս 1918 թ. սեպտեմբերին իր նամակներից մեկում գրում էր. «Եթե ես հեռանամ, կառավարությունը կքանդվի, նորը չի կազմակերպվի, կսկսվի ընդհանուր անարխիա: Ոչ այն պատճառով, ի հարկե, որ ես առանձին ուժի կամ տաղանդների տեր մարդ եմ, ես նույնքան անգոր եմ, որքան և ամեն մի ուրիշ մարդ, այլ այն պատճառով, որ դեպի ինձ մի առանձին վերաբերմունք կա դեկավարող կուսակցությունների և խավերի կողմից: Ինձ հետ **հաշտվում են**, ինձ **վստահում են** (ընդգծումները՝ նամակում-Վ. Բ.) թե աջից և թե ձախից»²²¹:

Սակայն երկրի սոցիալ-տնտեսական բարդ պայմաններում կառավարությունը չէր կարող գերծ մնալ քննադատություններից: Ընդդիմությունը դժգոհ էր հատկապես ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանից՝ Քաջագունու կառավարությունը կոչելով «Արամի դիկտատուրա»²²²:

1918 թ. հոկտեմբերի սկզբին վարչապետ Քաջագունին խորհրդարանի Ավագների խորհրդում հայտնել էր, որ հնարավոր չի գտնում

²²¹ ԳԱԹ, Հ. Քաջագունու ֆոնդ, գ. 132, քք. 4-5:

²²² Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 24 հոկտեմբերի 1918:

պահել կառավարության դեկը՝ առաջարկելով կազմել կոալիցիոն կառավարություն²²³։ Այդ օրերին կառավարական կոալիցիայի ստեղծման կարծիք էր հայտնել նաև ՀՀԴ պաշտոնաթերթ «Զանգ»-ը։ «Թվական այն փոխհարաբերությունը, որ ներկայացնում են տարբեր կուսակցությունները Հայաստանի խորհրդարանում, չի կարող ապահովել ո՛չ միատար և ոչ էլ պերսոնալ ձևով ընտրված մինիստրությունը (կառավարությունը – Վ. Բ.)։ Ամեն բուպե արհեստականորեն դրություններ կարող են ստեղծվել, որոնք առիթ կարող են դառնալ անվստահության դեպի այս կամ այն մինիստրությունը, անկախ նրա գործունեությունից և կարողությունից։ Այս տարօրինակ կացությանը վերջ տալու միակ ելքը մնում է կոալիցիոն մինիստրություն ստեղծելը»²²⁴, - կարդում ենք դաշնակցական պարբերականում։

Կոալիցիայի անհրաժեշտության մասին հաճախ հաղորդումներ էին հայտնվում նաև ընդդիմադիր մամուլում։ «Մի կառավարություն, որ ունի պաշլամենտում միայն 18 ձայն 46 ձայնից, իհարկե չի կարող հարատև գոյություն ունենալ։ Ամեն մի փոքրիկ հարց կարող է նրա տապալման առիթ դառնալ... Հայտնի է, թե ինչպիսի թշնամությամբ են վերաբերվում մեր հարևան ազգերի ղեկավար կուսակցությունները դեպի դաշնակցությունը, կոալիցիոն կառավարություն կազմելը ցույց կտա նրանց, որ հայ ժողովուրդը փոխում է իր քաղաքականությունը»²²⁵, - գրում էր ՀԺԿ պաշտոնաթերթը։

Հարկ է նշել, որ 1918 թ. աշնան կեսերից կոալիցիայի խնդրի բարձրաձայնումն ուներ ներքին և արտաքին դրդապատճառներ։ Ներքին դաշտում կուտակված բազմաթիվ հիմնախնդիրների լուծման համար կառավարող ՀՀԴ-ն խորհրդարանում չունեի անհրաժեշտ մեծամասնություն։ Մոտեցող ձմռան հետ ուրվագծվում էր հնարավոր սովի կերպարանքը, իսկ դաշնակցությունը չէր կամենում միայնակ կիսել պատասխանատվությունը։

Ընդդիմադիր կուսակցություններն էլ կարծես հարմարվել էին երկրի ծանր կացությանը։ Եթե հունիս-հուլիս ամիսներին Հայաստան տեղափոխվելու հեռանկարը պաշտոններից հրաժարվելու պատճառ

²²³ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 9 հոկտեմբերի 1918։

²²⁴ Տե՛ս «Զանգ», 2 հոկտեմբերի 1918։

²²⁵ «Ժողովրդի ձայն», 18 սեպտեմբերի 1918։

դարձավ, ապա այժմ չկար դրա անհրաժեշտությունը, քանզի կառավարությունն ու խորհրդարանն արդեն իսկ Երևանում էին: Ընդդիմության քաղաքական հավակնություններին ավելի ծանրակշիռ լիցք հաղորդեցին արտաքին անցուղարձերը, մասնավորաբար Թուրքիայի մոտալուտ, ապա նաև՝ լիակատար պարտության մասին տեղեկությունները: Ընդամենը 3-4 ամիս առաջ կոալիցիայի մասին լսել անգամ չցանկացող քաղաքական ուժերը մղվեցին ավելի սերտ համագործակցության:

Փաստորեն, 1918 թ. հոկտեմբերից միջկուսակցական հարաբերություններում սկսեց նոր փուլ, որը լուրջ ուղղումներ մտցրեց հանրապետության քաղաքական դաշտում:

Խորհրդարանական կուսակցությունների բնույթից ելնելով կարելի էր կարծել, որ ապագա կառավարությունը լինելու է սոցիալիստական, քանզի նրանցից ռամկավար (ոչ սոցիալիստական) էին միայն ժողովրդականները: Բայց պետության պայմաններն այնպիսին էին, որ բոլոր կուսակցությունների անելիքն էլ նույնը պիտի լիներ՝ պետական հիմքերի ամրացում, խաղաղության ապահովում, բնակչության կերակրում և այլն:

Հայաստանի խորհրդի հոկտեմբերի 18-ի նիստը պաշտոնապես տվեց կոալիցիոն կառավարության ձևավորման ուղղությամբ միջկուսակցական բանակցությունների մեկնարկը՝ ընդունելով սոցիալ-դեմոկրատների հետևյալ բանաձևը. «Խորհուրդը անհրաժեշտ է համարում իր մոտավոր գործունեության համար գծել պլատֆորմա, որի շուրջ խորհեին բոլոր պառլամենտական դեմոկրատական ֆրակցիաները՝ կազմելու կոալիցիոն կառավարություն. Խորհուրդն առաջարկում է ավագների խորհրդին ամենակարճ ժամանակամիջոցում գծել պլատֆորման ու բերել պառլամենտ»²²⁶:

Իսկ անպաշտոն բանակցությունները սկսվել էին ավելի վաղ: Ս. Վրացյանը վկայում է, որ Թիֆլիսում, Մ. Բերբերյանի միջնորդությամբ, ինքը բանակցում էր ՀԺ կուսակցության հետ, որի ներկայացուցիչները համաձայնել էին մտնել կառավարության մեջ²²⁷: Հոկտեմբերի 13-ին լույս տեսած «Ժողովուրդ» թերթի հերթական համա-

²²⁶ «Աշխատավոր», 13 նոյեմբերի 1918:

²²⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., Կեսանքի ուղիներով, հ. 5, էջ 30:

րի հաղորդումից իմանում ենք, որ ՀԺԿ ԿԿ-ն որոշել էր մտնել կառավարության մեջ, և հոկտեմբերի 16-ին Երևան էին մեկնելու Մ. Բերբերյանը և Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը²²⁸։ Կնշանակի՝ ՀՀԴ-ՀԺԿ նախնական համաձայնությունը կայացել էր մինչև խորհրդարանի հոկտեմբերի 18-ի նիստը։ Չի բացառվում, որ ապագա կոալիցիայի խնդրին գոնե սկզբունքային լուծում տրվել էր նախքան երևանյան քառակողմ բանակցությունները։ Այս ամենին նաև հավելենք, որ Երևան մեկնող ժողովրդականներն իրենց հետ տանում էին սննդամթերքի առատ պաշար՝ կարծես պատրաստվելով Հայաստանում մնալ ավելի երկար։

Բուն բանակցությունները սկսելու էին կուսակցությունների ներկայացուցիչների՝ Հայաստան ժամանելուց հետո։ Այս ցավալի հանգամանքը ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ առանձին կուսակցությունների համար Երևանը դեռ չէր դարձել հայ քաղաքական մտքի կենտրոն։ Բայց Թիֆլիսից ժամանող գնացքը, որով գալու էին նրանք, Երևան հասավ միայն հոկտեմբերի 30-ին, քանզի հայ-վրացական հարաբերությունների լարվածության պատճառով հոկտեմբերի 19-ից Վրաստանը փակել էր երկաթգիծը։ Անշուշտ, այս դանդաղկոտությունը (ինչքանով էլ ունենար օբյեկտիվ պատճառաբանություններ) շատ նման էր 1918 թ. հունիս-հուլիս ամիսների իրադարձություններին։ Չէ՞ որ դա նորից ժամանակի անհարկի կորուստ էր։ Եվ սա այն դեպքում, երբ պետությունը կարիք էր զգում արագ և նպատակամղված գործողությունների։

Նոյեմբերի 1-ին խորհրդարանի նախագահի սենյակում կայացավ ժողով, որին մասնակցում էին ՀՀԴ, ՀԺԿ, սոցիալ-դեմոկրատների և էսէռների ներկայացուցիչները²²⁹։ Բանակցությունների հենց սկզբից սոցիալ-դեմոկրատները պահանջեցին արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը²³⁰։ Ի դեպ, հետագայում նրանք հայտարարում էին, թե մինչև հոկտեմբերի 31-ը ՀՀԴ-ն համաձայն էր եղել զիջելու այդ պորտֆելը, բայց վերջին պահին հրաժարվել էր, իբր, Թիֆլի-

²²⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 13 հոկտեմբերի 1918։

²²⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 6 նոյեմբերի 1918։

²³⁰ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 10 նոյեմբերի 1918։

սից ստացած կարգադրությամբ²³¹: ՀՀԴ-ն իր հերթին բացառում էր այդպիսի համաձայնությունը սոցիալ-դեմոկրատների հետ, քանզի «նման ակտով Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը փաստորեն կանցնէր Ժողովրդականների և Ծերեթելիների ձեռքը»²³²:

Էսէռները մերժեցին մտնել կոալիցիայի մեջ, եթե նրանում մասնակցություն ունենան ժողովրդականները, իսկ Ա. Խոնդկարյանը կտրականապես հայտարարեց, թե առհասարակ հրաժարվում են դաշնակցության հետ որևէ բանակցություններ վարելուց²³³: Ամբողջ բանակցությունների ընթացքում էսէռներն այդպես էլ իրենց համար որոշակի պահանջներ չդրին: «Աշխատավոր»-ը, մեկնաբանելով էսէռների նման վարքագծի պատճառները, կարծիք էր հայտնել, թե վերջիններս կոալիցիայի մեջ չմտան պատրաստված թեկնածու չունենալու պատճառով²³⁴:

Այն բանից հետո, երբ սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսէռները հրաժարվեցին բանակցություններին մասնակցելուց, ինչպես և սպասվում էր, մնացին ՀՀԴ և ՀԺ կուսակցությունները: Բանակցությունների ընթացքում ժողովրդականները պնդեցին, որ իրենց տրվի արտաքին, ֆինանսների, դատական և հանրային կրթության ոլորտները, իսկ զինվորական նախարարը լինի անկուսակցական²³⁵: Բացի այդ, նրանք դեմ էին Արամ Մանուկյանի և Ալ. Խատիսյանի՝ կառավարության մեջ ընդգրկվելուն: Ի վերջո արտաքին գործերի նախարարի խնդրում ժողովրդականները զիջեցին՝ պայմանով, որ նախարարի օգնականը լինի ՀԺԿ անդամ (այդ պաշտոնը զբաղեցրեց Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը), իսկ ներքին գործերի նախարարի խնդրում նկատի առնվեց ՀՀԴ հայտարարությունը, որ ներկա պայմաններում միայն Արամ Մանուկյանն է, որ կարող է կարգ պահպանել երկրում: Իբրև փոխհատուցում այս խնդրում արված զիջման, ժողովրդականները ստացան արդարադատության նախարարությունը²³⁶:

²³¹ Տե՛ս «Կայծ», 14 նոյեմբերի 1918:

²³² «Զանգ», 10 նոյեմբերի 1918:

²³³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 6 նոյեմբերի 1918:

²³⁴ Տե՛ս «Աշխատավոր», 10 նոյեմբերի 1918:

²³⁵ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 205-206:

²³⁶ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 17 նոյեմբերի 1918:

ՀՀԴ-ՀԺԿ բանակցություններում ձեռք բերված նախնական համաձայնությունը կյանքի կոչվեց Հայաստանի Խորհրդի 31-րդ նիստում 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին: Խորհրդի նախագահը կարդաց կառավարության հրաժարականի մասին վարչապետից ստացած գրությունը, որից հետո ՀՀԴ խմբակցության անունից պատգամավոր Թորոսյանը առաջարկեց նոր կառավարության ձևավորումը հանձնարարել Հ. Քաջազնունուն²³⁷: Առաջարկությանը դեմ հանդես եկավ սոցիալ-դեմոկրատ Հ. Ազատյանը, որի կարծիքով իրեն չարդարացրած կառավարության ղեկավարին չի կարելի վստահել նոր կառավարության ղեկը²³⁸: Նույն կարծիքին էին նաև Էսեռները, իսկ խորհրդարանի միակ բոլշևիկ պատգամավոր Արշավիր Մելիքյանը գտնում էր, որ «այդ հարցը կուլիաներում լուծված վերջացած է, այդ գործին մասնակից են եղել հենց նույն ֆրակցիաները, որոնք այսօր բողոքում են. բողոքում են միայն այն պատճառով, որ իրենց համար ցանկալի արդյունք չի ստացվել»²³⁹:

Ի վերջո քվեարկությամբ (25 կողմ, 14 դեմ, 1 ձեռնպահ) Քաջազնունուն հանձնարարվեց կազմել նոր կառավարություն²⁴⁰: Այն ունեցավ հետևյալ կազմը. վարչապետ՝ Հ. Քաջազնունի, նախարարներ՝ արտաքին գործերի՝ Ս. Տիգրանյան, ներքին գործերի՝ Ա. Մանուկյան, զինվորական՝ Հ. Հախվերդյան, ֆինանսների՝ Ա. Էնֆիաջյան, արդարադատության՝ Ս. Հարությունյան, կրթության՝ Մ. Աթաբեկյան, պարենավորման՝ Լ. Դուլյան, խնամատարության՝ Խ. Կարճիկյան²⁴¹: Նույն նիստում (26 կողմ, 11 դեմ, 2 ձեռնպահ) հանրապետության պետական վերահսկիչ ընտրվեց ՀԺԿ անդամ Մ. Բերբերյանը, որին դեմ էին սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները՝ պատճառաբանելով, թե այդ տեղը պիտի պատկանի ընդդիմությանը, այլ ոչ թե կառավարող կուսակցություններին²⁴²:

²³⁷ Տե՛ս Հայաստանի Խորհրդի արձանագրությունները (1918-1920 թթ.), //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 3, էջ 47:

²³⁸ Տե՛ս «Զանգ», 10 նոյեմբերի 1918:

²³⁹ Նույն տեղում:

²⁴⁰ Տե՛ս Հայաստանի Խորհրդի արձանագրությունները (1918-1920 թթ.), //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, թիվ 3, էջ 48:

²⁴¹ Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, vol 1, p. 64:

²⁴² Տե՛ս «Կայծ», 14 նոյեմբերի 1918:

Փաստորեն, նորաստեղծ կառավարության առանցքային՝ վարչապետի, ներքին և արտաքին գործերի, ինչպես նաև խնամատարության նախարարների պորտֆելները զբաղեցրեց դաշնակցությունը՝ ժողովրդականներին թողնելով ֆինանսատնտեսական ոլորտի գերատեսչությունները: Ա. Էնֆիաշյանի, Լ. Դուլյանի և Մ. Աթաբեկյանի բացակայության պատճառով ֆինանսների նախարարությունը վարելու էր Խ. Կարճիկյանը, լուսավորությանը՝ Ս. Հարությունյանը, պարենավորմանը՝ Ա. Մանուկյանը²⁴³:

Սոցիալիստական տնտեսավարման ջատագով ՀՀԴ շարքերում ժողովրդականների հետ կոալիցիան միանշանակ չընդունվեց: Նոյեմբերի 3-4-ը կայացած Երևանի դաշնակցականների ընդհանուր ժողովը հիմնականում զուսպ ընդունեց իրողությունը²⁴⁴, ինչը չի կարելի ասել կուսակցության առավելապես սոցիալիստական հակումներ ցուցաբերող Վրաստանի հատվածի մասին: Վերջինիս պաշտոնաթերթը կոչ էր անում կառավարությունից անհապաղ հեռացնել ժողովրդականներին²⁴⁵: Մեկ այլ դեպքում մույն պարբերականը գրում էր. «Տգրուկների ու սպեկուլյանտների ոհմակը, որը ժողովրդական կուսակցություն ճոճռան անվան տակ քողարկում է իր մութ գործերը, օր օրի վրա ավելի գիշատիչ, ավելի սանձարձակ է դառնում հանդեպ հայ աշխատավորության տարրական շահերի»²⁴⁶:

Գուցե շարքային դաշնակցականների համար ավելի հասկանալի կլիներ դաշինքը «ձախերի» հետ, բայց հեշտ է պատկերացնել, թե հանրապետությանն ինչ կտար արտաքին գործերի մենշևիկ նախարարը, երբ նրա կուսակցությունը հիմքից դեմ էր անկախ պետականությանը: Փաստորեն, ՀՀԴ-ն ստորադասեց սոցիալականը՝ դաշնակցելով ազգային դաշտում լուրջ հակումներ ցույց տվող ՀԺԿ-ի հետ: Բացի այդ, ակնկալիքներ կային, որ վերջինիս բարձր համարում ունեցող անդամների միջոցով կարելի էր ստանալ արտերկրի հայ դրամատերերի օժանդակությունը:

²⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-206, ց. 1, գ. 3, ք. 1:

²⁴⁴ Տե՛ս «Զանգ», 10 նոյեմբերի 1918:

²⁴⁵ Տե՛ս «Աշխատավոր», 26 նոյեմբերի 1918:

²⁴⁶ Տե՛ս «Աշխատավոր», 8 մայիսի 1919:

Ժողովրդականները հիմնականում բավարարված էին ձեռքբերումով: Ըստ «Ժողովրդի ձայն»-ի՝ նախարարությունների բաշխումը չէր կարող համարվել գոհացուցիչ, բայց հաշվի առնելով պատմական պահի լրջությունը՝ թերթը ողջունում էր կոալիցիոն կառավարության ստեղծումը²⁴⁷:

Համաձայնության հիմքում ընկած էին նաև նախարարությունների թվի ավելացումը և կառավարության մեջ երկու կուսակցությունների անդամների միջև պաշտոնների հավասարաչափ բաշխումը: Եթե նախորդ կառավարությունն ուներ 6 նախարարական պորտֆել (վարչապետ և 5 նախարար), ապա այս դեպքում ավելացվել էին պարենավորման, խնամատարության և կրթական նախարարությունները, ընդ որում զինվորական նախարարի անկուսակցական լինելու պատճառով կողմերն ունեին 4-ական նախարարական պորտֆել:

Կառավարությունն ամբողջ կազմով գործի անցավ ձևավորումից մոտ երկու շաբաթ հետո, երբ արդեն կորցրել էր խնամատարության նախարար Խ. Կարճկյանին, իսկ նրա փոխարեն նշանակված Ալ. Խատիսյանը ժողովրդական մյուս նախարարների հետ Երևան հասավ միայն նոյեմբերի 20-ին²⁴⁸: Կառավարության համար ծանր հարված եղավ Արամ Մանուկյանի մահը, որից հետո, ըստ Ռուբենի, «մահացավ նաև Զաջագունու կառավարությունը»²⁴⁹: Զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև ժողովրդական նախարարների կազմում: Շուտով Թիֆլիս մեկնեց պարենավորման նախարար Լ. Ղուլյանը, որի պաշտոնը ստանձնեց Ս. Հարությունյանը, իսկ վերջինիս մեկնելուց հետո պաշտոնակատար դարձավ Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը²⁵⁰: Ստեղծվել էր մի կացություն, երբ պարենից գուրկ Հայաստանն ուներ պարենավորման երեք նախարար: Միայն 1919 թ. փետրվարի 13-ի նիստում ՀԺԿ ԿԿ-ն լսեց Լ. Ղուլյանի հրաժարականը և որոշեց նրա փոխարեն Հայաստանի կառավարությանն իբրև պարենավորման նախարար առաջարկել Զ. Վերմիշյանին²⁵¹: Դրանից ավելի

²⁴⁷ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 10 նոյեմբերի 1918:

²⁴⁸ Տե՛ս **Խատիսյան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 115:

²⁴⁹ **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 278:

²⁵⁰ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 207:

²⁵¹ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 15 փետրվարի 1919:

շուտ՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին, հրաժարական տված Մ. Աբաբեկյանի փոխարեն Հանրային կրթության նախարար էր դարձել Գ. Մելիք-Ղարազյուզյանը՝ ազատվելով արտաքին գործերի նախարարի տեղակալի պաշտոնից²⁵²։ Թեև ՀԺԿ անդամ նախարարների հրաժարականներն արտաքուստ հիմնավորված էին թվում, սակայն, ըստ էության, նրանք չէին կարողանում հարմարվել հանրապետության ծանր պայմաններին։

Կառավարությունը չդարձավ համերաշխ կոլեկտիվ, նախարարությունները գործում էին անջատ-անջատ։ Կոալիցիայի ներսում հաճախ կարելի էր լսել փոխադարձ մեղադրանքներ։ Այսպես, իր ելույթներից մեկում արդարադատության նախարար Ս. Հարությունյանը նշել էր. «Հայաստանում սոցիալիստական տեղեկեցուցիչ չափի լինեն, որովհետև այդ ամերիկացիներին հաճելի կարող է չլինել և որ դրսի հայ հարուստները իրենց կապիտալը Հայաստան չեն փոխադրի»²⁵³։ Դրա փոխարեն ՀՀԴ-ն քննադատում էր Ք. Վերմիշյանին, որ իրեն հանձնված պարենավորման նախարարությունը դարձրել է ռուսական²⁵⁴։

1919 թ. հունվարյան նամակներից մեկում վարչապետ Հ. Քաջազնունին կոալիցիան համարում էր մեքենայական մեծամասնություն²⁵⁵։ Եվ իրոք որոշ իմաստով նա ճշմարիտ էր։ Այդպես էլ չքրոնարկվեց կոալիցիոն կառավարության ծրագիրը։ Թեև վարչապետը մնացել էր նույնը, փոխվել էր նախարարական կազմի զգալի մասը։ Փոխվել էին նաև ներքին ու արտաքին քաղաքական բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, ուստի կառավարությունը պարտավոր էր ներկայացնել իր հայտագիրը։ Սակայն, դժվար էր, եթե չասենք անհնար, սոցիալական տարբեր հայեցակարգեր ունեցող կուսակցություններին համատեղ ներկայացնել միասնական ծրագիր։ Քաջազնունուն էլ վիճակված չէր երկար զբաղեցնել վարչապետի պաշտոնը։ 1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի խորհուրդը որոշում ընդունեց նրա գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա և ԱՄՆ²⁵⁶։

²⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 11, թ. 19։

²⁵³ «Հայաստանի աշխատավոր», 13, ապրիլի 1։

²⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁵⁵ Տե՛ս Նշխարներ, Գարեգին Նժդեհ, Հովհաննես Քաջազնունի, Երևան, 2002, էջ 38։

²⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 27, թ. 57։

Թեև նման բարձր մակարդակով պատմիրականության ուղարկումը Արևմուտք կապված էր Հայաստանի տնտեսական ծանր կացության հետ, բայց պետք է նշել, որ Դաշնակցության մեջ էլ քիչ չէին Քաջագնունու գործունեությունից դժգոհ գործիչները: Ըստ Ռուբեն Տեր-Սիմայանի՝ «Քաջագնունին ձգտում էր կղզիացնել դաշնակցությունը»²⁵⁷: Օբյեկտիվորեն խանգարեցին նաև սովը և հայ-վրացական հակամարտությունը: Ոչ պակաս հիմնավոր է թվում կառավարող կոալիցիայի կողմից խորհրդարանական մյուս հոսանքների հետ հաշվի չնստելու գործոնը:

Կոալիցիայի ստեղծումը դժգոհությամբ ընդունեցին «ձախերը»: Սոցիալ-դեմոկրատների պաշտոնաթերթ «Կայծ»-ը, առանձնակի հույսեր չկապելով կոալիցիայի հետ, նոր կառավարությունը որակեց ոչ ավել, ոչ պակաս «կաղետա-դաշնակցական»²⁵⁸: Հաճախ ընդդիմությունը համատեղ էր հանդես գալիս կառավարող կոալիցիայի դեմ: Այսպես, 1918 թ. դեկտեմբերին սոցիալ-դեմոկրատների, էսեռների և անկախ սոցիալիստների համատեղ կոչում նշվում էր. «Դաշնակցական կնազները (կնյազները - Վ. Բ.) ու շեխները շարունակեցին բազմել բռնությամբ գրավված միևնույն տարածքները, իսկ Հայ ժողովրդական ջոջերը չափազանց թանկ էին համարում իրենց նկատմամբ ցույց տրված շնորհը, որպեսզի համաձայնություն ունենան սեփական կարծիք արտահայտել, չկոծկել նրանց արարքները և դադարել իշխանավոր տղերանց պոչն ու փոքրավորները լինելուց»²⁵⁹:

Անկախ ընդդիմության դժգոհությունից, կոալիցիոն կառավարությունն իրողություն էր: Նրա ձևավորմամբ սկսվեց քաղաքական դաշտի վերադասավորման գործընթացը:

²⁵⁷ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 313:

²⁵⁸ Տե՛ս «Կայծ», 14 նոյեմբերի 1918:

²⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ.Կ-4041, ց. 1, գ. 67, քք. 1-2:

2. Խորհրդարանական առաջին ճգնաժամը և կուսակցությունները

Կառավարական կոալիցիայի ստեղծումից հետո քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը խորհրդարանում փոխվեց: Մինչ այդ ընդդիմադիր համարվող ժողովրդականները դարձան կառավարող կուսակցություն: Մեծամասնություն դարձած ՀՀԴ և ՀժԿ խմբակցությունները շատ դեպքերում սկսեցին հաշվի չնստել ընդդիմության հետ: Վարչապետին ուղղած հարցապնդումներից մեկում սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը հայտնում էր կառավարության որոշ անդամների կողմից պատգամավորների հարցերին շաբաթներ շարունակ չպատասխանելու փաստի մասին²⁶⁰:

Ասվածի տրամաբանական շարունակություն պետք է դիտել 1918 թ. նոյեմբերից խորհրդարանի հնարավոր արձակման մասին շրջանառու դարձած տեսակետը: Իր խմբագրականներից մեկում «Նոր հորիզոն»-ը հայտնում էր, որ ՀՀԴ խմբակցության մեջ կա խորհրդարանի աշխատանքները առժամանակ դադարեցնելու տրամադրություն²⁶¹: Մեկ այլ խմբագրականում նույն թերթը, նկատի ունենալով առաջին հերթին ընդդիմադիր խմբակցություններին, գրում էր. «Շնորհիվ ընտրող բազմության անուղղակի չեզոքացման և կուսակցությունների քմահաճույքի, խորհրդարանի մեջ որոշ քաղաքական հոսանքներ 6-ական տեղեր գրավեցին այն ժամանակ, երբ իրականության մեջ 5-ական համախոհներ ունեին միայն»²⁶²:

Այն, որ խորհուրդը չէր արտահայտում հասարակության մեջ առկա տրամադրությունները, գործնականում ցույց էին տվել 1918 թ. դեկտեմբերին կայացած Երևանի քաղաքային խորհրդի ընտրությունները, որում դաշնակցությունը ստացել էր երկու անգամ ավելի շատ քվե, քան ժողովրդականները, սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսեռները միասին²⁶³:

Խորհրդարանի արձակման տրամադրությունների երկրորդ ակտը տարածվեց հայ-վրացական սահմանավեճից հետո՝ 1919 թ. սկզբ-

²⁶⁰ Տե՛ս «Կայծ», 7 հունվարի 1919:

²⁶¹ Տե՛ս «Նոր հորիզոն», 20 նոյեմբերի 1918:

²⁶² «Նոր հորիզոն», 23 նոյեմբերի 1918:

²⁶³ Տե՛ս «Կայծ», 22 դեկտեմբերի 1918:

բից, երբ հանրապետությունում մոլեգնում էին սովն ու համաճարակը: Վերջնագիր հիշեցնող խմբագրականում ՀՀԴ պաշտոնաթերթ «Զանգ»-ը պահանջում էր արձակել խորհրդարանը, իսկ պատգամավորների վրա պարտականություն դնել՝ ցրվել գավառներ և աշխատել ժողովրդի մեջ²⁶⁴:

Խորհրդարանի շուրջ առաջացած հակասությունների բարձրակետը, թերևս, 1919 թ. փետրվարի 28-ի միջադեպն էր: Ըստ Ս. Վրացյանի, այդ օրը խորհուրդը քննարկում էր Սուրմալուի գավառում զինվորական դրություն հայտարարելու օրինագիծը, որին ընդդիմադիրները դեմ էին, և որ, ոչ առանց որոշ պատգամավորների դրոման, ամբոխը ներխուժեց ժողովասրահը և հարձակվեց ընդդիմադիր պատգամավորների վրա²⁶⁵: Դաշնակցական Ա. Բաբալյանը (որին միջադեպի կապակցությամբ մեղադրում էր ընդդիմությունը) նշում է, թե այդ օրինագծին ընդդիմադիրների դեմ լինելը լցրեց դաշնակցականների համբերության բաժակը²⁶⁶:

Միջադեպի առթիվ Խորհրդի ընդդիմադիր հոսանքների կազմած արձանագրությունում նշվում էր, որ նախագահող Գր. Տեր-Խաչատրյանը ՀՀԴ ֆրակցիայի բացակայության և քվորում չլինելու պատճառով չէր կարողացել նիստ գումարել, որից հետո էսէռ Գր. Տեր-Հակոբյանը առաջարկել էր հրավիրել ներկա գտնվող խմբակցությունների խորհրդակցություն: Առաջացած խառնաշփոթը փորձել էր հարթել էսէռ Դ. Չուբյանը: Մի քանի զինված մարդիկ հայիոյանքներով նետվել էին նրա վրա, ատրճանակ ուղղել վրան և ստիպել հեռանալ ամբիոնից, իսկ պատգամավոր Բժ. Ա. Բաբալյանը դարձել էր աղմուկողներին և, ցույց տալով պատգամավորների կողմը, բարձր կանչել՝ «դուրս արեք այս սրիկաներին»²⁶⁷:

Ընդ որում, արձանագրության մեջ նշվում էր, որ դեպքին ակամատես էին, բացի բազմաթիվ հանդիսականներից, մաս վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, Խնամատարության նախարար Ս. Թորոսյանը,

²⁶⁴ Տե՛ս «Զանգ», 17 հունվարի 1919:

²⁶⁵ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 268:

²⁶⁶ Տե՛ս Բաբալյան Ա., Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, էջ 48:

²⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 35, քթ. 1-2:

Լուսավորության նախարար Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյանը և Երևանի նախկին քաղաքագլուխ Թ. Տոշյանը²⁶⁸:

ՀՀԴ պաշտոնաթերթ «Աշխատավոր»-ի հաղորդմամբ դաշնակցական խմբակցությունը թողել էր պաշտոնական նիստը՝ պայմանով, որ քննության դրվեն ինքնավարությունների և խորհրդարանի ընտրության օրինագծերը: Նիստի նախագահումից հրաժարվել էր Խորհրդի առաջին փոխնախագահ Տեր-Խաչատրյանը (նախագահ Ա. Սահակյանը գտնվում էր Թիֆլիսում), ուստի սկսել է նախագահել երկրորդ օգնական Զուբյանը²⁶⁹: Խորհրդարանի առաջին փոխնախագահ, ՀԺԿ անդամ Գր. Տեր-Խաչատրյանի հրաժարումը նշված նիստի նախագահումից, «անհայտ» անձանց կողմից հատկապես ընդդիմադիրների նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքից կարելի է ենթադրել, որ միջադեպի կազմակերպիչները պատկանել են իշխանական թևին: Սակայն դրանք ենթադրություններ էլ կմնային, եթե Ս. Վրացյանն իր աշխատություններից մեկում չգրեր. «Փետրվարի 28-ին, Հայաստանի Խորհրդի նիստում աշխատանքի նախարարության պաշտոնյա Սաքո Հակոբյանի և Արտ. Բաբայանի առաջնորդությամբ սրահում ներկա գտնվող ժողովուրդը հարձակվեց, գրավեց բեմը և ցրեց պատգամավորներին: Իսկապես Սաքո Հակոբյանը և Բաբայանը փետրվարի 28-ի միջադեպի հերոսները չէին. հետևում կային մարդիկ, ինչպես Ռ. Տեր-Մինասյանը, որոնք դժգոհ էին կռաւիճիայից և Հայաստանի Խորհրդից»²⁷⁰: Մեկ այլ դեպքում Ս. Վրացյանը Սաքո Հակոբյանին կոչում է Հայաստանի Խորհրդի «ցրող»²⁷¹:

Նշանավոր դաշնակցականի այս խոստովանությունից հետո կասկած չի մնում, որ միջադեպի կազմակերպիչները եղել են ՀՀԴ որոշ գործիչներ: Պատահականություն չէր նաև այն, որ միջադեպը տեղի ունեցավ հատկապես փետրվարին: Նախ, զգալիորեն թեթևացել էր ՀՀ արտաքին կացությունը, պարտված թուրքերը հեռացել էին երկրի մատույցներից: Բացի այդ, Արամ Մանուկյանի և Խաչատուր Կարճիկյանի մահվամբ, ինչպես նաև վարչապետ Քաջագունու ար-

²⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 2:

²⁶⁹ Տե՛ս «Աշխատավոր», 28 մարտի 1919:

²⁷⁰ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 5, էջ 86:

²⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

տասասիման գործուղմամբ ՀՀԴ շարքերում ակտիվացել էին, այսպես կոչված, «կուսակցական» տեսակետի կողմնակիցները, որոնք պետական կյանքում դաշնակցությանը վերապահում էին յուրահատուկ դեր:

Հայաստանի խորհուրդը ոչ ընտրովի մարմին էր և, մի կողմից, չէր արտահայտում քաղաքական ուժերի իրական հարաբերակցությունը: Սակայն, մյուս կողմից, այն կոչված էր լինելու բարձրագույն օրենսդիր մարմին՝ բովանդակելով նրա լիազորությունները: Ուստի, անկախ Խորհրդի ոչ ընտրովի լինելու հանգամանքից, միջադեպը դատապարտելի է, քանզի ոտնձգություն էր պետական բարձրագույն կառույցի նկատմամբ:

Փետրվարի 28-ի միջադեպի կապակցությամբ իրենց դժգոհությունը հայտնեցին սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսէռները: Էսէռների Երևանի կոմիտեն 1919 թ. մարտին ազգաբնակչությանն ուղղած կոչում միջադեպի ողջ մեղքը բարդեց դաշնակցության վրա²⁷²: Իր հերթին ՀՀԴ պաշտոնաթերթ «Ձանգ»-ը հերքեց մեղադրանքը՝ պահանջելով երեք օրվա ընթացքում ապացուցել մեղքը՝ փաստերով և անուններով²⁷³:

Միջադեպից մի քանի օր անց՝ մարտի 4-ին, ՀՀԴ Երևանի քաղաքային կոմիտեն կոչ արեց ժողովրդին՝ պահանջելու խորհրդարանական ընտրություններ: Կոչում նշվում էր. «Հայաստանի պառլամենտում այժմ նստած են ոչ թե ժողովրդի ներկայացուցիչները, այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Այժմ ժամանակն է, որ ժողովուրդն ասի իր խոսքը, ժամանակն է, որ ժողովուրդն ուղարկի իր ուզած մարդկանց, իրեն և իր երկիրը կառավարելու և պաշտպանելու»²⁷⁴:

Խորհրդարանի հնարավոր արձակումից սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսէռներն անհանգստանալու պատճառներ ունեին, քանզի խորհրդարանական ամբիոնը նրանց համար մնում էր քաղաքական գործընթացների վրա ազդելու ամենահարմար միջոցը: Ըստ սոցիալ-դեմոկրատ Հ. Ազատյանի՝ «պառլամենտն արձակել՝ նշանակում է

²⁷² Տե՛ս «Наше знамя» 23 марта 1919, ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 41, ք. 1:

²⁷³ Տե՛ս «Ձանգ», 14 մարտի 1919:

²⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. Կ-4047, ց. 1, գ. 137, ք. 2:

երկրի ամբողջ վիճակը դաշնակցության կենտրոնական մարմինների ձեռքը հանձնել»²⁷⁵: Անգամ նոր խորհրդարանի ընտրության դեպքում սոցիալ-դեմոկրատները կողմնակից էին, որ խորհուրդը շարունակի իր օրենսդրական աշխատանքները և ապահովի ընտրությունների օրինականությունը²⁷⁶:

Անհանգստանալու հիմքեր չունեին ՀԺ կուսակցությունը, որի անդամները ներկայացված էին կռաւիցիոն կառավարության մեջ, ինչն էապես ազդեց կուսակցության վարքագծի վրա: Խորհրդարանի հնարավոր արձակման կապակցությամբ ժողովրդականների պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդ»-ը կարծիք էր հայտնել, թե «անկարելի է պառլամենտի օրենսդրական ֆունկցիաները հանձնել այնպիսի գործադիր մարմնի, ինչպիսին է մինիստրական խորհուրդը, իսկ նոր պառլամենտի ընտրությունների ձեռնարկմանը մեկտեղ պետք է պահպանել այժմյան պառլամենտը»²⁷⁷: Սակայն ՀԺԿ-ն այդպես էլ պաշտոնապես հանդես չէկավ փետրվարյան միջադեպի քննադատությամբ: Տեղին է հիշել ժողովրդական Հ. Ստեփանյանի մի դասախոսությունը, որի ժամանակ բանախոսը շեշտել էր, թե իրենց կուսակցությունն այնքան է ուժեղացել, որ դաշնակցականների չափ ներկայացուցիչներ ունի կառավարության կազմում²⁷⁸: Կուսակցության համար պիտի որ լիովին ձեռնտու լինեին կառավարության միանձնյա իշխանությունը, որում նրան էր պատկանում նախարարական 9 պորտֆելներին 4-ը, անկուսակցական զինվորական նախարարի պարագայում՝ կեսը, քան խայտաբղետ խորհուրդը, որտեղ կուսակցությունն ուներ 6 պատգամավորական մանդատ՝ 46-ից:

Հանգուցալուծումը վրա հասավ Հայաստանի խորհրդի ապրիլի 27-ի նիստում: Օրակարգում էր խորհրդարանին արձակուրդ տալու հարցը: Ներկայացված էր երկու օրինագիծ: Դրանցից առաջինը հեղինակել էր սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը. այն բաղկացած էր 5 կետից: Օրինագծով նախատեսվում էր Խորհրդի աշխատանքները շարունակել մինչև 1919 թ. հունիսի 1-ը, իսկ լիազորու-

²⁷⁵ «Կայծ», 22 հունվարի 1919:

²⁷⁶ Տե՛ս «Կայծ», 26 մարտի 1919:

²⁷⁷ «Ժողովուրդ», 9 մարտի 1919:

²⁷⁸ Տե՛ս «Զանգ», 7 փետրվարի 1919:

թյունները պահպանել մինչև հունիսի 21-ը՝ պառլամենտական ընտրությունների առաջին օրը: Արձակուրդի ժամանակ Խորհրդի բոլոր իրավունքները նախատեսվում էր հանձնել Ավագների խորհրդին (խորհրդարանի նախագահությանը), որն ամբողջ կազմով պիտի մնար մայրաքաղաքում: Վերջինս պարտավորվում էր անհրաժեշտության, ինչպես նաև պատգամավորների մեկ քառորդի գրավոր պահանջի դեպքում հրավիրել Խորհրդի արտակարգ նիստ²⁷⁹: Օրինագիծը կազմված էր այն հաշվով, որ «ձախերը»՝ սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները, կազմում էին Խորհրդի մոտ մեկ քառորդը և անհրաժեշտության դեպքում կարող էին ապահովել արտակարգ նիստի գումարում: Սակայն դա «ձախերի» միասնական փաստաթուղթ չի կարելի համարել: Սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսեռները ոչ միայն այս դեպքում հանդես չեկան միասնական օրինագծով, այլև Խորհրդի գոյության ողջ ընթացքում այդպես էլ տեղի չունեցավ «ձախ» ընդդիմության ներդաշնակում, թեկուզ ձևական դաշինքի ստեղծում:

Երկրորդ օրինագիծը համատեղ ներկայացվել էր դաշնակցական և ժողովրդական խմբակցությունների կողմից, բաղկացած էր 3 կետից: Նախատեսվում էր Խորհրդի աշխատանքները դադարեցնել մեկ ամսով, նրա բոլոր իրավունքները հանձնել կառավարությանը՝ վերջինիս հանձնարարելով արտակարգ կարևորության դեպքում հրավիրել Խորհրդի արտակարգ նիստ: Օրինագծի տակ ստորագրել էին ՀՀԴ խմբակցության ղեկավար Մ. Հարությունյանը և ժողովրդական Գր. Տեր-Խաչատրյանը²⁸⁰:

Օրինագծերն էականորեն տարբերվում էին իրարից: Եթե «ձախերը» փորձում էին երկարաձգել Խորհրդի գործունեությունը, իսկ արձակուրդի դեպքում նրա լիազորությունները հանձնել Ավագների խորհրդին, ապա կառավարող կոալիցիան ձգտում էր խորհրդարանն արձակուրդ ուղարկել անմիջապես՝ նրա լիազորությունները հանձնելով կառավարությանը:

Խորհրդի ապրիլի 27-ի նիստում, շուրջ չորս ժամ տևած վիճաբանություններից հետո, ընդունվեց ՀՀԴ-ՀԺԿ համատեղ օրինագիծը.

²⁷⁹ Տե՛ս «Կայծ», 15 հունիսի 1919, ՀԱԱ, ֆ.Պ- 404, ց. 1, գ. 63, քք. 1-2:

²⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 63, ք. 3:

խորհրդարանը ստացավ մեկամսյա արձակուրդ: Զվեարկությունից հետո սոցիալ-դեմոկրատ և էսէռ պատգամավորները հեռացան դահլիճից²⁸¹:

Խորհրդարանի ժամանակավոր արձակումից հետո «ձախերի» ազդեցությունը համրապետության քաղաքական կյանքում էլ ավելի նվազեց: Հանդես գալով ապրիլի 27-ի ակտի քննադատությամբ՝ սոցիալ-դեմոկրատներն այն համարում էին դաշնակցության կողմից օրենսդիր մարմնին հասցված վերջնական և մահացու հարված²⁸²: Իսկ ըստ էսէռների՝ «կառավարությունը ստացավ կատարյալ ազատություն տնօրինելու երկրի բախտն ըստ իր հայեցողության, ցանկությունների և ձգտումների, նա կարիք չունեի հանդես գալ այս կամ այն դիմակի տակ և հնարավորություն ունի լիովին ու անկաշկանդ իրագործելու իր քաղաքական նպատակները»²⁸³: Սակայն, «ձախերի» դժգոհությունը լավագույն դեպքում միայն ինքնամխիթարանք կարող էր լինել:

Թեև 1919 թ. մայիսին ու հունիսի սկզբին խորհուրդը գումարեց ևս մի քանի նիստ, բայց նրա ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր: Խորհրդարանական ճգնաժամը հաղթահարվեց խորհրդարանի փաստացի լուծարման գնով: Հանրապետության գոյության ամենածանր շրջանում խորհուրդը բովանդակեց երկրի գերագույն իշխանությունը: Որոշ իմաստով այն միջկուսակցական մարմին էր, որի անդամները նշանակված էին այնտեղ ընդգրկված կուսակցությունների կողմից: Ուստի քաղաքական գործընթացների զարգացման անխուսափելի ընթացքը վաղ թե ուշ բերելու էր ընտրովի խորհրդարանի ստեղծմանը:

²⁸¹ Տե՛ս «Աշխատանք», 29 ապրիլի 1919:

²⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ- 404, ց. 1, գ. 8, ք. 63:

²⁸³ «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 6 մայիսի 1919:

3. Միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը և կուսակցությունները: Խորհրդարանի արձակումը

1919 թ. մայիսի 28-ին, Հայաստանի Հանրապետության անկախության առաջին տարեդարձի կապակցությամբ, Նախարարների խորհուրդը հրապարակեց դեռևս նախօրեին ընդունված երկու օրենք՝ «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» և «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին»: Նշված օրենքների հրապարակումը պայմանավորված էր Հայաստանի ներքին և արտաքին կյանքում տեղի ունեցած լուրջ տեղաշարժերով:

1919 թ. գարնանը հանրապետության սահմանները զգալիորեն ընդլայնվել էին, ապրիլ-մայիս ամիսներին կատարվել էր Արևելահայաստանի ամբողջացման գործը. հայկական զորքերը կանգնած էին Ջուլֆայում, Չինգիլում և Կարաուրգանում²⁸⁴: Հայաստանը, որպես անկախ պետություն, գոյություն ունենալով արդեն մեկ տարի, դեռ պաշտոնապես չէր հռչակել իր անկախությունը: «Կառավարությունը այսօր չունի իր անկախության տոնը և դեռ տոնած չէ այդ պատմական օրը»²⁸⁵, - դժգոհում էր ՀՀԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Աշխատանք»-ը:

Սիննույն ժամանակ իրենց խորթ էին գգում Եղեռնից մազապուրծ փախած և ՀՀ սահմաններում ապաստանած արևմտահայերը: «Թուրքահայը չի կարողանում հաշտվել «Արարատյան Հանրապետության» հետ և հայացքը ուղղած է դեպի Փարիզ՝ հրաշքի է սպասում: Երբ գործ ունի պարենավորման նախարարության հետ, Հայաստանի քաղաքացի է: Երբ հերթը գալիս է զինվորական կամ հարկային վարչության՝ «գաղթական» է»²⁸⁶, - գրում էր Ս. Վրացյանը:

Հայ ժողովրդի երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ հատվածների միջև համերաշխ գործակցմանն էր միտված 1919 թ. փետրվարի առաջին կեսին (6-13-ը) Երևանում գումարված Արևմտահայոց 2-րդ համագումարը: Թեև համագումարում արժարժված մտքերի ամբողջական վերլուծությունը չի մտնում մեր ուսումնասիրության մեջ, բայց

²⁸⁴ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 262:

²⁸⁵ «Աշխատանք», 6 մայիսի 1919:

²⁸⁶ Վրացյան Ս., Հին քղեր նոր պատմության համար, ՊԷԽՊ, 1962, էջ 300:

առանձնացնենք նրա աշխատանքների ընթացքում դրսևորված երկակիությունը: Այսպես, մի կողմից լիակատար վստահություն էր հայտնվում Միացյալ Հայաստանի՝ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած կառավարությանը (2-րդ հոդված), մյուս կողմից խնդիր էր դրվում գործնական քայլեր անել Արարատյան Հանրապետության կառավարության և խորհրդարանի հետ Միացյալ և Ազատ Հայաստանի անկախություն հայտարարելու և պետական հաստատությունների մեջ համագգային միություն իրականացնելու համար (5-րդ հոդված)²⁸⁷: Ռամկավար պատվիրակներն առաջարկեցին 5-րդ հոդվածը համել օրակարգից, սակայն, մերժում ստանալով, հեռացան համագումարից՝ հայտնելով, թե չեն կարող մասնակից լինել կատարված դավաճանությանը²⁸⁸:

Հարկ է նշել, որ համագումարի աշխատանքների ժամանակ Երևանում լուրեր էին պտտվում, թե Փարիզում Պողոս Նուբար փաշան կառավարություն է կազմել: Եվ իրոք, մնան փորձ եղել է. նույնիսկ մամուլում հրապարակվեց այդ կառավարության կազմը՝ վարչապետ՝ Պողոս Նուբար փաշա, արտաքին գործերի նախարար՝ Նորատունկյան, ներքին գործերի՝ Մարտիկյան, լուսավորության՝ Չոպանյան²⁸⁹, սակայն հասկանալի պատճառներով մնան ձեռնարկը չէր կարող հաջողություն ունենալ: Ի դեպ, այդ օրերին Ահարոնյանը Փարիզից հեռագրում էր. «Պողոս փաշայի կառավարություն գոյություն չի ունեցել և չունի»²⁹⁰:

Թեև համագումարի աշխատանքների վերջնարդյունքում ստեղծված Արևմտահայ Գործադիր մարմինը 1919 թ. փետրվարի 23-ին, դիմելով ՀՀ վարչապետին, հույս էր հայտնել, որ «Արարատյան Հանրապետության կառավարությունը կփութա օր առաջ հայտարարել Միացյալ, Ազատ Հայաստանի անկախությունը և գործնական քայլեր անի միացումը իրականացնելու համար կյանքի մեջ»²⁹¹, կրկին շեշտենք այդ գործակցման նկատմամբ մոտեցումների երկակիությունը: Եթե Գործադիր մարմնի փետրվարի 28-ի նիստում մեծա-

²⁸⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 272-273:

²⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-243, ց. 2, գ. 8, թթ. 24-25:

²⁸⁹ Տե՛ս «Արձագանք», 28 հոկտեմբերի 1918:

²⁹⁰ Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից, էջ 10:

²⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 23, թ. 68:

մասնությամբ անցել էր արևմտահայ պատգամավորների խորհրդարան մտնելու տեսակետը, ապա հաջորդ օրը միաձայն որոշվել էր խորհրդարանին անդամակցելու հարցը ուղարկել Պողոս Նուբար փաշային²⁹²:

Ընդ որում տատանումները հատուկ էին նաև արևմտահայ որոշ դաշնակցական գործիչների: Օրինակ, Արմեն (Կարո) Սասունին, նշելով լեռներից իջնող և արևմտահայկական գյուղերը զբաղեցնող քրդերի վտանգը, առաջարկում էր դիմել դաշնակիցներին և Փարիզում հաստատված Պողոս Նուբար փաշայի կառավարությանը՝ հոգալու երկրի մասին²⁹³:

Արևմտահայ ներկայացուցիչների մոտքը խորհրդարան կախված էր նաև օրենսդիր մարմնում ներկայացված խմբակցությունների դիրքորոշումից, որոնց Գործադիր մարմինը դիմեց մարտի 12-ին²⁹⁴: Խորհրդարանական չորս խմբակցություններից սոցիալ-դեմոկրատների և էսեռների պատասխանը երկար սպասեցնել չտվեց: Արևմտահայ Գործադիր մարմնի դիմումը էսեռների խմբակցությունը քննեց մարտի 13-ի նիստում: Ռուսական կողմնորոշման ջերմ պաշտպաններ էսեռները Միացյալ Հայաստանը համարում էին անհրաժեշտություն հայ աշխատավորության համար, բայց, անցնելով անկախության հարցին, այն գտնում էին ձևական: Հաշվի առնելով, որ խորհրդարանում արևմտահայ ներկայացուցիչների միակ նպատակը լինելու է Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարումը, խմբակցությունը տվեց մերժող պատասխան²⁹⁵: Նույնպիսի վճիռ մարտի 18-ին կայացրեց սոցիալ-դեմոկրատների խմբակցությունը²⁹⁶: Ինչ վերաբերում է դաշնակցական և ժողովրդական խմբակցություններին, ապա նրանց պատասխանը չստացվեց ընդհուպ անկախության տոնակատարության նախօրյակը: Դրան վկա Գործադիր մարմնի մայիսի 25-ի 50-րդ նիստը, որում, խնդրի վերաբերյալ պաշտոնական

²⁹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-243, ց. 1, գ. 7, ք. 3-4:

²⁹³ Տե՛ս «Զանգ», 16 փետրվարի 1919:

²⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-243, ց. 1, գ. 9, ք. 38:

²⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-243, ց. 1, գ. 6, ք. 45-46:

²⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 41:

գրավոր առաջարկի բացակայության պատճառով, հարցը ըստ էության չի քննվել²⁹⁷:

Մանավանդ խորհրդարանի լիազորությունների ժամանակավոր կասեցումից հետո այդ երկու կուսակցությունները, որոնք կռալիցիոն կառավարությունում կիսում էին իշխանությունը, զգուշավոր լինելու հիմքեր ունեին: Թեև Արևմտահայոց համագումարում հաղթանակել էր դաշնակցական ներկայացուցիչների գործակցման տեսակետը, Գործադիր մարմինը տատանվում էր Երևանի և Փարիզի միջև: Տակավին անորոշ էր մնում արևմտահայ ապագա պատգամավորների կուսակցական պատկանելության հարցը, ինչը երկու կուսակցություններին էլ մտածելու տեղիք էր տալիս: Մոտավորապես այսպիսի զարգացումներ ունեցան իրադարձությունները մայիսի 28-ի նախօրյակին:

1919 թ. մայիսի 7-ին ՀՀ անկախության առաջին տարեդարձի տոնակատարությանը պատրաստվելու համար ստեղծվել էր կառավարչական միջվարչական հանձնախումբ՝ Հանրային կրթության նախարար Գևորգ Մելիք-Ղարապետյանի գլխավորությամբ, որը մայիսի 23-ին կոչով դիմեց Հայաստանի քաղաքացիներին՝ արժանավայել կերպով նշելու տոնը²⁹⁸: Կառավարության մայիսի 26-ի և 27-ի նիստերում քննարկվեցին և հաստատվեցին համապատասխանաբար «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» և «Հայաստանի Խորհրդի համալրման մասին» օրինագծերը: Մայիսի 27-ին թիվ 1427 գրությամբ վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանը տեղեկացրեց Արևմտահայոց Գործադիր մարմնին, որ մայիսի 28-ից վերջինս իր 12 ներկայացուցիչներին ուղարկի խորհրդարան՝ նիստերին մասնակցելու համար²⁹⁹:

Արևմտահայոց Գործադիր մարմինը նշված պաշտոնական գրությունը քննարկել է նույն օրը: Քննարկումներն անցել են բավականին բուռն, իսկ կարծիքները բաժանվել են երկու հավասար մասերի: Դա է վկայում հարցի քվեարկությունը. խորհրդարան արևմտահայ 12 ներկայացուցիչների մուտքին դեմ են արտահայտվել Սմբատ

²⁹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-243, ց. 1, գ. 7, ք. 36:

²⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 219, ք.1:

²⁹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-243, ց. 1, գ. 6, ք. 164:

Բորոյանը, Վարազդատ Տերոյանը, բուլղարացի Գրիգորը և Ռուբեն Դրամբյանը, կողմ՝ Վահագն Քրմոյանը, Արմեն Սասունին, Վաղարշակ Հոխիկյանը և Արսեն Կիտուրը: Առաջարկն անցել է նախագահող Վ. Քրմոյանի ձայնի որոշիչ լինելու շնորհիվ³⁰⁰:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 28-ին, տոնակատարության ժամանակ կատարվեց ընդունված օրենքների հրապարակումը: Ալ. Խատիսյանը ընթերցեց Միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը, որում մասնավորաբար նշվում էր. «Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և Հայ ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի կամքի և ցանկության հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն»³⁰¹: Փաստաթղթի ընթերցումից հետո խորհրդարանն ընդունեց արևմտահայ 12 ներկայացուցիչների³⁰²:

Հատկանշելի է, որ հռչակագրում, որի հեղինակները, ըստ Ս. Վրացյանի, Ն. Աղբալյանն ու Գ. Խատիսյանն էին³⁰³, վարպետորեն շրջանցված էր մի խնդիր, ինչն ապագայում անհամաձայնության առարկա կարող էր լինել տարածքային հարցերում ավելի մեծ պահանջներով առաջնորդվող քաղաքական ուժերի՝ հայ ժողովրդականների և ռամկավարների հետ: Տեքստում ընդամենը խոսվում էր Հայաստանի բաժան-բաժան մասերի մշտնջենական միացման մասին:

Միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը ողջունեց ՀՀԴ բյուրոն³⁰⁴: Դաշնակցական և պետական գործիչ Ս. Վրացյանը գտնում է, որ 1919 թ. մայիսի 28-ի ակտով «Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարը միս ու արյուն ստացավ և սեփականությունը դարձավ բոլոր հոսանքների և կուսակցությունների, որոնք կանգնած էին Հայաստա-

³⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-243, ց. 1, գ. 7, ք. 36:

³⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. Դ-198, ց. 1, գ. 4, ք. 3:

³⁰² Տե՛ս Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան, Պատմական քայլը, էջ 81:

³⁰³ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 279:

³⁰⁴ Տե՛ս Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան, Պատմական քայլը, էջ 88-89:

նի անկախության տեսակետի վրա»³⁰⁵: Միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը ողջունեց նաև Արևմտահայ գործադիր մարմինը³⁰⁶:

Ի տարբերություն Դաշնակցության, հայ քաղաքական մյուս կուսակցությունները դժգոհությամբ ընդունեցին Միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը և արևմտահայ պատգամավորների մուտքը խորհրդարան:

1919 թ. հունիսի 4-ին՝ շուրջ մեկամյա արձակուրդից հետո, տեղի ունեցավ Հայաստանի խորհրդի նիստը, խիստ լարված պայմաններում: Սոցիալ-դեմոկրատների խմբակցության կողմից Գ. Ղարաջյանը ընթերցեց հայտագիրը, որով սոցիալ-դեմոկրատները հրաժարվեցին Հայաստանի խորհրդի օրենսդրական աշխատանքների մասնակցելուց՝ «արտաքին քաղաքականության ծայրաստիճան անգգույշ ու գրգռիչ, իսկ ներքին քաղաքականության միանգամայն օրինազանց ու աշխարհավեր ընթացքի ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով այն հոսանքների վրա, որոնք հեղափոխական և ժողովրդական դիմակներով իրար դաշնակցած՝ գործում են ժողովրդի գոյության և կենսական շահերի, այլև հեղափոխության նվաճումների դեմ»³⁰⁷:

ՀԺԿ խմբակցության կողմից Գ. Տեր-Խաչատրյանը մայիսի 28-ի ակտը և արևմտահայ 12 պատգամավորների մուտքը խորհրդարան որակեց պետական հեղաշրջում և սահմանադրության խախտում³⁰⁸: Սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից Լ. Թումանյանը փորձեց ընթերցել հայտագիրը, սակայն բարձրացավ համատարած աղմուկ, որից հետո սոցիալ-դեմոկրատ, սոցիալիստ-հեղափոխական և ժողովրդական պատգամավորները հեռացան խորհրդարանի դահլիճից³⁰⁹:

Սոցիալ-դեմոկրատների և սոցիալիստ-հեղափոխականների դիրքորոշումը պարզ էր հենց սկզբից: Նրանք հարցին մոտենում էին դասակարգային տեսանկյունից՝ արմատներից մերժելով անկախությունը:

³⁰⁵ Վրացեան Ս., Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան, էջ 21:

³⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 35, ք. 86:

³⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. Պ-404, ց. 1, գ. 9, ք. 2, ֆ. Պ-393, ց. 3, գ. 57, ք. 1, ֆ. Կ-1022, ց. 2, գ. 121, ք. 1:

³⁰⁸ Տե՛ս Թիֆլիսեան Լ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իբրեւ պետական գործօն, էջ 41-42:

³⁰⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 11 հունիսի 1919:

Առավել հակասական և երկակի դրսևորվեց ՀԺ կուսակցության վարքագիծը: Հարկ է նշել, որ խորհրդարանի ժամանակավոր արձակուրդից հետո 1919 թ. ապրիլի 27-ից հունիսի 4-ը ընկած շրջանում օրենսդրական լիազորություններ ստացած կռավիցիոն կառավարությունը հաստատել էր 99 օրինագիծ, որից 96-ը՝ միաձայն³¹⁰: ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդ»-ի մայիսի 28-ի համարը զարդարված էր եղել «Կեցցե Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստանը» կարգախոսով³¹¹: Բայց, չանցած մի քանի օր, նույն թերթը մայիսի 28-ի ակտը բնորոշեց որպես պետական հեղաշրջում՝ քաղաքական և նեղկուսակցական շարժառիթներից դրդված³¹²:

Կառավարության հունիսի 3-ի նիստում Հանրային կրթության նախարար Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը հայտնեց, որ ներկա չի եղել այն նիստին, երբ որոշում է ընդունվել 12 արևմտահայերին խորհրդարան հրավիրելու մասին³¹³: Ավելի ուշ, իր հուշերում Մելիք-Ղարազյոզյանն այն միտքն էր հայտնում, թե «տոնակատարության օրը, երբ Խատիսյանը ընթերցել է հռչակագիրը, ինքը կարդացել է իր ազգանունը (ստորագրությունը-Վ.Բ.) և շատ հուզվել, որովհետև բացակա է եղել կառավարության այդ նիստին»³¹⁴: Իսկ իր հարցին, իբր, Խատիսյանը պատասխանել է. «Ես ակտը Ձեր փոխարեն եմ ստորագրել: Վախենում էի, որ եթե չլիներ Ձեր ստորագրությունը՝ Վերմիշը չէր ստորագրի»³¹⁵:

Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կառավարության մայիսի 26-ի նիստում, երբ քննարկվել է «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» օրինագիծը, ներկա են եղել կառավարության 7 անդամներ: Բացակայել են միայն ժողովրդականներ Ս. Հարությունյանը, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը և Ա. Էնֆիաջյանը: Առաջին երկուսին փոխարինել էին Հ. Չմշկյանը և Հ. Հովհաննիսյանը, իսկ վերջինին փոխարինած անկուսակցական Գ.

³¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 28 մայիսի 1919:

³¹² Տե՛ս «Ժողովուրդ», 1 հունիսի 1919:

³¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-199, ց. 1, գ. 14, ք. 121:

³¹⁴ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, Գևորգ Մելիք - Ղարազյոզյանի հուշերը, //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2002, թիվ 1, էջ 94:

³¹⁵ Նույն տեղում:

Ջաղերթյանը բացակայել է³¹⁶: Հաջորդ օրը մայիսի 27-ի նիստում, երբ քննարկվել է «Հայաստանի Խորհրդի համալրման» օրինագիծը, ներկա է եղել նաև Ջաղերթյանը, իսկ Հանրային կրթության նախարարությունը կրկին ներկայացրել է փոխնախարար Հ. Հովհաննիսյանը³¹⁷: Թվում է, թե նշված փաստերն ապացուցում են Մելիք - Ղարազյոզյանի խոսքերի իսկությունը: Բայց միակողմանի չլինելու համար բերենք այլ փաստեր: Այսպես, «Ժողովուրդ» թերթի հաղորդմամբ «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» և «Հայաստանի Խորհրդի համալրման մասին» օրինագծերը հաստատվել են համապատասխանաբար հետևյալ ձևով՝ 5 կողմ, 1 դեմ, 1 ձեռնպահ և 6 կողմ, 2 դեմ³¹⁸:

Փաստորեն, երկու օրինագծերի օգտին առկա կողմ և դեմ ձայների թիվն ուղիղ համապատասխանում է կառավարության՝ մայիսի 26-27-ը կայացած նիստերին ներկա նախարարների թվին: Ենթադրելի է, որ այդ օրինագծերի հաստատման ժամանակ դեմ և ձեռնպահ մնացել են պարենավորման նախարար Ք. Վերմիշյանը և Հանրային կրթության փոխնախարար Հ. Հովհաննիսյանը: Դրա մասին է վկայում նաև 1919 թ. հունիսի 25-ին Երևանում կայացած ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեի նիստը, որից պարզում ենք, որ կառավարության անդամ ժողովրդական նախարարներից գույզ օրինագծերի տակ ստորագրել էր միայն Արդարադատության նախարարի պաշտոնակատար Հ. Չմշկյանը, որի համար էլ հեռացվեց ՀԺԿ շարքերից³¹⁹: Ուստի Ալ. Խատիսյանի հասցեին՝ Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանի մեղադրանքն անհիմն է:

Առանձին վերցրած մեկ նախարարի պահվածքը չէ, որ բնորոշում է ՀԺԿ կուսակցության դիրքորոշումը: Սակայն մայիսի 26-27-ը տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ լայն անդրադարձը հիմք է տալիս իրականությունից հեռու համարել որոշ հեղինակների այն տեսակետը, թե, իբր, ժողովրդական նախարարները հոժարա-

³¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-199, ց. 1, գ. 14, ք. 112:

³¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 11 հունիսի 1919:

³¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ- 404, ց. 1, գ. 38, ք. 2:

կամ ստորագրել էին մայիսի 28-ի ակտը³²⁰: ՀԺԿ-ի դիրքորոշումը այս խնդրում ավելի շատ կրում էր հակադաշնակցական բնույթ: Ժողովրդականները դեմ էին ակտի կատարման ձևին և խորհրդարանի կազմը 12 արևմտահայ պատգամավորներով համալրելուն: Եթե դրան ավելացնենք, որ վերջիններս դաշնակցականներ էին (կամ համակիրներ), ապա միանգամայն պարզ է դառնում ժողովրդականների դժգոհության հիմնական պատճառներից մեկը. **գորեղացած դաշնակցական խմբակցությունը վաղ թե ուշ դառնալու էր կռալիցիոն կառավարության «գերեզմանափորը»**: Ինչ էլ որ լինի, ժողովրդականներն առաջին հերթին պետք է մեղադրեն հենց իրենց: Մասնավորաբար, կառավարության անդամ ՀԺԿ ներկայացուցիչները մի տեսակ ջրի ճանապարհ էին դարձրել Թիֆլիս գնալ-գալը, հաճախ էին բացակայում հանրապետությունից, որի պատճառով խիստ պատասխանատու պահին դրանից օգտվեց նրանց քաղաքական հիմնական մրցակիցը՝ դաշնակցությունը:

Մայիսի 28-ի ակտին արձագանքած սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանների Թիֆլիսի մասնաճյուղի պաշտոնաթերթ «Գործավոր»-ը իր «Արարատյան ուգուրպատորները» խմբագրականում այն որակեց որպես ծանր ոճի բուրժուական և ռուսահայ ժողովուրդների իրավունքների դեմ³²¹: Համեմատաբար մեղմ էր գաղութահայ հնչակյանների դիրքորոշումը: «Արարատյան Հանրապետությունը սաղմն է Պատմական, Միացյալ, Անկախ, Մեծ Հայաստանի»³²², գրում էր նրանց պաշտոնաթերթը:

Հայ ռամկավարների Հայաստանի Կենտրոնական խորհուրդը հունիսի 4-ին խորհրդարանի նախագահությանն ուղղած բողոքագրում նշում էր, որ ակտով կառավարությունը ոչ թե միացնում է երկու Հայաստանները, այլ խորացնում երկու հատվածների միջև վիճի³²³: Կուսակցության Թիֆլիսի մասնաճյուղի ընդհանուր ժողովը նույնպես դեմ արտահայտվեց՝ 12 արևմտահայերի հրավիրումը խորհրդարան

³²⁰ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 281, Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 433:

³²¹ Տե՛ս «Գործավոր», 9 հունիսի 1919:

³²² «Երիտասարդ Հայաստան», 24 մայիսի 1919:

³²³ Տե՛ս «Վան-Տոսպ», 8 հունիսի 1919:

համարելով անօրեն քայլ³²⁴։ Ռամկավարների մման դիրքորոշման պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ «մենք Հայաստանի լուծված հարցը մեր ձեռքով կտանենք և կխրենք ռուսական հիվանդոտ տիղմի մեջ, քանզի դաշնակիցները դեռ չեն ճանաչել Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախությունը Ռուսաստանից»³²⁵։ Բացի այդ, ակտը ռամկավարների կողմից դիտարկվում էր որպես Ազգային պատվիրակության «գլխի վրայով» արված հայտարարություն³²⁶։ Եթե վերոնշյալին ավելացնենք նաև խորհրդարան մուտք գործած արևմտահայ պատգամավորների դաշնակցական (կամ համակիր) լինելու հանգամանքը, ապա ռամկավարների դիրքորոշման պատճառներն ամբողջական տեսք կստանան։

Դրաաշխարհի ռամկավարներից իրենց դժգոհությունը հայտնեցին նաև Վերակազմյալ հնչակյանները։ «Մայիսի 28-ի ակտը կառավարության գործը չէ, այլ դաշնակցության գործն է. անոր նպատակն էր մեր ներքին հայկական կյանքի մեջ գորացնել Դաշնակցության ուժի վրա հաստատված ազգային կառավարություն»³²⁷, - կարդում ենք վերակազմյալների պաշտոնաթերթ «Պահակ»-ում։

Ապագան ցույց տվեց, որ հատկապես ՀԺԿ-ն և Հայ ռամկավարները Միացյալ Հայաստանի գաղափարի ոչ պակաս ջերմ պաշտպաններ են։ Ուստի նրանց տեսակետների համադրումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ նրանք կտրականապես դեմ էին նախ՝ ՀՀ կառավարությունը որպես Միացյալ Հայաստանի կառավարություն հռչակմանը, ապա՝ խորհրդարանը 12 արևմտահայ պատգամավորներով համալրելուն, մանավանդ որ վերջիններիս չէին համարում ողջ արևմտահայության հավաքական կամքի արտահայտիչ։

Սի կողմ դնելով այս կամ այն կուսակցության մղումները և անդրադառնալով խնդրի իրավական կողմին, կարծում ենք, որ համագալին նշանակություն ունեցող մայիսի 28-ի ակտը ավելի հեղինակավոր կլիներ, եթե ընդունվեր խորհրդարանի կողմից։ Գրչի մեկ հարվածով, առանց ընտրությունների օրենսդիր մարմնի անդամների քվի

³²⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 15 հունիսի 1919։

³²⁵ «Հայաստանի ծայն», 9 հոկտեմբերի 1919։

³²⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, Սևրի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, էջ 33։

³²⁷ «Պահակ», 30 դեկտեմբերի 1919։

ավելացումը մասնակի նահանջ էր ժողովրդավարության դիրքերից: Եվ սա այն դեպքում, երբ ինչպես կառավարության, այնպես էլ Արևմտահայ Գործադիր մարմնի նիստերում վիճահարույց խնդիրներն անցել են ձայների ոչ թե գերակշռող, այլ պարզ մեծամասնությամբ: Ճիշտ է, կառավարությունը նշված օրինագծերի ընդունման պահին օժտված էր օրենսդիր գործառույթներով, բայց միաժամանակ թույլ էր տվել ապրիլի 27-ի որոշման 3-րդ կետի խախտում, որով նախատեսվում էր՝ արտակարգ կարևորություն ունեցող դեպքում հրավիրել խորհրդարանի նիստ: Իսկ այն, որ Հայաստանի միացյալ և անկախ հռչակումը կարևոր դեպք էր, անկասկած է: Ուստի ակտի ընդունման ձևի վերաբերյալ ընդդիմադիր կուսակցությունների դժգոհությունը հիմնականում տեղին էր: Միաժամանակ, հաշվի առնելով միջկուսակցական հարաբերությունների ընթացքը, ուժերի հարաբերակցությունը խորհրդարանում, կարծում ենք, որ **կառավարության կողմից Հայաստանը Միացյալ և Անկախ հռչակելու այդ ձևը նման պայմաններում միակ հնարավորն էր:**

Պատմագիտական գրականության մեջ մայիսի 28-ի ակտի ընդունումը հաճախ վերագրվում է խորհրդարանին³²⁸, ինչը փաստական անճշտություն է:

Այս ամենով հանդերձ՝ մայիսի 28-ի ակտը հայոց պատմության հիշարժան իրողություններից է: Բազմադարյան խաբխափումներից հետո հայը, իր հայրենիքի մի անկյունում ստեղծելով անկախ պետություն, պատրաստակամություն էր հայտնում տեր կանգնելու պատմական մնացած տարածքներին:

Մայիսյան իրադարձություններից հետո վճռվեց նաև ձևականորեն գոյատևող խորհրդարանի ճակատագիրը: Արդեն հունիսի 3-ին ՀՀԴ՝ արդեն համալրված խմբակցությունը խորհրդարանի նախագահությանն առաջարկեց առաջիկա նիստում քննարկել մինչև ընտրովի խորհրդարանի հրավիրումը խորհրդի աշխատանքները դադարեցնելու մասին օրինագիծ³²⁹: Ուրեմն, անկախ մյուս խմբակցությունների

³²⁸ Տե՛ս Քաջագունի Հ., ձ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլ եվս, էջ 36, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 52, **Պողոսյան Ս.**, Հայացք անցյալին հանում այսօրվա ու վաղվա, Երևան, 2002, էջ, 106:

³²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-404, ց. 1, գ. 85, ք. 7:

կողմից հունիսի 4-ի նիստի բոյկոտումից, Հայաստանի Խորհրդի ժամերը հաշված էին: Հունիսի 5-ի վերջին նիստում ընդունվեց որոշում խորհրդարանի աշխատանքների դադարեցման մասին³³⁰: Սխալվում է Գ. Ջաղեթյանը՝ Խորհրդի լուծարման ամիս համարելով 1919 թ. մայիսը³³¹:

1919 թ. մայիսյան իրադարձությունները նոր իրավիճակ ստեղծեցին ՀՀ քաղաքական դաշտում և միջկուսակցական հարաբերություններում: Վերջնականապես դադարեցվեց Հայաստանի խորհրդի գործունեությունը, հիմնականում կանխորոշվեցին անցկացվելիք խորհրդարանական ընտրությունների ընթացքը և արդյունքները:

³³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-199, ց. 1, գ. 27, թ. 203:

³³¹ Տե՛ս **Ջաղեթյան Գ.**, Մոտիկ անցյալից, Երևան, 1969, էջ 9:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Կուսակցությունները և խորհրդարանական ընտրությունները: Նոր խորհրդարանի գումարումը

Բազմակուսակցական սկզբունքով և արդար ընտրություններով ձևավորված խորհրդարանը ժողովրդավարական պետության հայելին է, քաղաքական ազատությունների հիմնական չափորոշիչներից մեկը: Այս հանգամանքը պետք է կարևորել նաև այն պատճառով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը խորհրդարանական գերակայությամբ պետություն էր:

Նախքան իր լուծարումը Հայաստանի խորհուրդը մշակել էր խորհրդարանական ընտրությունների մասին օրենքը: Դեռևս 1919 թ. մարտի 12-ին կառավարության որոշմամբ խորհրդարանական ընտրությունների համար հիմք ընդունվեց Համառուսական Սահմանադիր ժողովի ընտրական օրենքը՝ Անդրկովկասի Հատուկ կոմիտեի (ՕԶԱԿՈՄ) մտցրած փոփոխություններով³³²: Խորհրդի մարտի 31-ի նիստում հաստատվեց խորհրդարանական ընտրությունների մասին օրենքը, իսկ դրանց նախապատրաստվելու համար տրամադրվեց 200 հազար ռուբլի³³³: Ավելի ուշ, մայիսի 3-ին կառավարության որոշմամբ բաց թողնվեց ևս 500 հազար ռուբլի³³⁴:

Ընտրական օրենքը կազմված էր 10 գլուխներից և 111 հոդվածներից: Ըստ 2-րդ հոդվածի հանրապետության տարածքը ընտրու-

³³² Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 292:

³³³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 27, թ. 128:

³³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 12, թ. 86:

թյունների ժամանակ լինելու էր մեկ ընտրական շրջան, իսկ պատվամենտի անդամների թիվը սահմանվում էր ութսուն (80)³³⁵:

Այսինքն, ընտրությունները անցկացվելու էին համամասնական ընտրակարգով՝ ըստ կուսակցական, հասարակական և ազգային կազմակերպությունների ներկայացրած ցուցակների: Հետագայում, պետության սահմանների ընդարձակման պարագայում ավելանալու էր նաև պատգամավորական մանդատների թիվը: Յուրաքանչյուր 20 տարին լրացած քաղաքացին, անկախ սեռից, կրոնական և ազգային պատկանելությունից, իրավունք ուներ մասնակցելու ընտրություններին³³⁶: Հաշվի առնելով, որ ուժային կառույցների մասնակցությունը կարող է բացասաբար ազդել ընտրությունների վրա, 3-րդ հոդվածով զինծառայողները գրկվում էին ընտրական իրավունքից³³⁷: 89-րդ հոդվածով պատիժ (բանտարկություն) էր սահմանվում այն անձանց նկատմամբ, որոնք կտարածեն թեկնածուների կեղծ ցանկեր, անվավեր քվեաթերթիկներ³³⁸: Ընտրությունները կազմակերպվելու և անցկացնելու համար ստեղծվել էր կենտրոնական ընտրական հանձնաժողով, իսկ տեղերում՝ գավառական, շրջանային, քաղաքային, գյուղական և թաղամասային ընտրական հանձնաժողովներ:

Ապրիլի վերջերից հանրապետության տարածքում սկսվեց ընտրողների ցուցակագրումը, որի համաձայն քվեի իրավունք ունեցողների թիվը, առանց Կարսի և Շարուր-Նախիջևանի, կազմեց 365.780³³⁹:

Ընտրությունները կատարվելու էին հետևյալ ժամանակացույցով. *մայիսի 12* – ընտրողների ցանկի հայտարարման վերջին ժամկետ, *մայիսի 22* – թեկնածուների ցանկը ներկայացնելու վերջին ժամկետ, *մայիսի 29* – ներկայացված թեկնածուների ցանկի հայտարարման վերջին ժամկետ, *հունիս 6* – թեկնածուների ցանկ ներկայացնող ընտրողների խմբի հայտարարության վերջնական ժամկետ՝ ցանկերը միացնելու մասին, *հունիսի 11* – ընտրողների ցանկի 2-րդ հայտարարման վերջին ժամկետ, *հունիսի 21, 22, 23*՝ ընտրություններ³⁴⁰:

³³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-198, ց. 1, գ. 6, ք. 1:

³³⁶ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 292:

³³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-198, ց. 1, գ. 6, ք. 1, ֆ. Պ-404, ց. 1, գ. 62, ք. 1:

³³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-404, ց. 1, գ. 62, ք. 12:

³³⁹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 292:

³⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ- 404, ց. 1, գ. 62, ք. 15:

Արդեն մայիսի 15-ին ընտրողների ցուցակները պատրաստ էին և փակցվեցին Երևանի քաղաքային վարչության շենքում: Ընտրողները կարող էին ծանոթանալ դրանց և 10 օրվա ընթացքում (առաջին օր հաշվելով մայիսի 12-ը) տալ հայտարարություններ՝ անճշտություններ գտնելու դեպքում³⁴¹:

Հայաստանի խորհրդում ներկայացված քաղաքական ուժերը հենց սկզբից պատրաստվում էին գալիք ընտրություններին: Սոցիալ-դեմոկրատների (մենշևիկների) պաշտոնաթերթ «Կայծ»-ը իր մարտյան խմբագրականներից մեկում, ողջունելով պառլամենտական ընտրությունների օրինագիծը, հույս էր հայտնում, որ ընտրությունները շուտ կնշանակվեն, և կուսակցությունների ներկայացուցիչներից բաղկացած խորհուրդը կփոխարինվի ընտրովի պառլամենտով³⁴²:

1919 թ. ապրիլին սոցիալիստ-հեղափոխականների (Էսեռների) անդրկովկասյան Շրջանային կոմիտեի ներկայացուցչի հետ ունեցած զրույցում Ա. Խոնդկարյանը նշել էր, թե ամեն կերպ ձգտելու են խորհրդարան անցկացնել իրենց մարդկանց³⁴³: Ընտրություններին պատրաստվում էին մաս ժողովրդականները: ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը (ապրիլի 27-մայիսի 1) քննարկեց առաջիկա ընտրությունների խնդիրը և իրենց մասնակցությունը³⁴⁴: Իսկ ՀԺԿ պաշտոնաթերթ «Ժողովուրդ»-ը գրում էր. «Եթե ընտրությունները կայանան, ժողովուրդը պիտի կատարի իր քաղաքացիական պարտականությունները և ամենաեռանդուն կերպով մասնակցի ընտրություններին»³⁴⁵:

Կուսակցական ցանկերի ներկայացման ժամկետն ավարտվում էր, երբ սոցիալ-դեմոկրատներն ու Էսեռները գրեթե միաժամանակ հանդես եկան ընտրությունները հետաձգելու առաջարկով: 1919 թ. մայիսի 20-ին խորհրդի նախագահությանն ուղղած գրությամբ սոցիալ-դեմոկրատներն առաջարկում էին մայիսի 21-ին հրավիրել խորհրդարանի արտահերթ նիստ և հետաձգել ընտրությունները՝ պատճառաբանելով քաղաքական անորոշ պայմաններն ու հանրա-

³⁴¹ Տե՛ս «Աշխատանք», 17 մայիսի 1919:

³⁴² Տե՛ս «Կայծ», 26 մարտի 1919:

³⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ- 4033, ց. 7, գ. 42, ք. 3:

³⁴⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 11 մայիսի 1919:

³⁴⁵ «Ժողովուրդ», 23 մայիսի 1919:

պետության տարածքին կցվող շրջաններում ընտրություններ կազմակերպելու անհրաժեշտությունը³⁴⁶: Նույն օրը՝ մայիսի 20-ին, ընտրությունները հետաձգելու առաջարկով հանդես եկան մաս էսեռները՝ բերելով գրեթե նույն պատճառաբանությունը³⁴⁷: Ի դեպ, այս հարցի կապակցությամբ խորհրդարանն արտահերթ նիստ չի գումարել:

Արդեն մայիսի կեսերին կուսակցությունները, ազգային և հասարակական խմբերը ներկայացրին իրենց թեկնածուների ցանկերը: Թեկնածուների ցանկերի ներկայացման վերջին օրվա տվյալներով գրանցված է եղել ընդամենը վեց ցուցակ, յոթերորդ՝ թուրքական ցանկը ներկայացվել է մայիսի 22-ից հետո: Այդ կապակցությամբ «Ժողովուրդ»-ը գրում էր, թե կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը թույլ է տվել ընտրությունների 38-րդ հոդվածի խախտում, քանի որ մահմեդականների ցանկը ներկայացվել է ժամկետից ուշ³⁴⁸:

Նշենք, որ կառավարության մայիսի 24-ի նիստում որոշում էր ընդունվել 2 օրով երկարաձգել թեկնածուների ցուցակների ներկայացման ժամկետը՝ մինչև մայիսի 24-ի երեկոյան ժամը 9-ը³⁴⁹: Այնպես որ ժամկետի երկարաձգման հեղինակը ոչ թե կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովն էր, այլ կառավարությունը, որը խորհրդի արձակուրդի պայմաններում ստացել էր նրա լիազորությունները և որի՝ հետին թվով ընդունած որոշումն իրավական տեսանկյունից վիճելի է թվում:

Ընտրական թիվ 1 ցանկով գրանցված էր ՀՀԴ կուսակցությունը՝ 120 թեկնածուներով³⁵⁰: Թիվ 2 ցուցակով հանդես էր գալիս ՀԺ կուսակցությունը իր 63 թեկնածուներով՝ Մ. Պապաջանյանի գլխավորությամբ³⁵¹: Թիվ 3 ցուցակով (35 թեկնածու) հանդես էին գալիս էսեռները³⁵²: Մնացած չորս ընտրացանկերով ներկայացված էին ազգային և հասարակական հետևյալ կազմակերպությունները. թիվ 4՝ քրդական (2 թեկնածու), թիվ 5՝ ասորական (3 թեկնածու), թիվ 6՝ անկուսակցա-

³⁴⁶ Տե՛ս «Կայծ», 20 հունիսի 1919:

³⁴⁷ Տե՛ս «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 13 հունիսի 1919:

³⁴⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 2 հուլիսի 1919:

³⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 12, ք. 116:

³⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4047, ց. 1, գ. 143, ք. 1:

³⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-292, ց. 1, գ. 2, ք. 5:

³⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 45, ք. 3:

կան գյուղացիական միություն (18 թեկնածու), թիվ 7՝ քուրքական (16 թեկնածու): Պաշտոնապես գրանցված յոթ ընտրացանկերի մեջ, ինչպես տեսնում ենք, չկան ո՛չ սոցիալ-դեմոկրատ և ո՛չ էլ ռամկավար թեկնածուների ցուցակներ: Սա հատկապես շեշտում ենք՝ ցույց տալու, որ վերջիններս 1919 թ. մայիսի 28-ի հայտնի դեպքերից առաջ արդեն իսկ որոշել էին չմասնակցել ընտրություններին:

Նախընտրական պայքարը մոր էր մեկնարկել, երբ, չընդունելով մայիսի 28-ի ակտը, ժողովրդականները մույնպես բոյկոտեցին ընտրությունները: Հունիսի 8-ին ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն դիմեց քաղաքացիներին՝ կոչ անելով չմասնակցել պառլամենտական ընտրություններին³⁵³: Հունիսի 15-ին հետևեց մոր կոչ, որում մասնավորաբար նշվում էր. «**Ժողովուրդ, չմասնակցես ընտրություններին, մի՛ մոտենար քվեատուփին և ո՛չ մի ձայն մի տա ոչ մի ցուցակի: Թող կորչեն պառլամենտական անժամանակ ընտրությունները**»³⁵⁴ (ընդգծումը՝ կոչում): Հունիսի 18-ին քաղաքացիներին ուղղած մեկ այլ կոչում առաջարկվում էր ընտրությունները անցկացնել ավելի ուշ՝ դաշտային աշխատանքների ավարտից հետո³⁵⁵:

Քաղաքական որոշ ուժերի կողմից դաշտային աշխատանքների հանգամանքի շահարկումը, թերևս, ուներ միմիայն մարտավարական նշանակություն: Թեև ՀԺ կուսակցությունը բոյկոտել էր ընտրությունները, բայց ետ չէր վերցրել իր թեկնածուների ընտրացանկը: Միայն հունիսի 20-ին, այսինքն՝ ընտրություններից մեկ օր առաջ, կառավարությունը լսեց ՀԺԿ հայտարարությունը՝ պառլամենտական ընտրությունների իր ցուցակը վերադարձնելու մասին: Հենվելով ընտրական օրենքի 39-րդ հոդվածի վրա՝ ՀԺԿ 24 (այլ ոչ 25) հոգու կողմից ստորագրված ցուցակը համարվեց անվավեր³⁵⁶: Ի դեպ, ընտրությունների 39-րդ հոդվածի համաձայն, թեկնածուների ցանկերից ամեն մեկը պետք է ստորագրված լիներ ոչ պակաս, քան ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեցող 25 անձի կողմից³⁵⁷:

³⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-292, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

³⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. Պ-404, ց. 1, գ. 38, թ. 1:

³⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 15, թ. 1:

³⁵⁶ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 2 հուլիսի 1919:

³⁵⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-198, ց. 1, գ. 6, թ. 6:

Չենք կարծում, թե քվեի իրավունք ունեցող մեկ քաղաքացու ստորագրության ապահովումը ժամանակին իրենից լուրջ դժվարություն է ներկայացրել. ավելի շուտ այս թերությունն ունեցել է տեխնիկական բնույթ: Ուշագրավ է, որ ժողովրդականների պաշտոնական մամուլն այս փաստին գրեթե չարձագանքեց: Մյուս կողմից, ընդունելով սոսկ փաստը, արձանագրենք, որ ՀԺԿ թեկնածուների ցանկը ժամանակին գրանցվել էր ընտրական կանոնների խախտմամբ:

Ժողովրդականների նախընտրական շրջանի վարքագծում դրսևորվեց որոշակի երկակիություն: ՀԺԿ խորհրդարանական խըմբակցությունը ընտրությունները բոյկոտել էր դեռևս հունիսի 4-ին³⁵⁸, և վերոնշյալ բողոք-կոչերը հնչեցվել էին կուսակցության Հայաստանի հատվածի կողմից: Իսկ կառավարության անդամ ժողովրդական նախարարները, որոնք ներկայացնում էին կուսակցության թիֆլիսյան (կենտրոնական) կառույցը, շարունակում էին մասնակցել կառավարության աշխատանքներին: Այսպես, գործուղումից վերադարձած արդարադատության նախարար Ս. Հարությունյանը հունիսի 12-ին կրկին ստանձնել էր իր պարտականությունները³⁵⁹:

«Աշխատավոր»-ը, մեկնաբանելով ՀԺԿ նախընտրական վարքագիծը, կարծիք էր հայտնել, թե ընտրություններին չմասնակցելու պատճառը մայիսի 28-ի անկախության ակտը չէր, այլ այն, որ կուսակցության Թիֆլիսի մարմինն էր կազմել պատգամավորական թեկնածուների ցուցակը: Մինչև ցուցակի Երևան հասնելը, այսինքն՝ ընտրություններից մոտ մեկ շաբաթ առաջ, ամեն ինչ հարթ էր ընթանում, ամեն ինչ սկսվեց ցուցակը Երևան հասնելուց հետո, որում գերապատվությունը տրված էր թիֆլիսյան գործիչներին³⁶⁰:

Խորհրդարանական ընտրությունները բոյկոտեցին նաև ռամկավարները, որոնց տարածած կոչում ասվում էր. «Հայրենակիցներ, հեռու մնացեք քվեատուփերից, դա ազատագրության առաջին քայլն է դաշնակցությունից: Ո՛չ մի քվե ո՛չ մեկ ցուցակի: Ակտիվ բոյկոտ, ահա փախստական թրքահայության այսօրվա նշանաբանը»³⁶¹: Կոչն

³⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-292, ց. 1, գ. 2, ք. 1:

³⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-206, ց. 1, գ. 3, ք. 5:

³⁶⁰ Տե՛ս «Աշխատավոր», 1 հունիսի 1919:

³⁶¹ «Վան-Տոսպ», 16 հունիսի 1919:

ուղղված էր հիմնականում փախստական արևմտահայությունը, քանզի ռամկավարների ազդեցությունը մեծ էր հատկապես նրանց շրջանում: Նույն մարտավարությունն էին որդեգրել նաև դրսաշխարհի ռամկավարները և անձամբ Պողոս Նուբար փաշան: Վերջինս, ըստ Ս. Վրացյանի, «դժգոհ էր, որ Հայաստանում խորհրդարանական ընտրություններ էին կատարվում. Հայաստանը նրա աչքին մի գավառ էր սոսկ, ուր կարող էր գոյություն ունենալ տեղական իշխանություն և ոչ թե խորհրդարան»³⁶²:

Ընտրություններին չմասնակցեցին սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանները, «սպեցիֆիկները» և բոլշևիկները, որոնց դերը հանրապետության ներքաղաքական կյանքում աննշան էր: Բոլշևիկների չմասնակցելը մեկնաբանվել է այն ձևով, որ «դա կարող էր սխալ հասկացվել մասսաների կողմից և ստեղծել տպավորություն, թե կոմունիստները ճանաչում են գոյություն ունեցող դաշնակցական Հայաստանը»³⁶³: Ընտրությունների ժամանակ Երևանի բոլշևիկյան «Սպարտակ» կազմակերպությունը ժողովրդին կոչ էր արել չխաբվել «անկախություններով» և «պառլամենտներով», «խմբվել կարմիր դրոշակի շուրջը և ձգվել դեպի հեղափոխություն»³⁶⁴: Ըստ էության, հայ բոլշևիկները շարունակում էին հավատարիմ մնալ իրենց մայր հատվածի մարտավարությանը, որը, ինչպես հայտնի է, ընտրություններ բոյկոտելու բավականին հարուստ փորձ էր ձեռք բերել դեռևս ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նախընտրական քարոզարշավի ժամանակ պայքարի մեջ ընդգրկված ուժերը գումարել են ժողովներ, տարածել թռուցիկներ, փակցել ցուցատախտակներ, պաստառներ, մամուլը հեղեղված է եղել բազմապիսի հոդվածներով, իսկ այս կամ այն քաղաքական հոսանքին պատկանող քարոզիչները շրջել են բնակավայրից բնակավայր և հանրությանը ներկայացրել իրենց թեկնածուների ցանկերը: Ընտրական պայքարի ամփոփելի առաջատարը Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակ-

³⁶² Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 293:

³⁶³ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Մայիսյան ապստամբության պատմության հարցի շուրջը, Երևան, 1965, էջ 82:

³⁶⁴ Տե՛ս Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, էջ 290:

ցությունն էր, որը հանդես էր գալիս հետևյալ կարգախոսներով՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստան, ամբողջ իշխանությունը աշխատավոր ժողովրդին, հողը՝ գյուղացուն, գործը՝ գործազուրկին, ժողովուրդների համերաշխություն և եղբայրություն³⁶⁵։ Ընտրությունների ղեկավարման նպատակով Երևանում կազմվել էր ՀՀԴ ընտրական կենտրոնական հանձնաժողով (նախընտրական շտաբ)՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ։ Այն գտնվում էր Խորհրդարանի շենքում³⁶⁶։

Հայ էսեռների ընտրական պայքարը կրում էր հակաանկախական բնույթ։ «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթը, խոսելով ընտրություններում իրենց նպատակների և մասնակցության մասին, գրում էր. «Մենք գնում ենք ավերից դուրս եկած քաղաքական կյանքը դնելու իր բնականոն հունի մեջ, որ նա ընթանա զուգահեռ և կողք-կողքի Ռուսաստանի մեծ դեմոկրատիայի գծած քաղաքական ու սոցիալական կյանքի հեղափոխական շավիղով»³⁶⁷։ Ընտրություններից մի քանի օր առաջ էսեռները Երևանում հրավիրել էին տեղի ռուս քաղաքացիների հավաք՝ նրանց բացատրելով, թե Խորհրդից հեռացել են Հայաստանի՝ Ռուսաստանից անջատվելու պատճառով, և կոչ էին արել ձայն տալ իրենց թիվ 3 ցուցակին³⁶⁸։

Խորհրդարանական ընտրությունները կայացան նախապես նշանակված օրերին՝ 1919 թ. հունիսի 21-23-ը։ Փաստական անճշտություն պետք է համարել սփյուռքահայ հեղինակ Ռ. Փիրումյանի այն կարծիքը, թե ընտրությունները կայացել են 1919 թ. ապրիլի 27-ին³⁶⁹։ Ընտրությունների արդյունքների ամփոփումը կատարվեց 10 օրվա ընթացքում և հրապարակվեց մամուլում («Աշխատանք», 1 հունիսի, «Հայաստանի աշխատավոր», 3 հունիսի 1919 թ.)։ Ըստ «Հայաստանի աշխատավոր» թերթի տվյալների, ընտրությունները կայացել էին հանրապետության 15 շրջաններում (բացի Շարուրից, Նախիջևանից, Կարսից, Չանգեզուրից), որոնց մասնակցել էին **223.092**

³⁶⁵ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», 23 մայիսի 1919, «Արարատեան աշխատավոր», 23 մայիսի 1919։

³⁶⁶ Տե՛ս «Աշխատանք», 10 մայիսի 1919։

³⁶⁷ «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 22 հունիսի 1919։

³⁶⁸ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», 22 հունիսի 1919։

³⁶⁹ Տե՛ս **Փիրումեան Ռ.**, Հայաստանը Հ.Յ.Դ.- Բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում, էջ 139։

ընտրողներ: Չայները բաշխվել էին հետևյալ կերպ. 1- ՀՀԴ՝ **198.415**, 2- ՀԺԿ՝ **758**, 3- Էսէռներ՝ **8.668**, 4- քրդական՝ **1.325**, 5- ասորական՝ **174**, 6- գյուղացիական միություն՝ **2.843**, 7- թուրքական՝ **10.909**³⁷⁰: Թերթի տվյալները վերջնական չեն, քանզի որոշ շրջանների (Կոտայք, Գարալագյազ և այլն) արդյունքներն ամբողջական չեն: Առավել ամփոփ տվյալներ է ներկայացրել Ս. Վրացյանը, ըստ որի՝ ընտրություններին մասնակցել են **257.886** ընտրողներ, իսկ ձայներն ունեն հետևյալ բաշխումը. 1- ՀՀԴ՝ **230.272**, 2- ՀԺԿ՝ **481**, 3- Էսէռներ՝ **13.239**, 4- քրդական՝ **1.305**, 5- ասորական՝ **178**, 6- գյուղացիական միություն՝ **4.224**, 7- թուրքական՝ **8.187**³⁷¹:

Գրեթե նույն տվյալներն է հաղորդում Ռ. Հովհաննիսյանը, ըստ որի ընտրությանը մասնակցածների թիվը կազմում է **258. 931**: Տարբերությունը հետևյալ ընտրացանկերին տրված քվեների թվաքանակում է. 3- Էսէռներ՝ **13.289**, 5- ասորական՝ **173**, 7- թուրքական՝ **9.187**³⁷²: Համեմատելով վերոնշյալ տվյալները՝ նկատում ենք որոշակի հակասություն: Նախ, թուրքական ցանկը քվեաթերթիկների ոչ ամբողջական մշակման փուլում ունեցել է ավելի շատ կողմ քվեներ, քան Ս. Վրացյանի ամփոփ տվյալներում: Ժողովրդականների ցուցակին կողմ քվեների առկայությունը բացատրելի է այն բանով, որ կուսակցության ընտրացանկն անվավեր համարվեց ընտրություններից ընդամենը մեկ օր առաջ, երբ քվեաթերթիկները վաղուց արդեն տպագրված էին: Առանձին տեղերում, ինչպես Դիլիջանի գավառում, ՀԺԿ կողմնակիցները ձայն էին տվել Էսէռներին³⁷³: Սակայն տարօրինակ է, որ քվեների նախնական հաշվառման փուլում ժողովրդականների՝ արդեն գոյություն չունեցող ընտրացանկին ձայն էր տվել 758 ընտրող, ինչը Վրացյանի ամփոփ տվյալներում պակասել է 277-ով:

Այնուհանդերձ, ունեցած տվյալների հիման վրա կարելի է կատարել որոշակի ամփոփիչ եզրահանգումներ: Եթե հիմք ընդունենք Ս. Վրացյանի տվյալները՝ քվեի իրավունք ունեցողների (365.780) և

³⁷⁰ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», 3 հուլիսի 1919:

³⁷¹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 294:

³⁷² Տե՛ս Hovannisian R., The Republic of Armenia, vol. 1, p.473:

³⁷³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 4 հուլիսի 1919:

քվեարկությանը մասնակցած քաղաքացիների (257.886), տարբերությունը կազմում է **107.894**, այսինքն՝ ընտրողների մոտ 29%-ը զանազան պատճառներով չեն մասնակցել ընտրություններին (գրավածություն, հրաժարում գաղափարական հողի վրա և այլն):

Ի դեպ, ընտրությունների նախօրյակին դաշնակցական մամուլում հայտնվեց տեղեկություն Հայոց կաթողիկոսի մասին: Ինչպես հայտնի է, Գևորգ 5-րդը միշտ էլ կանգնած է եղել պետականության և կառավարության ամուր պաշտպանի դիրքերում: Սակայն, ՀՀԴ Էջմիածնի կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Արարատյան աշխատավոր»-ը հաղորդում էր, թե Վաղարշապատի ցուցակագրողներից մեկը գնացել է կաթողիկոսի բնակարան՝ այնտեղ գտնվողներին ցուցակագրելու: Երբ ցուցակատոմսը տարել են ներս՝ կաթողիկոսի մոտ, նա բարկացած պատառոտել է այն և հայտարարել, որ չի ցանկանում մասնակցել ոչ մի պառլամենտական ընտրությունների³⁷⁴:

Ինչևէ, ստացած քվեների թվով ընտրություններում հաղթանակ տարավ դաշնակցությունը, իսկ նորընտիր խորհրդարանում պատգամավորական տեղերը բաշխվեցին հետևյալ ձևով. ՀՀԴ՝ 72, Էսէժներ՝ 4, Թուրքեր՝ 3 և Անկուսակցական գյուղացիական միություն՝ 1³⁷⁵:

Ընտրություններից անմիջապես հետո ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի մամուլը հեղեղվեց խախտումների և ապօրինությունների մասին հրապարակումներով:

Հունիսի 22-ին՝ ընտրությունների երկրորդ օրը, սոցիալ-դեմոկրատ մենչևիկների պաշտոնաթերթ «Կայծ»-ը լույս տեսավ «Լավ հիշեցեք, այսօր հակաժողովրդական ու մեծ կեղծիքի օր է. կորչեն բռնացող կեղծավորները» կարգախոսով³⁷⁶: Նույն թերթից իմանում ենք, որ Սարդարապատի ընտրական տեղամասում քվեատուփը եղել է մեխած, բայց ոչ կնքած³⁷⁷: Էսէժների պաշտոնաթերթը հաղորդում էր, որ Համամլուում տղամարդիկ ձայն են տվել կանանց փոխարեն, իսկ Բաշգյառնիում ընտրությունները սկսել են ոչ թե հունիսի 21-ին, այլ՝ 23-ին³⁷⁸:

³⁷⁴ Տե՛ս «Արարատեան աշխատավոր», 23 մայիսի 1919:

³⁷⁵ Տե՛ս **Hovannisian R.**, *The Republic of Armenia*, vol. 1, p. 473:

³⁷⁶ «Կայծ», 22 հունիսի 1919:

³⁷⁷ Տե՛ս «Կայծ», 2 հունիսի 1919:

³⁷⁸ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 10 օգոստոսի 1919:

Մեկ այլ հաղորդումից իմանում ենք, որ «Դըրխ Բուլադի շրջանում չկան արկղեր գյուղերի համար, ոչ մի գյուղում չեն բաժանված ոչ ընտրողական տոմսեր, ոչ կուսակցությունների ցանկեր: Գյուղերը շրջել են ինչ-որ «վարիչներ» և միանգամայն աղավաղելով ընտրական սկզբունքի գաղափարը, առաջարկել ամեն գյուղից «որոշած» 5-6 հոգին հավաքել Քանաքեռում «ինչ-որ խորհրդակցության»: Սակայն նախօրոք խիստ պատվեր տալով, որ ներկայացուցիչները պարտավորվում են իրենց թողած «N° 1» ցուցակին (ՀՀԴ - Վ. Բ.) ձայն տալ»³⁷⁹:

Բայց սոցիալիստ-հեղափոխականները հիմնականում գոհ էին ընտրությունների արդյունքներից: Կուսակցության Հայաստանի կազմակերպությունների 1-ին խորհրդակցությունը (1919 թ. օգոստոս), հաշվի առնելով այն պայմանները, որոնցում տեղի են ունեցել ընտրությունները, բավարար համարեց, կուսակցության ստանալը մոտ 14 հազար ձայն³⁸⁰: Ի դեպ, սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան պաշտոնաթերթ «Գործավոր»-ը էսէռների հաջողությունը ընտրություններում համարեց անսպասելի և պատահական³⁸¹:

Ընտրությունների ընթացքից և արդյունքներից դժգոհ էր ՀԺ կուսակցությունը: Հետընտրական առաջին իսկ օրերից ժողովրդականները հրապարակեցին բազմաթիվ փաստարկներ, որոնք, ըստ նրանց, բացասաբար էին ազդել ընտրական գործընթացի վրա: Այսպես, հունիսի 20-ին Վաղարշապատում ընտրությունների առթիվ դասախոսելիս Հայաստանի խորհրդի պատգամավոր Հովհ. Ստեփանյանին արգելել էին շարունակել ելույթը և բանտարկել էին³⁸²: Նոր Բայազետի Ղշաղ գյուղում 15 միլիցիոներներ շրջապատել էին գյուղը, ոչ ոքի թույլ չէին տվել դուրս գալ գյուղից և պահանջել՝ ձայն տալ N°1 ցուցակին, իսկ միլիցիոներ Հայկ Ասմարյանը սպառնացել էր ծեծել ուսանող Արմենակ Քոչարյանին³⁸³: Սուրմալուի շրջանի Ալիջան գյուղը տվել էր 350 ձայն, մինչդեռ ձայնի իրավունքով ցուցակագրված էին եղել 223 հոգի, իսկ տուփերի մեջ գցած ընտրատոմսերից

³⁷⁹ «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 22 հունիսի 1919:

³⁸⁰ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 21 օգոստոսի 1919:

³⁸¹ Տե՛ս «Գործավոր», 14 հուլիսի 1919:

³⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, ց. 7, գ. 16, թ. 1:

³⁸³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 1 օգոստոսի 1919:

միայն 19 հատն են եղել ծալած, մնացած 331-ը՝ անծալ³⁸⁴։ Նորադուզ գյուղում աղմինիստրացիայի հրամանով գյուղացիներին պատկանող նավակները դուրս էին բերել ավի՝ արգելելով նրանց օգտվել դրանցից՝ մինչև որ ձայն տան N^o1-ին³⁸⁵։ Դիլիջանից հունիսի 22-ին տեղի ընտրական հանձնաժողովի նախագահ Բեգլարյանը հեռագրում էր. «Կոմիսարը խանգարում է ընտրությունները, սպառնալիքի տակ միլիցիոներներից խլում է բոլոր համարները, բռնի կերպով տալով առաջինը (ՀՀԴ ցուցակը - Վ. Բ.), քշում է քվեատուփերի մոտ, ծեծում ընդդիմացողներին»³⁸⁶։

1919 թ. հունիսի 25-ին ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն, քննելով վերոնշյալ փաստերը, ընտրությունները ճանաչեց անվավեր՝ պահանջելով նոր ընտրություններ³⁸⁷։

Մի կողմից հարկ է փաստել, որ ընդդիմությունը ընտրակեղծիքների մասին սկսեց բարձրաձայնել այն օրերին, երբ դեռ ընտրությունները չէին սկսել։ Մյուս կողմից, առանձին ապօրինություններն ու զեղծումները թույլ են տալիս եզրահանգելու, որ կատարվել է վարչական, նյութական և ուժային ռեսուրսների չարաշահում, ինչն ազդել է ընտրությունների ընթացքի, մասամբ էլ՝ արդյունքների վրա։ Կառավարող ՀՀԴ-ն, ունեցել է մեկնարկային որոշակի առավելություն և ամենայն հավանականությամբ, օգտագործել է իր եղած լծակները։ Օրինակ, ինչպես արդեն ասվեց, նրա՝ ընտրություններն համակարգող կենտրոնական մարմինը տեղակայված էր խորհրդարանի շենքում։ Սակայն ճիշտ չէր լինի մեղավորությունը բարդել միայն դաշնակցության վրա։ Չմոռանա՞նք, որ ընտրությունների շրջանում ՀՀ կառավարությունը գործում էր կոալիցիոն սկզբունքով, իսկ ժողովրդական նախարարների ձեռքում կենտրոնացված էին ոչ պակաս ազդեցիկ լծակներ՝ պարենավորման, ֆինանսների, կրթական։ Այնուհանդերձ ՀՀԴ հաղթանակը հիմնականում կանխատեսելի էր։ Կուսակցությունը մեծ հեղինակություն էր վայելել հայ ժողովրդի լայն շրջաններում մասն անկախ պետականության նախօրյակին։ Դրա

³⁸⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, ց. 7, գ. 16, թ. 1։

³⁸⁵ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 1 օգոստոսի 1919։

³⁸⁶ «Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919։

³⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, ց. 7, գ. 16, թ. 1։

վառ ապացույց են Համառուսական Սահմանադիր ժողովի, Արևմտահայ և Արևելահայ համագումարների, իսկ ՀՀ գոյության շրջանում՝ նաև Երևանի քաղաքային խորհրդի ընտրությունները, որոնցում դաշնակցությունը տարել էր համոզիչ հաղթանակ:

Այն, որ խորհրդարանական ընտրությունները չվերածվեցին միջկուսակցական թեժ մրցակցության, պայմանավորված էր նաև որոշ ընդդիմադիր ուժերի դիրքորոշմամբ, որոնք, ելնելով ինչ-ինչ հաշվարկներից (ցածր վարկանիշ, կուսակցականների փոքրաթիվ բանակ), մի կողմ քաշվեցին պայքարից՝ որդեգրելով դիտորդ-քննադատի դերը: Իսկ ասպարեզում մնացած էսեռները, ազգային ու հասարակական հոսանքները չէին կարող դիմանալ մրցակցությանը:

Ընտրությունները կայացան բարոյահոգեբանական և սոցիալական անբարենպաստ պայմաններում, որոնք բացասաբար ազդեցին ընտրական գործընթացի վրա: Դարեր շարունակ սոցիալ-բարոյական այլ արժեքներով դաստիարակված հասարակության մեջ դժվար էր մի քանի ամսվա ընթացքում կազմակերպել անթերի ընտրություններ: Թեև նրանում տեղ գտան խախտումներ ու ապօրինություններ, այն պատմական իրադարձություն էր մեր ժողովրդի կյանքում:

Ընտրություններից հետո, լիովին հասկանալի պատճառներով, կոալիցիոն կառավարությունն այլևս անելիք չուներ, իսկ ՀԺԿ անդամ նախարարներին հեռանալուց բացի ուրիշ ոչինչ չէր մնում: Ընդ որում, նրանք ոչ թե հեռացան, այլ՝ նրանց հեռացրին: 1919 թ. հունիսի 24-ին վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանի թիվ 53, 54, 55, 56 կարգադրություններով զբաղեցրած պաշտոններից ազատվեցին Ս. Հարությունյանը, Ա. Էնֆիաջյանը, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը և Զ. Վերմիշյանը³⁸⁸: Նույն օրը կառավարության կազմում կատարվեցին նոր նշանակումներ: Արդարադատության նախարար դարձավ նախկին ժողովրդական Հ. Չմշկյանը, ֆինանսների՝ Գ. Ջաղեթյանը, պարենավորման՝ Ս. Թորոսյանը, հանրային կրթության՝ Ս. Տիգրանյանը³⁸⁹: Փաստական անճշտություն ենք համարում ակադ. Գ. Գա-

³⁸⁸ Տե՛ս «Կառավարութեան լրաբեր», 3 հուլիսի 1919:

³⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-199, ց. 1, գ. 23, ք. 432:

լոյանի այն տեսակետը, թե ՀԺ կուսակցությունն իր ներկայացուցիչներին կառավարությունից ետ է կանչել 1919 թ. հունիսի 5-ին³⁹⁰:

Անշուշտ, ՀԺԿ հեղինակության տեսանկյունից ավելի ճիշտ կլիներ, եթե ժողովրդական նախարարները հեռանային մինչ ընտրությունները, ինչու՞մ, սակայն, չհասցրին կողմնորոշվել սեփական շարքերում տիրող տարաձայնությունների պատճառով:

Դժվար է ասել, թե ընտրություններին մասնակցելու դեպքում որքա՞ն ձայն կվաստակեր ՀԺ կուսակցությունը: Անկասկած, նա խորհրդարանում կունենար իր, թեկուզև ոչ բազմամարդ խմբակցությունը: Սակայն իշխանական հեռու գնացող նպատակներ որդեգրած ժողովրդականների համար դա չէր կարող բավարար լինել: Տատանվելով իշխանության և ընդդիմության միջև՝ նրանք այդպես էլ չկարողացան որդեգրել միասնական ուղեգիծ, որի հետևանքները ծանր անդրադարձան կուսակցության հետագա գործունեության վրա:

Կռալիցիոն կառավարության մոտ ութամսյա գործունեությունը հիմնականում դրական դեր խաղաց ՀՀ քաղաքական կյանքում: Ինչ-որ չափով մեղմվեց միջկուսակցական անհանդուրժողականությունը, բարձրագույն գործադիր մարմինը, օգտվելով խորհրդարանի մեծամասնության աջակցությունից, կարողացավ գործել ավելի անկաշկանդ, որից, կարծում ենք, պետությունը միայն շահեց:

Ընտրություններից մոտ մեկ ամիս անց՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-ին իր աշխատանքները սկսեց նորընտիր խորհրդարանը: Մինչ այդ՝ հունիսի 29-ին, կառավարությունը որոշում էր ընդունել ընտրյալ պատգամավորներին Երևան գալու համար հատկացնել 20 հազ. ռուբլի³⁹¹:

Խորհրդարանի բացման օրը յուրովի «ողջունեցին» ընդդիմադիր ուժերը: Դրանցից մենչևիկյան «Կայծ»-ը նոր խորհրդարանը որակեց «անտեղյակ մեռելների, անտարբեր բացականների, անճար բռնադատվածների ու ալյուրակարոտ սովածների քվեներով աշխարհ եկած պառլամենտ»³⁹²: Սակայն, նոր խորհրդարանն արդեն փաստ

³⁹⁰ Տե՛ս **Գալդյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները, էջ 63:

³⁹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-201, ց. 1, գ. 486, ք. 321, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 221, ք. 132:

³⁹² Տե՛ս «Կայծ», 1 օգոստոսի 1919:

էր, իսկ հայ մենչևիկների դիրքորոշումը՝ լավագույն դեպքում միայն ինքնասփոփանք:

Օգոստոսի 5-ին խորհրդարանի երկրորդ նիստում հաստատվեցին ընտրությունների արդյունքները³⁹³, կայացան օրենսդիր մարմնի նախագահության ընտրությունները: Խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց Ա. Ահարոնյանը, փոխնախագահներ՝ Լ. Շանթը, Ս. Արարատյանը, քարտուղարներ՝ Հ. Տեր-Հակոբյանը և Ա. Սաֆրաստյանը³⁹⁴: Քվեարկության ժամանակ ձեռնպահ մնացին էսէռ պատգամավորները և «Արագածոտնի գյուղացիական միության» ներկայացուցիչ Ա. Մելքոնյանը³⁹⁵: Ա. Ահարոնյանը սկզբից նեթ մնաց որպես ձևական նախագահ, որի ընտրությունը ավելի շատ նպատակ ուներ բարձրացնելու նրա դերն ու կշիռը՝ որպես ՀՀ պատվիրակության ղեկավարի:

Նույն օրը լավեց մաս վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանի հաշվետվությունը կառավարության վերջին ամիսների գործունեության մասին, ըստ որի օրենսդիր գործառույթներով օժտված կառավարությունը հունիս-հուլիս ամիսներին ընդունել էր 152 օրենք³⁹⁶:

Խորհրդարանի երրորդ նիստում օգոստոսի 7-ին Ալ. Խատիսյանը հաստատվեց վարչապետի պաշտոնում (40 կողմ, 8 դեմ)³⁹⁷, իսկ չորրորդ նիստում հաստատվեց կառավարության կազմը, որն ուներ հետևյալ տեսքը. վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Ալ. Խատիսյան, ներքին գործերի և արդարադատության՝ Ա. Գյուլխանդանյան, պարենավորման և ֆինանսների՝ Ս. Արարատյան, խնամատարության և աշխատանքի՝ Ա. Սահակյան, հանրային կրթության և արվեստի՝ Ն. Աղբալյան, զինվորական՝ Ք. Արարատյան³⁹⁸: Կառավարության կազմի հաստատումից հետո վարչապետը ներկայացրեց

³⁹³ Տե՛ս ՀՀ օրենքների հավաքածու, 1919 (1), էջ 2, ՀԱԱ, ֆ.Պ-202, ց. 1, գ. 333 (1-ին մաս), ք. 3:

³⁹⁴ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 295:

³⁹⁵ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 10 օգոստոսի 1919:

³⁹⁶ Տե՛ս **Միրզոյան Ս.**, Ալ. Խատիսյան (կյանքն ու գործունեությունը), ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2001, էջ 19:

³⁹⁷ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 295:

³⁹⁸ Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, vol. 2, p. 18:

կառավարական հայտագիրը, որում ներկայացված էին ներքին և արտաքին ոլորտներում իրականացվելիք միջոցառումները: Մասնավորաբար ագրարային հարցում նախատեսվում էր կալվածատիրական, եկեղեցապատկան և մասնավոր հողերի ազգայնացում, լուսավորության մեջ՝ ընդհանուր պարտադիր, ձրի տարրական կրթություն, իսկ արտաքին բնագավառում՝ հավատարիմ մնալ մինչ այդ վարած քաղաքականությանը և այն հավատին, որ կա դաշնակից պետությունների նկատմամբ³⁹⁹: Կառավարության հայտագրի հիմքում ընկած էին ՀՀԴ ծրագրային դրույթները:

Խորհրդարանի օգոստոսի 15-ի նիստում տեղի ունեցավ հայտագրի քննարկումը: Էսէռ Ա. Խոնդկարյանը, հայտնելով իր խմբակցության տեսակետը, գտնում էր, որ հայտագիրը ունի երկու՝ բուրժուական և սոցիալիստական ուղղություններ, ընդ որում վերջինը թույլ է արտահայտված⁴⁰⁰: Սոցիալական որոշ խնդիրներում, ինչպես ագրարային հարցում, էսէռների ընդդիմադիր կեցվածքը մեղմվում էր վերջիններիս և կառավարության նույն դիրքորոշմամբ (հողի համայնացում): Այլ էր մոտեցումը արտաքին քաղաքական ոլորտում, որտեղ նրանք շարունակում էին մերժել անկախությունը՝ պահանջելով, որ Հայաստանը դառնա Ռուսաստանի ֆեդերատիվ մասը⁴⁰¹: Հայտագրի ընդունումից հետո կառավարությունը և խորհրդարանը անցան իրենց աշխատանքներին:

Այսպիսով, խորհրդարանական ընտրությունները ծանրակշիռ և անշրջելի ուղղորդումներ մտցրեցին միջկուսակցական հարաբերություններում: Պատմություն դարձավ հայ քաղաքական կյանքում տակավին 1917 թ. աշնանից տիրող ուժերի հարաբերակցությունը: ՀՀԴ-ն դարձավ միանձնյա կառավարող կուսակցություն:

³⁹⁹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 296-297:

⁴⁰⁰ Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 22 օգոստոսի 1919:

⁴⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

2. Կուսակցական կյանքը և միջկուսակցական հարաբերությունները խորհրդարանական ընտրություններից հետո

Խորհրդարանական ընտրություններից հետո ՀՀ ներքաղաքական կյանքը թևակոխեց կայունացման շրջանը: Հայ Հեղափոխական դաշնակցությունը դարձավ միանձնյա կառավարող, իսկ մնացած կուսակցություններն ու հոսանքները մնացին ընդդիմության դիրքերում:

Խորհրդարանում բացարձակ մեծամասնություն ունեցող դաշնակցության համար խիստ կարևորվում էր կուսակցական բարձրագույն մարմնի՝ Բյուրոյի, խմբակցության և կառավարության միջև փոխհարաբերությունների հստակեցման խնդիրը, ինչին սկզբունքորեն լուծում էր տրվել խորհրդարանի բացման նախօրյակին: Վարչապետի թեկնածությունը, Բյուրոյի հավանությամբ, առաջադրում էր խմբակցությունը, որի առջև էլ պատասխանատու էր կառավարությունը: Իսկ խմբակցությունն իր հրահանգները ստանում էր Բյուրոյի կողմից: Այս կարգը հետագայում հաստատվեց դաշնակցության 9-րդ Ընդհանուր Ժողովում:

Կառավարող ՀՀԴ ծրագրային դրույթների նորացման, ներքին և արտաքին փոփոխված պայմաններում նոր հայեցակարգի մշակման համար նշանակալից էր կուսակցության 9-րդ Ընդհանուր Ժողովը, որը բացվեց Երևանում 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ին⁴⁰²: Թեև նոր ծրագրի մշակման գործը թողնվեց գալիք ժողովին, այնուհանդերձ, ընդունվեցին սոցիալական, քաղաքական, կազմակերպչական բնույթի բազմաթիվ որոշումներ⁴⁰³:

Ժողովում պարզորոշ արտահայտվել է երկու ուղղություն. մեկը ձգտում էր կազմակերպական առումով կենտրոնացնել պետությունը և կուսակցությունը՝ վերջ դնելով ապակենտրոնացմանը (Ռ. Տեր-Սիմաչյան), մյուսը կողմնակից էր պետականության և կուսակցության ապակենտրոնացման (Ս. Վրացյան): Վերջինս գրում է. «Բոլոր վեճեր տեղի ունեցան Ռուբենի և իմ միջև, երբեմն իրար վիրավորելու

⁴⁰² Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1 հոկտեմբերի 1919, **Տասնապետեան Հ.**, Հ.Յ. Դաշնակցությունը..., էջ 138-139:

⁴⁰³ Համագումարի ընթացքն ավելի մանրամասն տե՛ս Հակոբյան Ա., Հ.Յ. Դ. 9-րդ Ընդհանուր Ժողովը, Երևան, 1994:

աստիճան»⁴⁰⁴։ Մի կողմից պետությունն ուներ կանոնավոր զինված ուժեր, մյուս կողմից ստեղծվում էին դաշնակցականներից կազմված մարտական խմբեր, որոնք ենթարկվելու էին Բյուրոյին և կուսակցական տեղական մարմիններին⁴⁰⁵։ Յուրահատուկ էր նաև այն ձևակերպումը, թե գերազանցորեն հեղափոխական ժամանակաշրջանի պատճառով կառավարությունը, հարկ եղած դեպքում, պետք է դիմի բացահայտ հեղափոխական միջոցների⁴⁰⁶։ Փաստորեն, փորձ էր արվում պահպանել և՛ հեղափոխությունը, և՛ պետականությունը, որի համար Ռ. Տեր-Մինասյանը մեղադրում է Բյուրոյին և Ընդհանուր ժողովին «երկու աթոռի վրա միաժամանակ նստելու» համար⁴⁰⁷։

Կազմակերպչական առումով կարևոր էր մեկ միասնական Բյուրոյի ստեղծումը՝ բաղկացած յոթ անդամից⁴⁰⁸։ Չնայած կուսակցական վերին մարմնի երկու անդամներ՝ Արարատյանը և Գյուլխանդանյանը, գտնվում էին կառավարության մեջ, ընդունված 65-րդ հոդվածով կուսակցական որևէ մարմնի անդամները չէին կարող միաժամանակ լինել կառավարության կազմում⁴⁰⁹։

Ընդհանուր ժողովում արտահայտված շերտավորումը բնորոշ էր Բյուրոյին և խմբակցությանը, ինչն էականորեն ազդում էր վերջիններիս՝ կառավարության հետ ունեցած հարաբերություններում։ Այն, որ ժողովի մասնակիցների մի մասն այնքան էլ բարյացակամ տրամադրված չի եղել վարչապետ Խատիսյանի նկատմամբ, իմանում ենք Շավարշ Միսաքյանի վկայությունից. «Կնկատվեր զորավոր բժախնդրություն անոր հանդեպ, երբեմն նույնիսկ բացարձակ թշնամություն։ Ընտրած են վարչապետ, բայց հանգիստ չեն ձգեր այն։ Խատիսյանի դժբախտությունն է, որ հին կուսակցական չէ և իր դիրքը կուսակցության մեջ տակավին խախտու է»⁴¹⁰։ Պատահական չէր, որ Խատիսյանի կառավարությունն առաջին ահազանգը ստացավ հատկապես Ընդհանուր ժողովի օրերին։ Դեռևս 1919 թ. ապրիլին

⁴⁰⁴ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 5, էջ 113։

⁴⁰⁵ Տե՛ս Քիրքոճեան Յ., Ուրուագիծ, էջ 28։

⁴⁰⁶ Տե՛ս Քաղվածներ Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Երևան, 1920, էջ 9։

⁴⁰⁷ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 277։

⁴⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147։

⁴⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147։

⁴¹⁰ Գարրինեան Ռ., Փոքրիկի օրերուն, // «Հայրենիք», Պոսքըն, 1948, քիվ 9, էջ 41։

կառավարությունը հավանություն էր տվել ինժեներ Ջավախչիին՝ Հայաստանի ջրային հարստությունների հետախուզման և շահագործման ծրագրին՝ հատկացնելով 4 մլն. ռուբլի⁴¹¹։ Խորհրդարանի հոկտեմբերի 10-ի նիստում դաշնակցական Ավ. Օհանջանյանի կողմից բարձրացվեց ծրագրի նպատակային լինելու հարցը։ Ի վերջո ընդունվեց կառավարությանը վստահություն հայտնելու բանաձև⁴¹²։

Խատիսյանի կառավարության դիրքերը խորհրդարանում ամուր էին այնքանով, որքանով որ դաշնակցական խմբակցությունը բաժանված էր մի քանի անպաշտոն խմբակների։ Դրանց մեջ պարզորոշ ուրվագծվում էին սոցիալիստների (Վ. Խորենի, Ա. Ջամալյան, Վ. Նավասարդյան) և ազգային (հիմնականում արևմտահայեր՝ Հ. Մանուկյան, Ա. Մաքսապետյան) խմբերը։ Վերջիններիս համար խորթ էր սոցիալիզմը, նրանք քննադատում էին կառավարության ծրագրային սոցիալիստական դրույթները՝ կարևորելով անկախ հայրենիքի պաշտպանությունը և հայ ժողովրդի կենսաապահովումը⁴¹³։

Պետական շինարարության և այդ գործում կուսակցական միջամտության հարցում մույնպես միակարծություն չկար։ Այսպես կոչված «պետական» տեսակետի կողմնակիցներ էին Հ. Քաջազմունին և Ս. Վրացյանը։ Արտասահման գործուղված Հ. Քաջազմունին 1919 թ. օգոստոսին վարչապետ Խատիսյանին գրած մամակում նշում էր, որ իրենց գործը ոչ թե գաղափարների պրոպագանդան է, այլ պետության կառուցումը, և խորհուրդ էր տալիս չթույլատրել անպատասխանատու կուսակցության շռայլություն⁴¹⁴։

Պետական գործերում կուսակցական հզոր ազդեցության կողմնակիցներ էին Ռուբենը, Ա. Ջամալյանը։ Վերջինս 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ին խորհրդարանի շենքում կարդաց դասախոսություն «Իրավակա՞ն, թե՞ հեղափոխական պետություն» թեմայով։ Ելույթն այնպիսի տպավորություն էր թողել ներկաների վրա, որ էսէռ Ա. Խոնդկարյանը Ջամալյանին մեղադրել էր բոլշևիզմ քարոզելու մեջ⁴¹⁵։ Ի

⁴¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 14, ք. 70։

⁴¹² Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 19 հոկտեմբերի 1919։

⁴¹³ Տե՛ս «Աշխատանք», 21 օգոստոսի 1919։

⁴¹⁴ Տե՛ս **Баликян О.** Письмо О. М. Качазнуни А. И. Хатисяну, //«Вестник архивов Армении», 1991 (3), стр. 109.

⁴¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4047, ց. 2, գ. 23, ք. 7։

դեպ, 1920 թ. հունվարի 3-ին ՀՀԴ Դատական ատյանը որոշեց Ջամալյանին ենթարկել հանդիմանության⁴¹⁶: Այսպես կոչված «կուսակցական» տեսակետի ոչ պակաս թույլ կողմնակից էր Ռ. Տեր-Մինասյանը: Նա սխալ էր համարում խորհրդարանի և դաշնակցական խմբակցության ուղղությունը՝ մեղադրելով նրանց եվրոպական և ռուսական օրենքների վերադարձման մեջ⁴¹⁷: Ռուբենը գտնում էր, որ Հայաստանը պետք է կառավարի ՀՀԴ-ն՝ իր կոմիտեների կամ կոմիտեական վարչությունների միջոցով⁴¹⁸:

Կառավարության հետ հարաբերություններում ՀՀԴ Բյուրոն, խորհրդարանական խմբակցության մեջ, չունեի միասնական ուղեգիծ: Բյուրոյի երկու ներկայացուցիչները ընդգրկված էին կառավարության մեջ, ևս երկուսը՝ Հ. Օհանջանյանն ու Ա. Գաբուն, գտնվում էին արտասահմանում: Մնում էին Ռուբենը, Ջամալյանը և Վրացյանը, որոնց տեսակետները ոչ միշտ էին համընկնում: Դա էր պատճառը, որ 1920 թ. սկզբին Խատիսյանին հաջողվեց պետական գործերում գրեթե չեզոքացնել Բյուրոն: Իրավիճակը փոխվեց Հ. Օհանջանյանի վերադարձից հետո, որն ուժեղացրեց «կուսակցական» տեսակետի կողմնակիցների դիրքերը: Ապրիլի 3-ին կառավարության մեջ կատարվեցին նոր նշանակումներ, որով Բյուրոյի միանգամից չորս անդամներ ստացան նախարարական պորտֆելներ. Հ. Օհանջանյան՝ արտաքին գործերի, Ռ. Տեր-Մինասյան՝ զինվորական, Ս. Վրացյան՝ երկրագործության և աշխատանքի, Ա. Ջամալյան՝ հաղորդակցության⁴¹⁹: Փաստորեն, Բյուրոյի յոթ անդամներից վեցը գտնվում էին կառավարության մեջ, ինչը մեկ ամիս հետո, արտաքին և ներքին հանգամանքների բերումով, հանգեցրեց լիակատար բյուրոյական կառավարման:

ՀՀԴ շարքերում առկա ներկուսակցական պայքարը, սեփական կառավարության հանդեպ դիրքորոշումը, հիմնականում միատարր խորհրդարանում դաշնակցական խմբակցության հատվածայնությունը հետևանք էին թույլ ընդդիմության: Խորհրդարանում «աջ» և

⁴¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, քթ. 9-10:

⁴¹⁷ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 275:

⁴¹⁸ Տե՛ս Գաբրիելյան Ռ., Կեանքիս գրքէն (փշրանքներ իմ յուշերէն), //«Հայրենիք», Պոսքըն, 1960, քիվ 10, էջ 24:

⁴¹⁹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 6 ապրիլի 1920:

մասամբ «ձախ» ընդդիմադիր թևերի բացակայությունը փոխհատուցվում էր ՀՀԴ խմբակցության ներսում առաջացած մի քանի անպաշտոն խմբակների հաշվին:

Այնուամենայնիվ, դաշնակցությունը մնում էր հայ քաղաքական կյանքի ամենակազմակերպված կուսակցությունը: 1920 թ. սկզբին միայն Հայաստանում ՀՀԴ-ն ուներ երեք Կենտրոնական կոմիտե՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի⁴²⁰:

ՀՀ կառավարությանը և միանձնյա կառավարող դաշնակցությանը ընդդիմադիր խորհրդարանական միակ հոսանքը էսեռներն էին, որոնք ներկայացված էին չորս պատգամավորով: Միավրվում է Վ. Փափազյանը, երբ նրանց խմբակցությանը վերագրում է հինգ պատգամավոր⁴²¹: Խորհրդարանում էսեռների հիմնական գործելաոճը շարունակում էր դրսևորվել հարցապնդումների ձևով, որոնցում արծարծվում էին սոցիալական, կրթամշակութային, ազգամիջյան, քաղաքական հիմնախնդիրներ, սակայն վերջիններիս փոքր խմբակցությունը չէր կարողանում լրջորեն ընդդիմանալ դաշնակցությանը: Դա հիմք է տվել Ա. Մռավյանին էսեռների խորհրդարանական ընդդիմության հարվածները կոչել ասեղային, դաշնակցականների գերիշխանությանը չապառնացող⁴²²: Այսպես, 1919 թ. օգոստոսին խմբակցությունը հարց բարձրացրեց Ազովիսում, Նախիջևանում, Ջանգեզուրում, ըստ իրենց, տեղի թուրք-թաթարական ազգաբնակչության նկատմամբ կատարված ապօրինի գործողությունների կապակցությամբ, բայց խորհրդարանը ընդունեց դաշնակցության բանաձևը և հավանություն տվեց կառավարության գործողություններին⁴²³:

Կուսակցության հայաստանյան հատվածի գործունեության կանոնակարգման առումով նշանակալից էր հանրապետության էսեռական կազմակերպությունների 1-ին կոնֆերանսը, որը բացվեց Ալեքսանդրապոլում 1919 թ. օգոստոսի 13-ին⁴²⁴: Տեղավայրը մի առանձին շուք պիտի հաղորդեր միջոցառմանը, քանզի Ալեքսանդրապոլը մի տեսակ «Արշակավան» էր դարձել «ձախ» հոսանքների համար:

⁴²⁰ Տե՛ս **Քիրքճեան Յ.**, Ուրուագիծ, էջ 25:

⁴²¹ Տե՛ս **Փափազեան Վ.**, Իմ յուշերը, հ. 3, Գալիլե, 1957, էջ 72⁹:

⁴²² Տե՛ս **Մռավյան Ա.**, Հոդվածներ և ճառեր (1913-1929), Երևան, 1961, էջ 138:

⁴²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 47, քք. 1-12:

⁴²⁴ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 21 օգոստոսի 1919:

Կոնֆերանսում քննարկվել են կազմակերպչական և ընթացիկ խընդիրներ: Հաշվի առնելով խմբակցության թիվը և փոխհարաբերությունները կառավարող կուսակցության հետ՝ որոշում ընդունվեց խորհրդարանում վարել հետևողական ընդդիմադիր գործունեություն⁴²⁵:

Անկախ պետականության նկատմամբ ունեցած բացահայտ թշնամական կեցվածքով աչքի էին ընկնում հայ բոլշևիկները: Նրանց գործունեությունը համրապետության սահմաններում հատկապես աշխուժացավ 1919 թ. սկզբից, երբ ՌԿ(Բ)կ Կովկասյան երկրային կոմիտեի օգնությամբ Ալեքսանդրապոլում ստեղծվեց բոլշևիկյան ընդհատակյա նոր կոմիտե, իսկ մայիս-հունիս ամիսներին Բաքվից Ալեքսանդրապոլ եկան Ե. Սևյանը, Ն. Գաբրիելյանը, Ս. Գրիգորյանը, Գ. Սարգսյանը⁴²⁶: Կոմիտեի՝ բանակի և երկաթուղայինների շրջանում ծավալած քարոզչական աշխատանքների մասին էր փաստում Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատարությունը ՀՀ արտգործնախարարին ուղղած 1919 թ. մարտի 23-ի հեռագրում⁴²⁷:

1919 թ. հունիսին տեղի ունեցավ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների առաջին անլեգալ կոնֆերանսը, որը ընտրեց նոր կոմիտե հետևյալ կազմով՝ Բ. Ղարիբջանյան, Ե. Սևյան, Ս. Գրիգորյան, Խ. Օհանջանյան⁴²⁸: Նույն թվականի գարնանը բոլշևիկյան կազմակերպություններ ստեղծվեցին Նոր Բայազետում, Գորիսում, Շամշադինում⁴²⁹:

1919 թ. ապրիլին Երևանում ստեղծվեց բոլշևիկյան «Սպարտակ» երիտասարդական կազմակերպությունը, որի մեջ մտան Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Խանջյանը, Ա. Բուդաղյանը և ուրիշներ⁴³⁰: Մայիսի 1-ին լույս տեսավ կազմակերպության պաշտոնաթերթի միակ համալրը, որում կառավարող ՀՀԴ-ն մեղադրվում էր «ազատ և միացյալ Հա-

⁴²⁵ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 4 սեպտեմբերի 1919:

⁴²⁶ Տե՛ս **Ղարիբջանյան Գ.**, Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը, էջ 94-97:

⁴²⁷ Տե՛ս Դաշնակցական Հայաստանի գործերից «Նորք», Երևան, 1925, թիվ 5-6, էջ 419:

⁴²⁸ Տե՛ս **Ղարիբջանյան Գ.**, Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը, էջ 98:

⁴²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 275-280:

⁴³⁰ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1958, էջ 247:

յաստանի ցնորքներով տարված» լինելու մեջ⁴³¹։ Սպարտակյանների ծայրահեղ գործելակերպը դրսևորվեց հատկապես 1919 թ. ամռանը Բեռլոյք-Վեդլում ծավալված թուրք-թաթարական շարժումների ընթացքում, երբ իրենց տարածած թռուցիկում հայ զինվորներին կոչ էին անում չկռվել դարավոր հարևանների դեմ⁴³²։

Չնայած 1919 թ. առաջին կեսին բոլշևիկները նկատելիորեն աշխուժացել էին, բայց չունեին կուսակցական կենտրոնական մարմին։ Բոլշևիկ Ա. Մելիքյանը վկայում է, որ այդ շրջանում իրենք Հայաստանում զանգվածային կուսակցություն չեն ունեցել⁴³³։ Բոլշևիկյան կազմակերպությունների միավորման համար Կովկասյան երկրային կոմիտեն 1919 թ. հուլիսին Հայաստան ուղարկեց Ս. Կասյանին և Ա. Մռավյանին⁴³⁴։ Նրանց ջանքերով սեպտեմբերին Երևանում հրավիրվեց անլեգալ կոնֆերանս, որին չմասնակցեցին Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի, Աշտարակի և այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչները։ Այդ պատճառով էլ կոնֆերանսը ստացավ խորհրդակցության բնույթ։ Նրա աշխատանքների վերջնարդյունքում ստեղծվեց ՌԿ(բ)Կ Հայաստանի կոմիտեն՝ Արմենկոմը⁴³⁵։

1920 թ. հունվարի 18-19-ը Երևանում գումարվեց Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին կոնֆերանսը⁴³⁶։ Հունվարի 19-ին այն ընդունեց դաշնակցական կառավարության բռնի տապալման և երկրում խորհրդային իշխանության հաստատման բանաձև, որի հեղինակներն իրենց խնդիրը զգալիորեն թեթևացած էին համարում մենշևիկների, էսէռների, անկախ սոցիալիստների՝ դաշնակցությունից սոցիալական էությանը չտարբերվելու պատճառով⁴³⁷։

⁴³¹ Տե՛ս «Սպարտակ», 1 մայիսի 1919։

⁴³² Տե՛ս **Պարիքջանյան Պ.**, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, էջ 292։

⁴³³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4056, ց. 1, գ. 65, թ. 8։

⁴³⁴ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1967, էջ 283։

⁴³⁵ Տե՛ս **Պալոյան Պ.**, Պատմության քառույլներում, էջ 303-304։

⁴³⁶ Տե՛ս **Բարսեղյան Խ.**, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ձևավորումը, էջ 21։

⁴³⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), էջ 161-162։

Ի դեպ, նշված բանաձևի գոյության հարցը կասկածի տակ դրեց պատմաբան Ս. Ամիրյանը, ըստ որի կոնֆերանսում ՀՀ իշխանությունների տապալման մասին որոշում չի ընդունվել⁴³⁸։ Եթե նույնիսկ նման բանաձև չի էլ ընդունվել, միևնույն է, առանց դրա էլ հայ բոլշևիկները շարունակում էին խորթ հայացքով նայել Հայաստանի Հանրապետությանը։ Դրա ամենավառ վկայությունը, թեկուզ, առավելապես զգուշավոր և հանդուրժողամիտ կուսակցականների չեզոքացումն էր։ Հայ բոլշևիկների շրջանում եղել են մարտավարական որոշ տարաձայնություններ։ Իրենց տաքարյուն և ծայրահեղ պահվածքով հայտնի էին առանձին երիտասարդներ՝ Ա. Նուրիջանյան, Գ. Դուկասյան։ Առավել չափավոր կեցվածքով շարունակում էր աչքի ընկնել Ա. Մելիքյանը։ Նրա զգուշավոր և ոչ ծայրահեղ դիրքորոշման դրսևորում էր Երևանի քաղաքային խորհրդի դահլիճում 1920 թ. փետրվարի 24-ին կարդացած դասախոսությունը «Կապիտալի և աշխատանքի համաշխարհային պայքարը և Հայաստանի Հանրապետությունը» թեմայով, որում հեղինակը Ռուսաստանի բոլշևիկյան հեղափոխությունը համարել էր ոչ սոցիալիստական⁴³⁹։ Այդ պատճառով բոլշևիկների Երևանի կազմակերպությունը մարտի 7-ին Մելիքյանին հեռացրեց իր շարքերից՝ պատճառաբանված զեկուցում ուղարկելով Կովկասյան երկրային կոմիտեին⁴⁴⁰։ Սակայն, չենք կարծում, որ Մելիքյանին հեռացնելու հիմնական պատճառը եղել է միայն նշված դասախոսությունը։ Դրանից մոտ մեկ ամիս առաջ՝ հունվարին, Մելիքյանի գլխավերևում արդեն իսկ գորշ ամպեր էին կուտակվել, երբ նրան չվերընտրեցին Արմենկոմի կազմում։ Համեմատաբար զուսպ գործիչների շարքին պետք է դասել նաև Ա. Մռավյանին, որը ձերբակալվեց և Հայաստանից հեռացվեց 1920 թ. սկզբին⁴⁴¹։ Սակայն, ամբողջության մեջ վերցրած, բոլշևիկները ներկայացնում էին ընդդիմադիր դաշտի ծայրահեղ թևը։

Թեև կառավարությունը որոշ միջոցառումներ ձեռնարկեց բոլշևիկներին վնասազերծելու ուղղությամբ, բայց նրանց գործունեու-

⁴³⁸ Տե՛ս **Ամիրյան Ս.**, Մի «պատմական» փաստաթղթի մասին, //«Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2004, թիվ 2, էջ 76:

⁴³⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 29 փետրվարի 1920:

⁴⁴⁰ Տե՛ս **Աղայան Ծ.**, Արշավիր Մելիքյան, էջ 83:

⁴⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4010, ց. 1, գ. 15, թ. 1:

թյան հայաստանյան պայմանները եղել են նպաստավոր, այն ընթացքում, որ հարևան Վրաստանում և Ադրբեջանում նրանք ենթարկվել են հալածանքների: Բազմաթիվ հայ բոլշևիկներ պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական կառույցներում: ՀՀ ներքին գործերի նախարարության վավերագրերից մեկի համաձայն՝ Քոլագերանի մաքսատան քարտուղար, բոլշևիկ Ի. Բանայանը քարոզչություն էր ծավալում մաքսատան և երկաթգծի ծառայողների շրջանում, տարածում «Պահակ» թերթի օրինակներ⁴⁴²:

Այնուհանդերձ, Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում բոլշևիկների ազդեցությունն աննշան էր, ինչը հետևանք էր հիմնականում թույլ և սակավամարդ կառույցների: Ս. Վրացյանի տվյալներով 1920 թ. սկզբներին Հայաստանում հաշվվում էր մոտ 500 բոլշևիկ⁴⁴³: Սակայն, 1920 թ. գարնանը Կովկասում ռուսական բանակի հաջողությունները նկատելի աշխուժություն առաջացրին բոլշևիկների շրջանում, ինչը փոփոխված պայմաններում հանգեցրեց մայիսյան ապստամբությանը:

Հետընտրական շրջանում սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների գործունեության կենտրոնը տեղափոխվեց Վրաստան: Նրանց մի մասն անդամակցեց տեղի Սոցիալ-Դեմոկրատական կուսակցության Հայկական սեկցիային՝ պաշտոնաթերթ ունենալով «Բանվորի ձայն» թերթը, իսկ մյուս մասը կազմեց, այսպես կոչված, ինտերնացիոնալիստների հոսանքը՝ հրատարակելով «Նոր խոսք» պարբերականը: Վրաստանում հաստատվեց մասնախիստ խորհրդարանի անդամ Հ. Ազատյանը, որը 1919 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսից ուղարկված գրությամբ հրաժարվեց Երևանի քաղաքային խորհրդի պատգամավորությունից⁴⁴⁴:

Հայաստանում ՌՍԴԲԿ մենշևիկների քիչ թե շատ կայուն կառույցը մնաց Ալեքսանդրապոլում: Մենշևիկյան մյուս թևը ներկայացնում էին, այսպես կոչված, «Անկախ սոցիալիստները» կամ «գուրաբականները» (մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ Արշ. Զուրաբյանի

⁴⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-201, ց. 1 գ. 26, ք. 22:

⁴⁴³ Տե՛ս Վրացեան Ս., Ինչու՞ եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստանը, //«Հայրենիք», Պոսթըն, 1940, քիվ 2, էջ 149:

⁴⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-393, ց. 1, գ. 242, ք. 7:

անունից), որոնք իրենց գործունեությունն Ալեքսանդրապոլում ծավալել էին դեռևս 1918 թ. վերջերից: «Անկախ սոցիալիստների» առաջնորդ Ա. Ջուրաբյանը դեմ էր ոչ միայն բոլշևիկյան մարտավարությանը, այլև վրաց սոցիալ-դեմոկրատների ազգայնական հակումների: Նա Հայաստան եկավ 1919 թ. նոյեմբերին, սակայն շուտով վարակվեց տիֆով և մահացավ⁴⁴⁵: 1920 թ. մարտին «գուրաբականները» ամբողջ կազմով մտան հայ «սպեցիֆիկների» կուսակցության՝ ՀՍԴԲԿ-ի շարքերը⁴⁴⁶:

1920 թ. սկզբին կազմակերպական առումով ամրապնդվեցին «սպեցիֆիկները»՝ ստեղծելով իրենց կուսակցությունը: Հունվարի 18-ին նրանց տարածած կոչում ասվում էր. «Անկախ Հայաստանի հողի վրա և հայ ժողովրդի ծոցում այսօր հանդես է գալիս Հայաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական կուսակցությունը»⁴⁴⁷: ՀՍԴԲԿ հիմնադիրներն էին Դ. Անանունը, Պ. Չաքարյանը, Ստ. Ջուրյանը, Գ. Պիճիկյանը, Բ. Իշխանյանը, Տ. Տրդատյանը և ուրիշներ:

Հարկ է նշել, որ ազգային հիմնախնդիրների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով «սպեցիֆիկները» միշտ էլ շահեկանորեն տարբերվել են հայ բոլշևիկներից և մենշևիկներից: Այսպես, տակավին 1917 թ. Բաքվում լույս տեսնող «Բանվոր» թերթում սոցիալ-դեմոկրատ Դավիթ Անանունը հաճախ էր հանդես գալիս հողվածներով, որոնցից մեկում, որ կրում է «Նամակներ հայ գյուղացիներին» վերնագիրը, կարդում ենք. «Ուղիղ է, որ սոցիալ-դեմոկրատները աշխատում են իրանց գաղափարները նախ և առաջ տարածել բանվորների մեջ: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև սոցիալ-դեմոկրատները նույն բանվորներն են կամ այնպիսի կրթված մարդիկ, որ համոզված են, թե բանվորների դասակարգային շարժումը և կռիվը ազատություն պիտի շնորհե բոլոր ճնշվածներին: Բայց սա չի նշանակում, թե սոցիալ-դեմոկրատները իրանցից և բանվորներից բացի ուրիշ հասարակական խավեր չեն ճանաչում կամ տեսնում: Եվ ով այսպես է դատում՝ նա սխալանքի գոհ է»⁴⁴⁸:

⁴⁴⁵ Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, vol 2, p. 248:

⁴⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4041, ց. 1, գ. 72, ք. 7:

⁴⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. Կ-4041, ց. 1, գ. 68, ք. 1:

⁴⁴⁸ «Բանվոր», 24 ապրիլի 1917:

Նույն պարբերականի մեկ այլ առաջնորդում այն միտքն էր զարգացվում, թե «բանվորը հնարավորություն չունի ասել, թե՝ բանվոր դառնալով ես միանգամայն խզում եմ իմ բոլոր կապերը այն ազգային իրականության հետ, որի ծոցում ես առաջացել եմ»⁴⁴⁹:

Եվ բնավ էլ պատահական չէր, որ ՀՍԴԲԿ հունվարյան վերոնշյալ կոչում փաստվում էր կուսակցության նպատակներից մեկը՝ հայ բանվորական և աշխատավորական միջավայրի մաքրումը «ռուսական երկնականարի տակ այլասերված և անարխո-բոսիակային բնույթ ստացած սոցիալիստական հոսանքների ախտավոր ազդեցություններից»⁴⁵⁰:

Այնպես որ միանգամայն համամիտ ենք պատմաբան Վ. Մելիքյանի այն կարծիքին, թե հայ «սպեցիֆիկները» պայքարում էին բոլշևիկյան կոսմոպոլիտիզմի, սուտ ինտերնացիոնալիզմի դեմ՝ ձրգտելով հայ աշխատավորությանը կենտրոնացնել ազգային նպատակների վրա⁴⁵¹:

ՀՍԴԲԿ հիմնադիր համագումարը կայացավ ավելի ուշ՝ 1920 թ. մայիսին, որի մասին կխոսվի իր տեղում:

Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության ազդեցությունը Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում շարունակում էր մնալ աննշան: Ակադ. Լ. Խուրշուդյանի կարծիքով հնչակյանները Կովկասում երբեք չկարողացան ժողովրդական զանգվածներին իրենց ետևից տանել և հայ իրականության ազդեցիկ կուսակցությունների շարքն անցնել⁴⁵²: Ա. Կիտուրը վկայում է, որ «Սպարտակ» կազմակերպության երիտասարդ բոլշևիկները վայելում էին Հնչակի Երևանի կազմակերպության հովանավորությունն ու աջակցությունը⁴⁵³:

Արևելահայ հնչակյանների քիչ թե շատ գործունե կառույցը Թիֆլիսի մասնաճյուղն էր, որը 1919 թ. ամռանը մահմեդական շարժումների ժամանակ իր գորակցությունը հայտնեց ՀՀ կառավարությանը:

⁴⁴⁹ «Բանվոր», 21 մայիսի 1917:

⁴⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. Կ-4041, ց. 1, գ. 68, ք. 1:

⁴⁵¹ Տե՛ս Մելիքյան Վ., 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, էջ 245:

⁴⁵² Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից Էստպում, էջ 209:

⁴⁵³ Տե՛ս Կիտուր Ա., Պատմություն ՍԴՀ հնչակեան կուսակցության, հ. Ա, էջ 486:

«Այս կամ այն մասնակի խնդրում կառավարությունը ունի կամ կունենա իր հանցավոր վերաբերմունքը, սակայն Հայաստանի ներկա տազնապալից դրությունը, թուրք-թաթարական հանդուգն ապստամբական փորձերը և ոճիրները **հետևանք են խորապես, առանձին մտահոգությամբ պատրաստված ծրագրերի և քաղաքականության** - (ընդգ.՝ խմբ.): Այս բոլոր եղեռնագործ ընդվզումներն ուղղված են Միացյալ Հայաստանի, ընդհանրապես Թուրքահայաստանի ազատագրման, անկախության դեմ»⁴⁵⁴, - կարդում ենք հնչակյան «Գործավոր» քերթում:

Առավել աշխույժ էին Հնչակի գաղութահայ հատվածները: Կուսակցության Ամերիկայի Շրջանի 33-րդ պատգամավորական ժողովը (Փրովիդենս, 1919 թ. օգոստոսի 30-սեպտեմբերի 6) ընդունեց որոշում՝ «պաշտպանել Հայաստանի պատմաանհատական իրավունքը, կուրծք տալ բոլոր այն ավերիչ հոսանքներին, որոնց նպատակն է մոխրացնել Պատմական հայրենիք Հայաստանը»⁴⁵⁵:

Դաշնակցությունից հետո երկրորդ կազմակերպված կուսակցությունը շարունակում էր մնալ Հայ Ժողովրդականը: Հանրապետության քաղաքական դաշտում ՀԺԿ դիրքերը որոշակիորեն սասանվել էին խորհրդարանական ընտրությունների շրջանում: Ուստի անհրաժեշտ էր ի մի բերել ուժերը՝ անցկացնելով նոր ստուգատես:

1919 թ. սեպտեմբերի 7-15-ը կայացած կուսակցության 2-րդ համագումարը ընդունեց բանաձև քաղաքական պահի մասին՝ իր վերաբերմունքը արտահայտելով ՀՀ կառավարության և խորհրդարանի նկատմամբ: Բանաձևում պահանջվում էր՝ գործող կառավարության անհապաղ հրաժարական և ժամանակավոր կառավարության ստեղծում, օրենսդիր մարմնի լուծարում և նոր խորհրդարանական ընտրություններ⁴⁵⁶: Այս բանաձևը, որի տակ ստորագրել էր Ս. Հարությունյանը, տպագրվեց թռուցիկի տեսքով և համագումարի փակումից մի քանի օր հետո տարածվեց Ալեքսանդրապոլում⁴⁵⁷: Դաշնակցական մամուլը ՀԺԿ-ին մեղադրեց պետական մարմինների բռնի տապալ-

⁴⁵⁴ Գործավոր», 4 օգոստոսի 1919:

⁴⁵⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 20 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-404, ց. 1, գ. 39, ք. 1:

⁴⁵⁷ Տե՛ս Վրացեան Ս., Բանակցություններ Ազգային պատվիրակութեան եւ ՀՀ միջեւ, 1920, էջ 15:

ման մեջ⁴⁵⁸: Թերևս ճիշտ չէր լինի ՀԺԿ-ին մեղադրել մահմեդական խլրտումներից առաջացած կացության շահարկման մեջ, մանավանդ որ դրանց ամենաեռուն շրջանում՝ 1919 թ. օգոստոսին, կուսակցությունն իր անվերապահ գորակցությունն էր հայտնել կառավարությանը⁴⁵⁹: Կասկածից վեր է, որ հեղափոխական գործելատճը և գործող իշխանությունների բռնի տապալումը երբեք էլ չի բխել ՀԺ կուսակցության մարտավարությունից: Ավելի շուտ, նման քայլով ժողովրդականները փորձում էին իրենց համար տեղ հարթել ընդդիմադիր դաշտում՝ այդ նպատակին ծառայեցնելով նաև ռամկավարությանն անհարազատ հեղափոխական մեթոդներ, ինչը իհարկե, ժամանակավոր երևույթ էր: Միաժամանակ ՀՀ և Ազգային պատվիրականության միջև 1919 թ. աշնանն անցկացվելիք բանակցությունների նախօրյակին դա «մկանների» յուրահատուկ ցուցադրում էր:

Ի տարբերություն ՀԺ կուսակցության, ընդդիմադիր դաշտում ավելի թույլ ազդեցություն ուներ նրա գաղափարակից և համախոհ Հայ Ռամկավարների կուսակցությունը: 1919 թ. դեկտեմբերի 21-27-ը Երևանում գումարվեց Հայ Ռամկավարների կուսակցության Հայաստանի Շրջանային 2-րդ ժողովը՝ օրակարգում ունենալով գաղթականական, ռամկավար կուսակցությունների միավորման, քաղաքական մոմենտին վերաբերող հարցեր⁴⁶⁰: Ժողովին մասնակցող 36 պատգամավորներից վճռական ձայնի իրավունքով օժտված էին 20-ը⁴⁶¹: Ժողովը մերժեց ՀՀ կառավարությունը ճանաչել որպես Միացյալ Հայաստանի կառավարություն, ուստի արևմտահայերը չէին կարող լինել Միացյալ Հայաստանի քաղաքացիներ⁴⁶²:

Էլ ավելի բացասական էր դիրքորոշումը խորհրդարանական ընտրությունների և խորհրդարանի հանդեպ: Ռամկավար Մ. Մալոյանի զեկուցմամբ ժողովը լսեց տեղեկատվություն ընտրությունների մասին և գտավ, որ դրանք հացից ու գործից զրկելու սպառնալիքով և խաբկանքներով խլել ու բռնաբարել են արևմտահայերի ազատու-

⁴⁵⁸ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 23 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁵⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 6 օգոստոսի 1919:

⁴⁶⁰ Տե՛ս **Գարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 392:

⁴⁶¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-424, ց. 1, գ. 4, ք. 1:

⁴⁶² Տե՛ս **Գարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 392-393:

թյունը⁴⁶³: Ըստ էության ռամկավարները շարունակում էին հակադրվել Հայաստանի Հանրապետությանը՝ գերապատվությունը տալով իրենց կուսակից Պողոս Նուբար փաշային: Պետության ներքին կյանքում հայ ռամկավարների ազդեցությունը շարունակում էր մնալ աննշան: Առանձին դեպքերում նրանց քննադատության քիրախ էր դառնում վարչապետը: Օրինակ, «Հայաստանի ձայն»-ը իր «Կարսի ընթրիքները» խմբագրականում փաստում էր, որ Կարս կատարած ուղևորության ժամանակ Ալ. Խատիսյանի պատվին տրվել էր երկու շքեղ ճաշկերույթ, որոնք արժեցել են մոտ 105 հազ. ռուբլի՝ նաև հավելելով, որ դրանց բազմաձախս և շքեղ չլինելու դեպքում վարչապետի և կառավարության հեղինակությունը չէր ընկնի⁴⁶⁴:

Եթե կայունացման փուլը կուսակցությունների և հոսանքների ամրապնդման, գաղափարական արժեքների հստակեցման տեսանկյունից եղավ նպաստավոր, ապա այլ էր դրությունը միջկուսակցական հարաբերություններում: ՀՀԴ հաղթանակը խորհրդարանական ընտրություններում, երկրի ներքին և արտաքին համեմատաբար կայուն կացությունը մի տեսակ սառնություն առաջացրին միջկուսակցական հարաբերություններում: Եթե Հայաստանի խորհրդում ներկայացված էին միանգամից չորս կուսակցություններ և հանրապետության ծանր պայմաններից ելնելով մոլվում էին որոշակի համագործակցության, ապա այլ էր պատկերը խորհրդարանական ընտրություններից հետո: Դաշնակցությունը դարձավ միանձնյա կառավարող և կարծես թե չէր զգում այլ կուսակցությունների աջակցությունը: Սակայն ստեղծված կացությունը չէր կարող գոհացուցիչ համարվել ընդլիմադիր կուսակցությունների համար, որոնք իշխանություններին լրջորեն հակազդելու նպատակով ստիպված էին փնտրել համագործակցության որոշակի եզրեր:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առանձին քաղաքական ուժեր (ՀԺԿ, ՀՄԴԲԿ, Հայ ռամկավարներ) զոհն խոսքով կարևորել են այլ կուսակցությունների հետ գործակցման հարցը⁴⁶⁵:

⁴⁶³ Տես «Հայաստանի ձայն», 25 հունվարի 1920:

⁴⁶⁴ Տես «Հայաստանի ձայն», 16 նոյեմբերի 1919:

⁴⁶⁵ Տես Հայ Ռամկավար կուսակցություն, Առժամեայ Նախագիծ ծրագիր - կանոնադիր, էջ 19-20, ՀԱԱ, ֆ.Պ-393, ց. 1, գ. 303, ք. 4:

Բայց երբ հերթը հասնում էր կոնկրետ գործին, ինչ-ինչ պատճառներով ընդդիմությունը չէր կարողանում մեկտեղվել: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերին ՀԺԿ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն, Անկախ սոցիալիստների կազմակերպությունը, ՌՍԴԲԿ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունը և Ռամկավար կուսակցության ալեքսանդրապոլյան կառույցը համատեղ բողոքում պահանջում էին ցրել ապօրինի միջոցներով ընտրված խորհրդարանը, ետ կանչել խորհուրդը, լրացնել այն բացակայող հոսանքների ներկայացուցիչներով, նշանակել նոր ընտրություններ⁴⁶⁶: Ուշագրավ է, որ նորընտիր խորհրդարանում հետևողական ընդդիմության մեջ գտնվող էսեռները, հիմնականում գոհ լինելով ընտրությունների արդյունքներից, չմիացան բողոք-կոչին: Առհասարակ, էսեռներն ավելի շատ համակրանքով են վերաբերվել բոլշևիկներին: Այդ մասին են վկայում 1919 թ. օգոստոսին Ալեքսանդրապոլում գումարված կուսակցության՝ հայաստանյան կազմակերպությունների առաջին կոնֆերանսի կայացրած որոշումները: Այսպես, ՀՀԴ-ի նկատմամբ վերաբերմունքը պիտի լիներ ժխտողական, քննադատական, մերկացնող՝ բացառելով քաղաքական պլատֆորմի շուրջ որևէ համաձայնություն, իսկ քաղաքական հոտառությունից գուրկ գործիչներով՝ ՀԺԿ-ի գոյությունը պետք էր անտեսել⁴⁶⁷:

Դրա փոխարեն կոնֆերանսը իր համակրանքը հայտնեց «ձախերին», մանավանդ բոլշևիկներին: Վերջիններիս էսեռների պաշտպանելու վարքագիծը դրսևորվում էր հատկապես խորհրդարանում: Օրինակ, խորհրդարանի 67-րդ նիստում, 1920 թ. փետրվարի 20-ին խմբակցությունը հարց բարձրացրեց Հայաստանի սահմաններում ձերբակալված բոլշևիկների՝ Մռավյանի, Կասյանի, Պողոսյանի, Սահակյանի վերաբերյալ՝ փաստելով, թե նրանց չեն ներկայացրել մեղադրանք և չեն հանձնել դատական մարմիններին⁴⁶⁸: Իսկ էսեռներին ձայնակցող անկուսակցական պատգամավոր Ա. Մելքոնյանը հայտ-

⁴⁶⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-404, ց. 1, գ. 36, ք. 1:

⁴⁶⁷ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 4 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 51, ք. 30:

նում էր, որ անպատվություն է ապրել մի այնպիսի երկրում, ուր մարդիկ հալածվում են քաղաքական համոզմունքների համար⁴⁶⁹:

Միակողմանի չլինելու համար փաստենք, որ էսենները բոլշևիկասեր էին այնքանով, որքանով որ վերջինները ընդդիմադիր էին ՀՀ իշխանություններին և ռուսական համապետականության պաշտպաններ էին: Իսկ ասիա ռազմավարական խնդիրներում նրանց հետ ունեին արմատական տարաձայնություններ: Էսենական կուսակցության անդրկովկասյան կազմակերպությունների 8-րդ համագումարը (1919 թ. օգոստոս) ընդունեց հակաբոլշևիկյան բանաձև՝ Ռուսաստանում գոյություն ունեցող խորհրդային վարչակարգը որակվելով որպես «աշխատավորության կամքը բռնադատող բոլշևիկյան բյուրոկրատիայի դիկտատուրա»⁴⁷⁰:

Միջկուսակցական համագործակցության առավել ընդգծված միտումներ էին նկատվում Հայ Ժողովրդական և Հայ Ռամկավար կուսակցությունների փոխհարաբերություններում, որոնք իրարից գրեթե չէին տարբերվում ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին հիմնախնդիրների շուրջ որդեգրած դիրքորոշմամբ: Տեղին է նշել, որ 1919 թ. սեպտեմբերի 7-15-ը Երևանում գումարված ՀԺԿ 2-րդ համագումարին մասնակցում էին Հայ Ռամկավար կուսակցության Հայաստանի խորհրդի ողջ կազմը և տեղական վարչության երեք անդամները⁴⁷¹: Երկու կուսակցությունների միավորման խնդիրը քննվեց նաև Հայ Ռամկավարների կուսակցության 1920 թ. դեկտեմբերի 21-27-ը կայացած Շրջանային ժողովում: Այն սկզբունքորեն ընդունեց Վերակազմյալ Հնչակյանների և Ազգ. Ազատականների հետ միավորումը: Իսկ ՀԺ կուսակցության հետ միավորման խնդիրը համարվեց ոչ նպատակահարմար, քանի դեռ լուծված չէ Հայկական հարցը Միացյալ Հայաստանի անկախությամբ⁴⁷²: Երկու կուսակցությունների միավորման խնդիրը քննվեց նաև Հայ Ռամկավարների կուսակցության 1920 թ. դեկտեմբերի 21-27-ը կայացած Շրջանային ժողովում: Այն սկզբունքորեն ընդունեց Վերակազմյալ Հնչակյանների և Ազգ.

⁴⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-198, ց. 1, գ. 64, ք. 28:

⁴⁷⁰ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 7 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁷¹ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 22 սեպտեմբերի 1919:

⁴⁷² Տե՛ս **Գաբրիելյան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, էջ 394:

Ազատականների հետ միավորումը: Իսկ ՀԺ կուսակցության հետ միավորման խնդիրը համարվեց ոչ նպատակահարմար, քանի դեռ լուծված չէ Հայկական հարցը Միացյալ Հայաստանի անկախությանը⁴⁷³: Ըստ էության, ժողովն ընդունեց միայն արևմտահայ իրականության ծնունդ կուսակցությունների հետ միավորվելու որոշում: Հարկ ենք համարում նշել, որ 1919 թ. մայիսի 28-ից հետո Հայ ռամկավարները մի տեսակ դժգոհ էին կառավարության անդամ ժողովրդական նախարարներից՝ այդ ակտի իրականացման մեջ փնտրելով մաս ՀԺԿ մեղքը: Իսկ արևելահայ ռամկավարների հետ միավորվելու մերժումն ավելի շուտ հետևանք էր ներագգային հատվածական հոգեբանության չհաղթահարման: Կարծում ենք, որ երկու կուսակցությունների միավորման պարագայում Հայաստանի «աջ» ընդդիմությունը միայն կշահեր:

ՀՌ-ն և ՀԺ կուսակցությունների գործակցումը դրսևորվեց հատկապես 1919 թ. հոկտեմբերին սկսած ՀՀ-ն Ազգային պատվիրակության միջև բանակցություններում, որոնց նպատակն էր հարթել Մայիսի 28-ի ակտից հետո առաջացած «կնճիռը»: Ազգային պատվիրակության ներկայացուցչության մեջ, դրսաշխարհի ռամկավարներ Վ. Թեքեյանից և Ն. Տեր-Ստեփանյանից գատ, ընդգրկված էր մաս ժողովրդական Ս. Հարությունյանը⁴⁷⁴: Բանակցությունների հիմքում ընկած գրությամբ, որ կազմել էր Վ. Թեքեյանը, առաջարկվում էր խառը կուսակցական՝ կոալիցիոն սկզբունքով կառավարության ձևավորում, որի անդամների կեսը պիտի լինեին ռամկավարներ և ժողովրդականներ: Վարչապետը լինելու էր արևմտահայ, որի թեկնածությունը ներկայացնելու էր Ազգային պատվիրակությունը, ընդ որում վարչապետը պիտի մնար Փարիզում և համատեղեր Խաղաղության վեհաժողովում գտնվող պատվիրակության ղեկավարի պաշտոնը, իսկ խորհրդարանը կառավարության կազմումից հետո ստանալու էր արձակուրդ⁴⁷⁵:

⁴⁷³ Տե՛ս **Եափունճեան Ա.**, Համառոտ պատմութիւն Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան կազմութեան, էջ 45:

⁴⁷⁴ Տե՛ս **Գաբրիելեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 424:

⁴⁷⁵ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 299-301:

1919 թ. նոյեմբերի սկզբին ՀՀ կառավարական պատվիրակությունը տվեց իր պատասխանը (կառավարության մեջ ՀՀԴ-ն ունենալեից մեկ անդամ ավելի, վեհաժողովում գտնվող պատվիրակության ղեկավարը և վարչապետը լինեն տարբեր անձեր, խորհրդարանը չի արձակվում, այլ նրա կազմը լրացուցիչ ընտրություններով համալրվում է արևմտահայ նոր պատգամավորներով այնպես, որ երկու հատվածներն ունենան հավասար ներկայացուցչություն և այլն)⁴⁷⁶։ Թեև բանակցող կողմերն ունեցան ևս մի քանի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական նիստեր, սակայն դրանք ոչ մի արդյունք չտվեցին։

Համաձայնության ևս մեկ փորձ կատարվեց 1920 թ. մարտին, երբ Հայաստան ժամանեցին Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչներ, ՀԺԿ անդամներ Ս. Հարությունյանը և Ա. Մխիթարյանը⁴⁷⁷։

Սակայն, անցած մի քանի ամիսների ընթացքում զգալիորեն փոփոխվել էին ներքին և արտաքին պայմանները։ ՀՀԴ-ն երկրում էլ ավելի էր ամրապնդվել, իսկ ՀՀ կառավարությունը փաստացի ճանաչվել էր դաշնակիցների կողմից։ «Երեկ, երբ Հայաստանի անկախությունը չէր ճանաչված,- գրում էր «Յառաջ»-ը,- կռաւիցիան օգտակար էր, այսօր, Հայաստանի ներքին և արտաքին հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով, նրանից օգուտ չկա, մանավանդ կռաւիցիա այնպիսի մարդկանց հետ, որոնք Հայաստանը հիշում են միայն այն ժամանակ, երբ նախարար կարելի է լինել»⁴⁷⁸։

Անշուշտ, ազգային շահերի ներդաշնակման տեսանկյունից համաձայնությունը կլիներ տեղին, սակայն, ըստ Ս. Վրացյանի, ««Հայ-Հայկական» բանակցություններն անցան ապարդյուն»⁴⁷⁹։ Կարծում ենք, որ Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչները չափից ավելի մեծ պահանջներով մոտեցան խնդրին՝ ցուցաբերելով իշխանական ոչ իրատեսական հակումներ։ Նոր կառավարության ձևավորման հարցում անտեսված էին նաև հայ քաղաքական մյուս հո-

⁴⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302-303։

⁴⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 307։

⁴⁷⁸ «Յառաջ», Երեւան, 31 մարտի 1920։

⁴⁷⁹ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 308։

սանքները, որոնք այս կամ այն չափով ունեին դրան մասնակցելու իրավունքը:

Դաշնակցության և ռամկավար կուսակցությունների համագործակցության, նրանց հնարավոր կոալիցիայի նկատմամբ միանշանակ բացասական վերաբերմունք ունեին էսեռները: «Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնյանի և տաճկահայկական դելեգացիայի նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի վեճը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գոյություն չունեցող բարձերի և աթոռների կռիվ»⁴⁸⁰, գրում էր «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթը:

Ավելի հեշտորեն էին համագործակցում հայ ազգային կուսակցությունների գաղութահայ հատվածները: 1919 թ. հուլիսի 28-ին ՀՀԴ, Ռամկավար, Սոցիալ-Դեմոկրատ և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունների Փրովիդենսի միջկուսակցական ժողովն Ամերիկայի շրջանակի բոլոր մասնաճյուղերին իրար եղբայրական ձեռք մեկնելու կոչ արեց⁴⁸¹:

3. Ներպետական հիմնախնդիրներ

1919 թ. կեսերից Հայաստանի քաղաքական կյանքում սկսած կայունացման շրջանը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց ներքին հիմնահարցերի լուծման համար: Դրանցից առաջնայինը շարունակում էր մնալ երկրի սոցիալ-տնտեսական ոլորտի վերականգնման խնդիրը: Հիմնականում դրսից եկած պարենային օգնության և այլ օժանդակության հաշվին հաղթահարվեցին սովը և տարափոխիկ հիվանդությունները: Փաստորեն, փոփոխված պայմանները քաղաքական ուժերին կանգնեցրին սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերի նկատմամբ մոտեցումների հստակեցման խնդրի առջև:

ՀՀԴ սոցիալական հայեցակարգը կրկին քննվեց կուսակցության 9-րդ Ընդհանուր ժողովում, ըստ որի առաջնահերթ խնդիր էր համարվում հողային խնդրի լուծումը բոլոր կարգի մասնատիրական հողերի

⁴⁸⁰ «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 19 հոկտեմբերի 1919:

⁴⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-408, ց. 1, գ. 120, ք. 1:

արտագրավումով և համայնացումով⁴⁸²: Ըստ էության ագրարային հարցում դաշնակցության տեսակետը մնաց հստակ և անփոփոխ: Ոչ միանշանակ էին ընդհանուր տնտեսական հարցերի նկատմամբ մոտեցումները, ինչը հետևանք էր, նախևառաջ, ժողովի մասնակիցների շրջանում առկա երկակի դրսևորումների: Դրանով պիտի բացատրել նաև տնտեսական խնդիրների շուրջ միմյանց հաշտեցնող, հաճախ նաև հակասող որոշումները: Այսպես, մի կողմից երկրի տնտեսական զարգացման առումով անհրաժեշտ նախապայման էին դիտվում դրամագլխի ազատ մուտքը, օտար և հայկական դրամագլխի մասնակցությունը պետության վերաշինման գործում⁴⁸³: Սակայն, մյուս կողմից, նախատեսվում էր ամենավճռական միջոցներով պայքարել Հայաստանի բոլոր ժողովուրդների մեջ տիրող դասակարգի (բուրժուա, բեկ, աղա, կուլակներ) դեմ և նրանց չեզոքացնել պետական, հանրային կյանքից⁴⁸⁴, ինչը խոչընդոտելու էր կապիտալի ազատ զարգացումը և հակասում էր նախորդ որոշմանը: Այս երկակիությունը, բնականաբար, ազդելու էր կառավարության որդեգրած սոցիալական ծրագրերի իրականացմանը:

Սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների շուրջ իրենց մոտեցումները թարմացրին Հայ Ժողովրդական և Հայ Ռամկավար կուսակցությունները: ՀԺԿ 2-րդ համագումարի ընդունած կուսակցության նոր ծրագրում ազգը և նրա մշակույթը հռչակվում էին հայ ժողովրդի իրավունքների և պետականության զարգացման սոցիալ-քաղաքական և մշակութային առաջնային գործոններ⁴⁸⁵: Ագրարային հարցում պաշտպանվում էր հողի սեփականության պետական ձևը, իսկ հողային անհավասարության վերացման համար առաջարկվում էր սահմանել աշխատավորական չափ⁴⁸⁶: Լինելով ազատ շուկայական հարաբերությունների ջատագով՝ ՀԺԿ-ն կապիտալիզմը համարում էր մարդկության պատմական զարգացման անհրաժեշտ և անխուսափելի դարաշրջան⁴⁸⁷: Բանվորական հարցում նախատեսվում էր

⁴⁸² Տե՛ս Քաղվածներ..., էջ 12:

⁴⁸³ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հ. Յ. Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, էջ 33:

⁴⁸⁴ Տե՛ս Քաղվածներ..., էջ 8, **Քիսրթնան Յ.**, Ուրուագիծ, էջ 16:

⁴⁸⁵ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան, Երևան, 1919, էջ 1:

⁴⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

⁴⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

8-ժամյա աշխատանքային օր, սակայն առաջարկվում էր արդյունաբերության մեջ այն ներմուծել հետզհետե⁴⁸⁸:

Հայ Ռամկավար կուսակցության ծրագրային դրույթների ժամանակավոր նախագիծը լույս տեսավ Կ.Պոլսում 1920 թ., որի քննարկումը կատարվելու էր նույն թվականի վերջերին կայանալիք Ընդհանուր պատգամավորական ժողովում: Ծրագիրը խարսխված էր համամարդկային ռամկավար արժեքների վրա, որով կուսակցությունը հռչակվում էր ապադասակարգային կառույց՝ չընդունելով առանձնաշնորհում ոչ մի անհատի և դասակարգի համար⁴⁸⁹: Ագրարային խնդրին նվիրված բաժնում նշվում էր, որ հողը պիտի պատկանի աշխատավորությանը, և գյուղացու՝ հողի նկատմամբ սեփականատիրական իրավունքը պետք է պաշտպանվի օրենքի ուժով, իսկ անմշակ հողերը համարվում են պետական, և միայն պետությունը իրավունք ունի դրանք տնօրինելու և վաճառելու⁴⁹⁰: Փաստորեն, ագրարային հարցում ժողովրդականներն ու ռամկավարները պաշտպանել են հողի պետականացման տարբերակը՝ զուգահեռաբար արտահայտվելով դրա մասնավոր սեփականության իրավունքի օգտին:

Ընդհանուր տնտեսական հարցերում ռամկավարներն առաջարկում էին հանքերը, երկաթուղին, ջուրը, հեռախոսը տալ պետությանը կամ մունիցիպալ մարմիններին, իսկ վերջիններիս իրավունք էր տրվում դրանք հանձնել մասնավոր անձանց և ընկերություններին⁴⁹¹: Ռամկավարները սոցիալիզմի գաղափարը դիտում էին վտանգավոր վարդապետություն, իսկ կապիտալի ազատ զարգացումը՝ որպես աշխատավոր ժողովրդի վիճակի բարելավման միջոց⁴⁹²: Թեև որոշ խորհրդահայ հեղինակներ (օրինակ՝ Ալ. Մյասնիկյան) ռամկավարներին համարել են հայ խոշոր բուրժուազիայի կուսակցություն⁴⁹³, կարծում ենք, որ դա հեռու է իրականությունից: Ընդհակառակը,

⁴⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13-14:

⁴⁸⁹ Տե՛ս Հայ Ռամկավար կուսակցություն, Առժամեայ նախագիծ ծրագիր - կանոնադիր, էջ 11:

⁴⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11-12:

⁴⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

⁴⁹² Տե՛ս Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885 - 1914 թթ.), Երևան, 2003, էջ 121:

⁴⁹³ Տե՛ս **Մարտունի Ալ.**, (Մյասնիկյան), Կուսակցությունները գաղթականութեան մեջ, Բեռլին, էջ 10:

ծրագրային դրույթների զննումը ցույց է տալիս, որ ռամկավարները գործնականում նախապատվություն չեն տվել այս կամ այն խավին:

Լինելով ազատ շուկայական հարաբերությունների ջատագովներ՝ ռամկավարները ընդդիմանում էին կառավարության քաղաքականության սոցիալիստական մեթոդներին: Տնտեսական ոլորտում քննադատում էին արդյունաբերական գլխավոր բերքի՝ բամբակի նկատմամբ պետության մենաշնորհային համակարգը՝ պատճառաբանելով, որ կառավարության կողմից բամբակի գնումը կատարվում է այնքան ցածր արժեքով, որ անհատները գերադասում են բերքը փտեցնել ամբարներում, բայց չհանձնել պետությանը⁴⁹⁴: Հավելենք, որ բամբակի պետական մենավաճառության մասին օրենքը ընդունվել էր դեռևս 1918 թ. սեպտեմբերի 11-ին⁴⁹⁵:

Ագրարային հարցի վերաբերյալ 1920 թ. մայիսի վերջին տեղի ունեցած հիմնադիր կոնֆերանսում իր դիրքորոշումը հայտնեց ՀՍԴԲ կուսակցությունը՝ պաշտպանելով մասնավոր կալվածատիրական, եկեղեցապատկան և վանքապատկան հողերի գրավման և պետականացման տեսակետը⁴⁹⁶: Ըստ էության հայ «սպեցիֆիկների» ագրարային տեսակետը մի տեսակ «ոսկե միջին» էր մենշևիկյան մունիցիպալացման և բոլշևիկյան ազգայնացման միջև:

Վերլուծելով սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների շուրջ հայ քաղաքական կուսակցությունների որդեգրած դիրքորոշումը՝ կարելի է փաստել.

1. հողային հարցի լուծման շուրջ տեսակետների բազմազանությանը մեկտեղ՝ քաղաքական ուժերը համամիտ են մնացել կալվածատիրական հողատիրության վերացման խնդրում,

2. ժամանակի համամարդկային արժեքների ոգուն համապատասխան մշակված ծրագրային սոցիալական հիմնադրույթներում կուսակցությունները գործնականում նախապատվություն չեն տվել այս կամ այն դասակարգին:

Սակայն դրա հետ միասին անհրաժեշտ է նշել, որ միջկուսակցական հարաբերություններում սոցիալական գործոնը շարունակում

⁴⁹⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 9 նոյեմբերի 1919:

⁴⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-199, ց. 1, գ. 4, թ. 2:

⁴⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-404, ց. 1, գ. 12, թ. 13:

էր խաղալ ոչ առաջնային նշանակություն: Որպես ապացույց կարելի է նշել թեկուզ այն հանգամանքը, որ այս շրջանում ևս տեղի չունեցավ սոցիալական միևնույն կարգախոսներով հանդես եկող ուժերի ներդաշնակում կամ դաշինքների ստեղծում: Նախկինի պես միջկուսակցական պայքարի հիմնական առանցքը պտտվում էր քաղաքական գործընթացների շուրջը:

Ներքին կյանքի կարևոր խնդիրներից մեկն էլ տեղերում իշխանության մարմինների կազմակերպումն էր: 1919 թ. կեսերին հանրապետության տարածքը զգալիորեն ընդարձակվել էր՝ առաջացնելով տեղական ինքնավարությունների ստեղծման անհրաժեշտություն:

Դեռևս 1919 թ. մայիսի 23-ին կառավարության որոշմամբ տեղական ինքնավարություն էր մտցվել Էջմիածնի, Դիլիջանի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Ղարաբախի, Նոր Բայազետի, Սուրմալուի և Դարալագյազի գավառներում⁴⁹⁷, իսկ մայիսի 28-ին Ղամաբլու, Վաղարշապատ, Աշտարակ, Իգդիր, Կողբ, Ղարաբախ, Ջալալ-Օղլի և Դիլիջան գյուղերը ստացել էին քաղաքի կարգավիճակ⁴⁹⁸: Դրանց ընտրությունների կանոնները նույնն էին, ինչ որ խորհրդարանի: Սակայն առաջվա պես շրջաններում նկատվում էր վարչական աշխատանքին ընդունակ մասնագետների պակաս: «Յառաջ»-ն իր «Տեղական ինքնավարությունները» առաջնորդողում դժգոհում էր, թե «մեր ինտելիգենցիայի կարող անդամները դժվարանում են արտասահմանից Հայաստան գալ, իսկ եթե գալիս էլ են, առնվազն կամ մինիստր և կամ պառլամենտի անդամ լինելու ախորժակով են գալիս, կամ, ամենավատ դեպքում, Երևանում են ուզում պաշտոն ստանալ: Գավառ գնալ ցանկացողների թիվը շատ չնչին է»⁴⁹⁹:

Կուսակցությունները ոչ միայն մեծ նշանակություն են տվել տեղական ինքնավար մարմինների կազմակերպմանը, այլև ակտիվորեն մասնակցել են դրանց ընտրություններին: 1919 թ. գարնանը (ապրիլի 28-մայիսի 6-ը) կայացած ՀՀԴ Հայաստանի Շրջանային ժողովը քննարկել էր քաղաքային և գավառային ինքնավարությունների ստեղծման կարևորությունը, որոնց ենթակայության տակ աստիճա-

⁴⁹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-201, ց. 1, գ. 33, ք. 33:

⁴⁹⁸ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372:

⁴⁹⁹ «Յառաջ», Երևան, 24 սեպտեմբերի 1919:

նաբար անցնելու էին տեղերի հողային, սոցիալական, կրթական գործառնությունները⁵⁰⁰։ Տեղական ինքնավար մարմինների՝ որպես երկրի իրական պատկերի արտահայտչի բացառիկ դերը փաստում էին նաև էսեյները⁵⁰¹։

1920 թ. հունվարին տեղի ունեցան Երևանի գավառի ինքնավարության ընտրությունները, որոնցում տարած հաղթանակի շնորհիվ ՀՀԴ-ն ունեցավ 37 պատգամավոր, էսեյները՝ 4, ՀԺԿ-ն՝ ոչ մի⁵⁰²։ Ղանարլուի շրջանում դաշնակցությունը ստացել էր 5434 քվե, իսկ էսեյները և ժողովրդականները՝ համապատասխանաբար 1161 և 171⁵⁰³։

Էջմիածնի գավառային ինքնավարության 44 պատգամավորներից դաշնակցական էին 37-ը, էսեյ՝ 4-ը, ժողովրդական՝ 2-ը, սոցիալ-դեմոկրատ՝ 1-ը⁵⁰⁴։ Իսկ Դիլիջանի գավառային ինքնավարությունում ՀՀԴ-ն ուներ 33 պատգամավոր, իսկ ՀԺԿ-ն՝ 8⁵⁰⁵։

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Ալեքսանդրապոլի գավառային ինքնավարության պատգամավորների կազմը, որից դաշնակցական էին 22-ը, իսկ 17-ը ընտրվել էին մի քանի գյուղացիական միությունների և ընկերությունների ցուցակներով⁵⁰⁶։ Հաշվի առնելով, որ դեռևս 1919 թ. հունիսին Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներն ակտիվորեն մասնակցել էին Շիրակի գյուղացիական միության 2-րդ համագումարին⁵⁰⁷, կարելի է ենթադրել, որ գյուղացիական ցուցակներում պիտի որ բողոքական լինեին բազմաթիվ բոլշևիկներ։

Նշված գավառների ինքնավարությունների գլուխ կանգնած էին դաշնակցականներ՝ Երևանում՝ Թ. Թադևոսյանը, Էջմիածնում՝ Բ. Սեյրանյանը, Շիրակում՝ Տ. Ջորյանը⁵⁰⁸։

Միջկուսակցական մրցակցության պայմաններում էին անցնում նաև քաղաքային ինքնավար մարմինների ընտրությունները։ Վաղարշապատի քաղաքային ինքնավարության ընտրություններին

⁵⁰⁰ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», 16 մայիսի 1919։

⁵⁰¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 379։

⁵⁰² Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 7 փետրվարի 1920։

⁵⁰³ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 30 հունվարի 1920։

⁵⁰⁴ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1 հունվարի 1920։

⁵⁰⁵ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 19 հոկտեմբերի 1919։

⁵⁰⁶ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 27 փետրվարի 1920։

⁵⁰⁷ Տե՛ս **Ղարիբջանյան Գ.**, Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը, էջ 99։

⁵⁰⁸ Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 19 սեպտեմբերի 1920։

(1919 թ. սեպտեմբեր) ՀՀԴ -ն ունեցավ 8 պատգամավոր, «հասարակական գործիչների» խումբը՝ 8, «սոցիալիստական» խմբակը՝ 4⁵⁰⁹: Կարսի քաղաքային ինքնավարության ընտրություններում տարած հաղթանակի շնորհիվ տեղի խորհրդում դաշնակցությունն ունեցավ 49 պատգամավոր, այն դեպքում, երբ էսեռները՝ 2, ՀԺԿ-ն՝ 4⁵¹⁰: Ի դեպ, 1917 թ. Կարսի քաղաքային խորհրդի պատգամավորների կեսը էսեռներ էին, իսկ քաղաքագլուխն էր էսեռ Տեր-Ներսիսյանը⁵¹¹: Դա ցույց է տալիս, որ էսեռները, որոնք նախկինում քվեներ էին ստացել ռուսական բանակի զինվորականության կողմից, այժմ կորցրել էին իրենց դիրքերը:

Ինչպես խորհրդարանական ընտրությունների ընթացքում, այնպես էլ այս դեպքերում տեղի են ունեցել խախտումներ ու զանցանքներ, որոնք պիտի որ ազդած լինեն դրանց ընթացքի, մասամբ՝ նաև արդյունքների վրա⁵¹²: Տեղական մարմինների ընտրությունների ժամանակ ևս ընդդիմադիր կուսակցությունները հանդես են եկել առանձին-առանձին, և շրջաններում ոչ կենսունակ կառույցներ ունենալու պատճառով կառավարող ՀՀԴ կուսակցությանը լուրջ մրցակցություն չեն կարողացել ցուցաբերել:

4. Արտաքին քաղաքականության և ազգային խնդիրները

Հայաստանի արտաքին քաղաքական կացության և ազգային հիմնախնդիրների շուրջ կուսակցությունների և հոսանքների դիրքորոշումն ավելի ռեալ պատկերացնելու համար պետք է հաշվի առնել այն ընդհանուր իրավիճակը, որ տիրում էր անդրկովկասյան տարածաշրջանում և նրանից դուրս: 1919 թ. գարնանից զգալիորեն քեթևացել էր նաև հանրապետության արտաքին դրությունը. պարտված Թուրքիան սպասում էր դաշնակից երկրների դատավճռին, Խաղա-

⁵⁰⁹ Տե՛ս «Բանվորի ձայն», 5 հոկտեմբերի 1919, «Յառաջ», Երեւան, 19 հոկտեմբերի 1919:

⁵¹⁰ Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 23 հունվարի 1920:

⁵¹¹ Տե՛ս Մռավյան Ա., Սոցիալիստ-հեղափոխականները Անդրկովկասում, էջ 7:

⁵¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-201, ց. 1, գ. 244, ք. 9, Ավագյան Ռ., Հանցավորությունը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում 1918 - 1928 թթ., Երևան, 1995, էջ 32-33:

դուքյան վեհաժողովում օրախնդիր էր դարձել Հայկական հարցը, իսկ Ռուսաստանում շարունակվող քաղաքացիական կռիվների ելքը մնում էր անորոշ: Նման բարդ և ոչ միանշանակ պայմաններում հայ քաղաքական ուժերի առջև ծառացել էր ազգային հիմնախնդիրների շուրջ նոր մոտեցումների մշակման խնդիրը: Բացի այդ, ամխտիր բուլբուր կուսակցությունների վերջին համագումարները տեղի էին ունեցել տակավին ՀՀ ստեղծումից առաջ: Ուրեմն, պարզից էլ պարզ է, որ դրանցում ընդունված ծրագրերը կարոտ էին արդիականացման:

Արտաքին քաղաքական և ազգային հիմնախնդիրների նկատմամբ ՀՀԴ դիրքորոշումը ձևակերպեց կուսակցության 9-րդ Ընդհանուր ժողովը: Հանդիսավոր կերպով նվիրագործելով Անկախ և Միացյալ Հայաստանի հայտարարությունը՝ չեղյալ հայտարարվեցին Արևելահայաստանի և Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ նախկին նվազագույն պահանջները⁵¹³: Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի մասին ընդունված բանաձևում դրանք հռչակվում էին Միացյալ Հայաստանի անբաժանելի մասերը⁵¹⁴: Լինելով կառավարող կուսակցություն և պետականության հանդեպ ունենալով հսկայական պատասխանատվություն՝ ՀՀԴ-ն կանգնած էր հավասարակշռված արտաքին քաղաքականության մշակման խնդրի առջև: Այդ առումով պիտի հստակեցվեր, նախևառաջ, Թուրքիայի և Ռուսաստանի հանդեպ որդեգրված դիրքորոշումը: Ռ. Տեր-Սիմոնյանը վկայում է, որ ՀՀԴ մեծամասնությունը և հատկապես Բյուրոն գիտակցում էին, որ Թուրքիան, որքան էլ ջախջախված, վտանգ է ներկայացնում⁵¹⁵: Նաև դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ապագա, միացյալ պետության սահմանների հարցում դաշնակցությունն այս անգամ էլ չիքստակեցրեց իր տարածքային պահանջները: Կուսակցական ղեկավարության և կառավարության համար գործնականում այս խնդիրը մնում էր անլուծելի՝ մի կողմից դաշնակիցների հետ փոխհարաբերությունները, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի անդամատված կացությունը, ո՞ր Թուրքիայի հետ բանակցել՝ Կ. Պոլսում գտնվող կառավարության, թե՞ քննալականների: Պակաս կարևոր չէր Ռուսաստանի հետ

⁵¹³ Տե՛ս Քաղվածներ..., էջ 4-5:

⁵¹⁴ Տե՛ս **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի..., հ. 7, էջ 206:

⁵¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 252:

հարաբերությունների կարգավորման և վերջինիս կողմից ՀՀ ճանաչման խնդիրը, ինչը միաժամանակ հնարավորություն կտար մեղմելու Վրաստանի և Ադրբեջանի կողմից նկատվող թշնամանքը: Այս հարցում քաղաքականության մշակումն էլ ավելի բարդ էր: «Ո՞ր Ռուսաստանի հետ խոսել և որի՞» բարեկամությունը ապահովել: Այդ ժամանակ կային երեք Ռուսաստան՝ Դենիկինի, Կոլչակի և Լենինի»⁵¹⁶, գրում է Ռ. Տեր-Սիմասյանը:

Արտաքին քաղաքական կողմնորոշման հարցում ՀՀԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը ընդունեց ոչ ռուսամետ բանաձև, որում նշվում էր. «Լիակատար բարյացակամ վերաբերում ունենալով հանդերձ դեպի ռուս ժողովուրդն ու Ռուսաստանի քաղաքական վերածնությունը, մեր դիվանագիտությունը պետք է դիմադրի Ռուսաստանում գոյություն ունեցող կառավարությունների փորձերին, տարածելու Ռուսաստանի իշխանությունը նախկին Ռուսահայաստանի վրա»⁵¹⁷:

Հայաստանի խնամակալության (մանդատի) հարցում կուսակցությունն առավելությունը տալիս էր Արևմուտքին, առաջին հերթին՝ ԱՄՆ-ին⁵¹⁸: «Ռուսիան, Թուրքիան՝ 1919-ին դիակներ էին, որոնք բաժանման առարկա կարող էին լինել և ոչ բնավ երբեք մեր արտաքին քաղաքականության հենարաններ»⁵¹⁹, - նշում է Ռուբեն Տեր-Սիմասյանը:

Այնուամենայնիվ, Ընդհանուր ժողովից հետո ՀՀԴ Բյուրոն և կառավարությունը որոշ քայլեր կատարեցին Ռուսաստանի դիրքը ՀՀ հանդեպ ճշգրտելու ուղղությամբ (Մոսկվա մեկնող Ա. Մելիքյանի միջոցով, Ռուբեն Տեր-Սիմասյանի և Ս. Վրացյանի հանդիպումը հայ բոլշևիկ Նազարեթյանի հետ, 1920 թ. մայիսի սկզբին Շանթի պատվիրակության մեկնումը Ռուսաստան), սակայն ամբողջության մեջ ՀՀԴ արտաքին քաղաքական խարսխակայանը մնաց Արևմուտքը:

Արտաքին քաղաքականության և ազգային խնդիրների վերաբերյալ Հայ ժողովրդականների մոտեցումները հատկեցվեցին կուսակցության՝ 1919 թ. սեպտեմբերի առաջին կեսին Երևանում կայացած

⁵¹⁶ Նույն տեղում, էջ 257:

⁵¹⁷ Զաղվածներ..., էջ 6:

⁵¹⁸ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1 հոկտեմբերի 1919:

⁵¹⁹ **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 254:

համագումարում, որն ընդունեց ՀԺԿ նոր ծրագիրը: Դրա՝ Հայկական հարցին նվիրված բաժնում կուսակցության նպատակ էր հռչակվում Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ստեղծումը՝ սեփական ծովային ելքով⁵²⁰: Կողմնորոշված լինելով դեպի արևմտյան ռամկավար արժեքները՝ կուսակցությունը Հայաստանի հովանավորության (մանդատի) հարցում գերապատվությունը տալիս էր Ազգերի լիգայի կամ դաշնակից հաղթող պետություններից մեկնումեկին⁵²¹: Ժողովրդականները ողջունեցին Դաշնակիցների կողմից Հայաստանի փաստացի ճանաչումը՝ այդ կապակցությամբ շնորհավորելով ՀՀ կառավարությանը⁵²²:

Հայ ռամկավարների դիրքորոշումն ազգային հիմնախնդիրների վերաբերյալ մշակվեց 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին Երևանում կայացած կուսակցության 2-րդ Շրջանային ժողովում, որի նախօրյակին Հայաստանի Կենտրոնական խորհուրդն ուղղորդում էր կատարել դեռևս 1908 թ. ընդունված ծրագրում՝ իր մերձավորագույն նպատակ հռչակելով ամբողջական, անկախ Հայաստանի ստեղծումը դաշնակից երկրներից մեկի ժամանակավոր հովանավորության ներքո⁵²³: Ժողովն իր դիրքորոշումը հայտնեց Միացյալ Հայաստանի գաղափարի հանդեպ՝ այն հայ ժողովրդի համար ընդունելով որպես կենսական անհրաժեշտություն, սակայն նրա իրականացման ձևը՝ Մայիսի 28-ի ակտը, համարվեց Երևանի կառավարության քաղաքական սխալ և բռնաբարություն թուրքահայ իրավունքների⁵²⁴: Հայկական հարցի խարխալը, ըստ ռամկավարների, Արևմտահայաստանն էր, որը միջազգային հարց էր և որի լուծումը կախված էր Խաղաղության կոնֆերանսից, իսկ Արևելահայաստանի հարցը ռուսական էր, որը վտանգավոր կարող էր լինել համազգային դատի համար⁵²⁵:

Ընդգծված արևմտյան կողմնորոշում ունեցող ռամկավարների ժողովում ռուսական գործոնի խնդիրը ընդհանրապես չքննարկվեց: Ռամկավար գործիչ Ա. Դարբինյանը վկայում է, որ դա չարվեց Ռուսաստանում ընթացող քաղաքացիական կռիվների պատճառով, իսկ

⁵²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 17^Ա, ք. 3:

⁵²¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 28 սեպտեմբերի 1919:

⁵²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 555, ք. 222:

⁵²³ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 2 նոյեմբերի 1919:

⁵²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-424, ց. 1, գ. 45, ք. 17:

⁵²⁵ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 25 հունվարի 1920:

հակամարտ կողմերից որևէ մեկի հաղթանակից հետո էլ ռուսական պետությունը չէր անցնի Կովկասյան լեռնաշղթայից այս կողմ, մանավանդ եթե հաղթանակ տաներ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքները ընդունած Խորհրդային Ռուսաստանը⁵²⁶:

Արտաքին քաղաքականության և ազգային հիմնախնդիրների շուրջ Հայ ռամկավարների ամբողջական հայեցակարգն արտահայտվեց Կ. Պոլսում տպագրված ժամանակավոր ծրագիր-կանոնագրում: Ռամկավարները պաշտպանում էին Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարը հետևյալ սահմաններում՝ Ռուսահայաստան, Թուրքահայաստանի 6 վիլայեթներ՝ Սև ծով ելքով, Պարսկահայաստան և Կիլիկիա՝ Ալեքսանդրետի և Մերսինի նավահանգիստներով⁵²⁷: Կարևորելով Հայաստանի անդամակցումը Ազգերի լիգային՝ ռամկավարները մերժում էին կապերը քաղաքականապես և տնտեսապես քայքայված Ռուսաստանի և Թուրքիայի հետ⁵²⁸: Հայաստանի հովանավորության՝ մանդատի խնդրում կուսակցությունը նախընտրությունը տալիս էր ԱՄՆ-ին⁵²⁹: Ի դեպ, գաղութահայ ռամկավարներից Վերակազմյալ Հնչակյանները 1919 թ. մայիսին ընդունած ծրագրում նույնպես նպատակ էին հռչակել ամբողջական և անկախ Հայաստանի ստեղծումը⁵³⁰: Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության ճանաչումը սկզբունք էր հռչակել Հայ Ազգային-Ազատական Միությունը, որը ձևավորվել էր 1919 թ. հունիսին Փարիզում՝ Ա. Չոպանյանի և Ն. Տեր-Ստեփանյանի նախաձեռնությամբ⁵³¹:

Հայ Ռամկավարները զուսպ ընդունեցին ՀՀ փաստացի ճանաչումը⁵³²: Նրանց դժգոհության հիմնական պատճառն այն էր, որ ճանաչման ակտում ոչինչ չէր ասված Արևմտյան Հայաստանի մասին:

⁵²⁶ Տե՛ս **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 398-399:

⁵²⁷ Տե՛ս Հայ Ռամկավար կուսակցութիւն, Առժամեայ Նախագիծ ծրագիր - կանոնագիր, էջ 15:

⁵²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16-17:

⁵²⁹ Տե՛ս **Լազեան Գ.**, Հայաստան եւ Հայ Դատը Հայկոսոս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, 1991, էջ 203:

⁵³⁰ Տե՛ս Ծրագիր Վերակազմեալ-Հնչակեան (ազգայնական-ազատական) կուսակցութեան, Պոսթըն, 1919, էջ 10:

⁵³¹ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, Սերի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, էջ 87-88:

⁵³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց. 1, գ. 555, ք. 263:

«Անդրկովկասյան Հայաստանի անկախության շուրջ մեր խանդավառությունը միևնույն ժամանակ մեր սուգն է»⁵³³, - գրում էր ռամկավարների պաշտոնաթերթ «Հայաստանի ձայն»-ը:

Համեմատելով ՀՀԴ և ռամկավար՝ ՀԺ և ՀՌ կուսակցությունների մոտեցումները՝ փաստենք, որ վերջիններս, ի տարբերություն Դաշնակցության, Հայկական հարցի լուծմանը մոտեցել են մեծ պահանջներով՝ միաժամանակ կարևորություն չտալով Ռուսաստանի և Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը:

Դաշնակիցների կողմից Հայաստանի կառավարության փաստացի ճանաչումը խանդավառությամբ ընդունվեց գաղութահայ հնչակյանների կողմից: Կուսակցության Կ.Պոլսի գործադիր մարմինը 1920 թ. հունվարի 27-ին ողջույնի հեռագիր հղեց ՀՀ կառավարությանը՝ այդ ճանաչումը դիտելով որպես միացյալ, ազատ, անկախ ու ամբողջական Հայաստանի ձևավորման առաջին քայլ⁵³⁴:

Հայկական հարցում ազգային նպատակներ էր հետապնդում նաև Հայաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական կուսակցությունը, որի հիմնադրման առիթով 1920 թ. հունվարին ընդունված կոչում փաստվում էր, որ կուսակցությունը ամուր կանգնած է ազգային պետականության տեսակետի վրա՝ ընդունելով միացյալ Հայաստանի անկախության գաղափարը⁵³⁵:

Հայկական հարցի նկատմամբ ցուցաբերած սառնությամբ շարունակում էին աչքի ընկնել հայ էսեռները: 1919 թ. օգոստոսի կեսերին Ալեքսանդրապոլում կայացած կուսակցության հայաստանյան կազմակերպությունների կոնֆերանսում ընդունվեց բանաձև, որում անկախության վերաբերյալ կառավարող շրջանակների առաջ քաշված ծրագրերը և դրանց իրագործման ձևերը համարվում էին կործանարար, և խիստ կարևորվում էր Ռուսաստանի հետ ֆեդերատիվ կապերով վերամիավորումը⁵³⁶: «Անկախ Հայաստան չի կարող գոյություն ունենալ. նա մի կալոնիա կլինի իմպերիալիստական պետությունների համար: Դեռ Ամերիկան չկա, անգլիացիներն էլ չեն ապա-

⁵³³ «Հայաստանի ձայն», 1 փետրվարի 1920:

⁵³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 555, ք. 321:

⁵³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4041, ց. 1, գ. 68, ք. 1:

⁵³⁶ Տե՛ս «Բանվորի ձայն», 14 սեպտեմբերի 1919, «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 4 սեպտեմբերի 1919:

հովում մեզ, մնում է տալ գերադասություն Ռուսաստանի հովանավորությանը»⁵³⁷, - հայտարարում էր Էսէռ Ա. Խոնդկարյանը:

Էսէռների ռուսական կողմնորոշումը ավելի հստակ էր ընդգծվում Արցախի հարցում բռնած դիրքից: Նշելի է Էսէռների Շուշիի կազմակերպության այն տեսակետը, թե Ադրբեջանի հետ կենսական կապերով կապված Ղարաբաղը երբեք էլ չի ոգևորվել Հայաստանին միավորվելու գաղափարով⁵³⁸: Այս հարցի կապակցությամբ խորհրդարանի 1919 թ. հոկտեմբերի 7-ի նիստում բացատրություններ տվող Էսէռ Ս. Սահակյանը փաստում էր, որ Ադրբեջանը, ինչպես նաև մյուս համրապետությունները չարիքի աղբյուր են աշխատավորության համար, և Անդրկովկասի ժողովուրդների փրկությունը Ռուսաստանի դեմոկրատիայի հետ սերտ կապի մեջ է⁵³⁹: Այսինքն, հարցին ինտերնացիոնալիզմի դիրքերից մոտեցող Էսէռների համար Արցախը կարևորվում էր այնքանով, որքանով որ նա կազմում էր Ռուսաստանին վերամիացող Անդրկովկասի մասը: Սակայն կուսակցության Երևանի հատվածի շատ գործիչներ անտարբեր չեն գտնվել արցախահայության ճակատագրի հանդեպ: 1919 թ. հունիսի սկզբին Շուշիից ոչ հեռու գտնվող Ղալբալիքենդ հայկական գյուղում թուրքազերական խուժանը կոտորած կազմակերպեց: Հունիսի 16-ին Երևանում կայացավ հրապարակային մեծ ժողով, որում, ի թիվս այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչների, խոսեց նաև Ա. Խոնդկարյանը: Ընդունվեց բանաձև, որով դատապարտվում էր դեպքը, և հիացմունք արտահայտվում Արցախի հայ եղբայրներին:

Լինելով ռուսական կողմնորոշման ջատագովներ՝ Էսէռները դժկամությամբ ընդունեցին դաշնակից երկրների կողմից 1920 թ. հունվարին Հայաստանի կառավարության փաստացի (de facto) ճանաչումը: Խորհրդարանի հունվարի 25-ի հանդիսավոր նիստում Էսէռական խմբակցության անունից Վ. Մինախորյանն այդ ակտը համարեց այն իմպերիալիստական փորձերից մեկը, որի նպատակն է՝ «օգտագործել հայ ժողովրդին մինչև արյան վերջին կաթիլը ռուսական

⁵³⁷ «Նոր աշխատավոր», 22 օգոստոսի 1919:

⁵³⁸ Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղավորիսական», 12 հոկտեմբերի 1919:

⁵³⁹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 15 հոկտեմբերի 1919:

մեծ հեղափոխության դեմ»⁵⁴⁰։ Բանախոսի կարծիքով «Տաճկահայաստանի գատումը գոյություն ունեցող ներկա Հայաստանից միայն տխուր եզրակացությունների դուռ է բացում մեր համար։ Մենք, որ շարունակ պայքարել ենք բոլոր ժողովուրդների միության համար, երբեք չպիտի հանդուրժենք միևնույն ազգի երկու հատվածների բաժանումը»⁵⁴¹։ Եվ, իրոք, հայ էսեռների մտահոգությունը տեղին էր։ Դաշնակիցների կողմից ՀՀ կառավարության փաստացի ճանաչումը ոչ պատահականորեն համընկավ Հյուսիսային Կովկասում խորհրդրդային Ռուսաստանի ունեցած ռազմական հաջողությունների հետ։ Փաստորեն, մեծ հաշվով Արևմուտքում Հայաստանը դիտարկվում էր որպես պատվար՝ Ռուսաստանի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով։ Հայկական հարցում ունեցած սառը կեցվածքը պայմանավորում էր նաև կուսակցության վերաբերմունքը Փարիզում գտնվող հայկական պատվիրակությունների նկատմամբ, որոնց ծրագրերը, ըստ էսեռների, հայ ժողովրդին տանում են վերջնական կործանման⁵⁴²։

Վերլուծելով ազգային հիմնախնդիրների շուրջ կուսակցությունների և հոսանքների որդեգրած դիրքորոշումը՝ կարելի է փաստել, որ դրանց գերակշիռ մասը նախանձախնդիր է եղել Հայկական հարցի լուծման խնդրում՝ Հայաստանի արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը կապելով արևմտյան պետությունների հետ։

⁵⁴⁰ «Աշխատավոր», 29 հունվարի 1920, «Բանվորի ձայն», 1 փետրվարի 1920։

⁵⁴¹ «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 8 փետրվարի 1920։

⁵⁴² Տե՛ս «Սոցիալիստ-յեղափոխական», 4 սեպտեմբերի 1919։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԳ

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԱԿԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Բյուրո-կառավարության միջոցառումները մայիսյան իրադարձությունների շրջանում և կուսակցությունների դիրքորոշումը

ՀՀ ներքաղաքական կայունացման շրջանը ընդհատվեց 1920 թ. մայիսին հայ բոլշևիկների բարձրացրած ապստամբությամբ, որի նպատակն էր երկրում հաստատել խորհրդային վարչաձև:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, իսկ ապրիլի 30-ին Ադրբեջանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն վերջնագիր հղեց ՀՀ կառավարությանը՝ պահանջելով գորքերը դուրս բերել Ղարաբաղից և Ջանգեզուրից⁵⁴³: Խորհրդային Ռուսաստանի ներթափանցումն Անդրկովկաս և Ադրբեջանի խորհրդայնացումը նոր լիցք հաղորդեցին Հայաստանի բոլշևիկյան կառույցներին, որոնք զինված ելույթներ կազմակերպեցին Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում, Նոր Բայազետի, Դիլիջանի, Ջանգեզուրի գավառներում⁵⁴⁴:

Բոլշևիկյան շարժումների ուժգնացման պայմաններում Դաշնակցության մեջ աճում էր դժգոհությունը կառավարության նկատմամբ: Բյուրոյի, այսպես կոչված, «կուսակցական» տեսակետի կողմնակիցներին հարմար առիթ ընձեռվեց վարչապետ Ալ. Խատիսյանին իշխանությունից հեռացնելու համար: Հանգուցալուծումը վրա հասավ մայիսի 4-ի լույս 5-ի գիշերը ՀՀԴ Բյուրոյի և խորհրդարանական խմբակցության նիստում: Նախքան դրան անդրադառնա-

⁵⁴³ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., էջ 50:

⁵⁴⁴ Տե՛ս Կարապետյան Հ., Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, էջ 121:

լը արժեն ուշադրության արժանացնել մի փաստ եւ: Ինչպէս հայտնի է, կառավարության նիստերի արձանագրություններն ուղարկվել են խորհրդարանի և առանձին նախարարությունների Դիվաններին: Մակայն կառավարության Դիվանի վարիչի՝ խորհրդարանի աշխատակազմ ուղարկած գրությունից իմանում ենք, որ կառավարության մայիսի 4-ի թիվ 232-րդ նիստի օրագրությունը եղել է գաղտնի և ոչ մի տեղ չի ուղարկվել⁵⁴⁵: Չի բացառվում, որ վարչապետ Խատիսյանի համար վերջինը դարձած այդ նիստում քննարկված լինի նրա պաշտոնանկության հարցը, մանավանդ որ դրա մասին է խոսում այդ օրերին վերջինիս, մեղմ ասած, կրավորական պահվածքը:

Մայիսի 4-ի գիշերը ՀՀԴ Բյուրոյի և խորհրդարանական խմբակցության համատեղ նիստում քննարկվեց կառավարության հրաժարականի և նոր՝ միայն Բյուրոյի անդամներից համալրված կառավարություն կազմելու հարցը: Նիստին ներկա Կ. Սասունին վկայում է, որ այդ հարցի շուրջ երկար վեճերից հետո համաձայնություն չի կայացվել, իսկ կեսգիշերից հետո հարցը դրվել է քվեարկության: Ներկաներից 15-ը դեմ են եղել Բյուրոյի ամբողջական իշխանությանը, 22-ը՝ կողմ⁵⁴⁶: Քվեարկությունից հետո, գիշերվա ժամը 1-ին Բյուրոն քաշվել է առանձին սենյակ՝ կառավարություն կազմելու, իսկ կես ժամ անց Հ. Օհանջանյանը հայտնել է, որ վարչապետ է ընտրվել ինքը և որ կառավարությունը բաղկացած է լինելու 7 հոգուց⁵⁴⁷: Բյուրո-կառավարության կողմից Հ. Օհանջանյանը հանդես է եկել կարճ հայտարարությամբ. 1. Բյուրո-կառավարությունը չպիտի շեղվի ՀՀԴ Ընդհանուր ժողովի գծած ուղղությունից պետական և կուսակցական քաղաքականության մեջ, 2. նոր կառավարության գլխավոր նպատակն է կռիվ արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ, 3. երեք - չորս ամիս հետո, երբ հայրենիքը մտնի իր բնականոն ընթացքը, Բյուրոն պիտի հրաժարվի կառավարությունից⁵⁴⁸: Կառավարության վստահության հարցը դրվել է քվեարկության և հաստատվել ձայների 25

⁵⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 124, ք. 47:

⁵⁴⁶ Տե՛ս Սասունի Կ., Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաքարական ապստամբ շրջանները, էջ 69:

⁵⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

⁵⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

կողմ և 12 դեմ հարաբերակցությամբ: Որոշվել է առավոտյան հրավիրել խորհրդարանի արտակարգ նիստ:

Քվեարկության արդյունքները ցույց են տալիս, որ Դաշնակցության մեջ ոչ բոլորն են համաձայն եղել Բյուրոյի ամբողջական կառավարության գալու ձևաչափին, սակայն նրանք մնացել են փոքրամասնություն: Քանի որ Կ. Սասունին հանգուցալուծման գիշերվա գործող անձանց մեջ չի հիշատակում Ալ. Խատիսյանին, պետք է հավատալ վերջինիս այն վկայությանը, թե ինքը ներկա չի եղել այդ ժողովում, երբ քննվել է կառավարության պաշտոնականության հարցը⁵⁴⁹:

Մայիսի 5-ին առավոտյան մոտ 11³⁰-ին գումարվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստը՝ օրակարգում ունենալով կառավարության հրաժարականի և նոր կառավարության ձևավորման հարցը⁵⁵⁰: Դաշնակցական խմբակցության կողմից վարչապետի թեկնածու է առաջադրվել Հ. Օհանջանյանը, որը քվեարկությամբ (կողմ՝ 32, դեմ՝ 5, ձեռնպահ՝ 1) ընտրվել է վարչապետ⁵⁵¹: Կառավարություն կազմելու համար նորընտիր վարչապետը ժամանակ է խնդրել, նիստը ընդմիջվել և վերսկսվել է ժամը 12-ին: Հ. Օհանջանյանը ներկայացրել է կառավարության նոր կազմը. վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Հ. Օհանջանյան, արդարադատության և ֆինանսների՝ Ա. Գյուլխանդանյան, հաղորդակցության՝ Ա. Ջամալյան, հանրային կրթության՝ Գ. Ղազարյան, խնամատարության՝ Ս. Արարատյան, գյուղատնտեսության, աշխատանքի և պետական գույքի՝ Ս. Վրացյան⁵⁵²: Այնուհետև խորհրդարանը հաստատել է օրինագիծ, ըստ որի՝ 1. խորհրդարանի աշխատանքները դադարեցնել մեկ ամսով, 2. դադարի միջոցին խորհրդարանի բոլոր իրավունքները հանձնել կառավարությանը, 3. խորհրդարանի նախագահությանը և կառավարությանը հանձնարարել՝ արտակարգ կարևորություն ունեցող պայ-

⁵⁴⁹ Տե՛ս **Խատիսյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 215:

⁵⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-198, ց. 1, գ. 52, ք. 57:

⁵⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 57:

⁵⁵² Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, vol 3, pp. 223-224:

մաններում հրավիրել խորհրդարանի նիստ⁵⁵³։ Նիստը փակվել է ժամը 12¹⁰-ին⁵⁵⁴։

Բավականին հապճեպ ընթացք ունեցած այդ նիստի արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ արտահայտվելու հնարավորություն ունեցել են ներկաներից ոչ բոլորը։ Այդ ընթացքում խորհրդարանը հասցրել է պաշտոնաձև անել գործող կառավարությանը, նշանակել նոր վարչապետ և նախարարներ։ Ասենք, երկարաշունչ ելույթների ու ճառերի կարիք չկար, քանի որ դաշնակցական ղեկավար գործիչները նախորդ գիշերը արդեն որոշել էին իրենց անելիքը։

Հարկ է նշել, որ հանրապետության կառավարությունը մինչ այդ էլ որոշ իմաստով կարելի էր կոչել Բյուրո-կառավարություն, քանզի Ալ. Խատիսյանի կաբինետում ընդգրկված էին ՀՀԴ Բյուրոյի յոթ անդամներից վեցը։ Փաստորեն մայիսի 5-ին տեղի ունեցավ ոչբյուրոյական վարչապետի հեռացում։

Բյուրո-կառավարության ստեղծմամբ, փաստորեն, հաղթանակեց Ռ. Տեր-Սիմոնյանի և նրա կողմնակիցների տեսակետը։ Բյուրոյի լիակատար իշխանությանը մինչև վերջ դեմ է եղել նրա անդամներից Ս. Վրացյանը։ Խորհրդարանի մայիսի 5-ի նիստի արձանագրության ձեռագիր բնօրինակում գյուղատնտեսության, աշխատանքի և պետական գույքի նախարար Ս. Վրացյանի անունն անցկացված է այլ երանգի թանաքով, էապես տարբերվում է բուն տեքստից և կարծես ավելացված լինի դրա շարադրումից հետո։ Դրանից կարելի է ենթադրել, որ նա կառավարության մեջ ընդգրկվելու համաձայնություն տվել է վերջին պահին⁵⁵⁵։

Մայիսի 5-ին ՀՀԴ Բյուրոն, հաշվի առնելով հայրենիքին և պետությանը սպառնացող վտանգը, հայտարարեց կուսակցական բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա⁵⁵⁶։ Համախմբվելու, անկախությունն ու ազատությունը պաշտպանելու՝ քաղաքացիներին ուղղված կոչով հանդես եկավ կառավարությունը⁵⁵⁷։

⁵⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 115, ք. 179, ֆ.Պ-198, ց. 1, գ. 58 (1-ին մաս), ք. 18։

⁵⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-198, ց. 1, գ. 52, ք. 57։

⁵⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

⁵⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4047, ց. 1, գ. 164, ք. 1, «Յառաջ», Երևան, 8 մայիսի 1920։

⁵⁵⁷ Տե՛ս «Կառավարության լրաբեր», 13 մայիսի 1920։

Մայիսի 6-ին կառավարությունն ընդունեց որոշում բուլժիկների դեմ կտրուկ միջոցառումներ ձեռնարկելու մասին: Ներքին գործերի նախարարին հանձնարարվեց ձեռքարկել նրանց Հայաստանի ամբողջ տարածքում⁵⁵⁸: Նույն օրն արտակարգ դատարաններ հիմնելու և մահապատիժ սահմանելու որոշում ընդունվեց⁵⁵⁹: Ընդ որում բուլժիկյան քարոզչությունը բանակում կանխելու նպատակով Բյուրո-կառավարության որոշմամբ մեծացվեց դաշնակցականների թիվը զինված ուժերում⁵⁶⁰:

Մայիսի 7-ին կառավարությունը հաստատեց պետական ծառայողների, բանվորների գործադուլի ու սաբոտաժի և այդ բանվորների ու ծառայողների ընդունելության և արձակման կարգի մասին օրենքը⁵⁶¹: Դրանով պետական հաստատությունների ծառայողների և բանվորների գործադուլը համարվում էր պետական հանցանք, իսկ դրա կազմակերպիչները՝ պետական հանցագործներ: Մայիսի 11-ին կառավարության որոշմամբ այդ կարգը տարածվեց նաև մասնավոր հիմնարկությունների և ձեռնարկությունների ծառայողների և բանվորների վրա⁵⁶²: Ավելի ուշ, մայիսի 25-ին, տեղերում իշխանությունը կենտրոնացնելու նպատակով ՀՀ տարածքը բաժանվեց 4 նահանգների՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյաց⁵⁶³:

Ահա այն միջոցառումների համառոտ ցանկը, որ իրականացրեց Բյուրո-կառավարությունը երկրում կարգ ու կանոն ապահովելու համար: Պետք է նշել, որ դրանց կյանքի կոչման ընթացքում կառավարությունը հանդես բերեց հետևողականություն, մասամբ նաև՝ դաժանություն: Թեև հանրապետության գործիչներ Ա. Խատիսյանն ու Ս. Վրացյանը խոսում են ընդամենը 3 հոգու գնդակահարման մասին⁵⁶⁴, մահապատժի ենթարկված բուլժիկների թիվն անհամեմատ ավելի է:

⁵⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-1022, ց. 2, գ. 125^ա, ք. 2:

⁵⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 133, ք. 72:

⁵⁶⁰ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), էջ 282:

⁵⁶¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-210, ց. 1, գ. 1, ք. 116:

⁵⁶² Տե՛ս **Ավագյան Ռ.**, Հանցավորությունը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում 1918-1920 թթ., էջ 66:

⁵⁶³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-203, ց. 1, գ. 116, ք. 43:

⁵⁶⁴ Տե՛ս **Խատիսյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 220, **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 479:

Միայն Չանգեզուրի գավառի Խնձորեսկ գյուղում մահապատժի ենթարկվեցին տեղի հեղկոմի անդամներ Ի. Էքտիբարյանը և Մ. Ղարագոյանը, իսկ Սիսիանում՝ ապստամբների զինված ուժերի հրամանատար Ե. Իսկանդարյանը⁵⁶⁵: Էլ չենք խոսում զինված ապստամբության պարագլուխների՝ Ս. Մուսայելյանի, Ղ. Ղուկասյանի, Ա. Մելքոնյանի, Բ. Ղարիբջանյանի, Ս. Ալավերդյանի, Ե. Սևյանի և ուրիշների մասին: Սակայն հետագայում առանձնակի մարդասիրությամբ չփայլեցին նաև բոլշևիկները: 1920 թ. օգոստոսին Գորիսի քաղաքային բանտում սպանվեցին դաշնակցականներ Ա. Շիրինյանն ու Վ. Խորենին, ինչպես նաև Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներ և մտավորականներ⁵⁶⁶:

Մայիսյան իրադարձությունների կապակցությամբ իրենց դիրքորոշումը հայտնեցին հայ քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները: Հաշվի առնելով մայիսյան դեպքերի մախօրյակին վերջիններիս որդեգրած գաղափարական արժեքները՝ կուսակցական դաշտի երկփեղկումը հիմնականում սպասելի էր: Բոլշևիկյան շարժումները համակրողների, մասամբ աջակցողների շարքերում էին Հայաստանի հնչակյանները և էսեռները:

Խորհրդային Ռուսաստանի ներթափանցումն Անդրկովկաս և Ադրբեջանի խորհրդայնացումը ոգեշնչեց Հայաստանի էսեռներին: Նրանց Երևանի կոմիտեն մայիսի 1-ին կոչով դիմեց հայ աշխատավորությանը, որում ասվում էր. «Մայիսի 1-ը զուգադիպում է այն վեհ րոպեին, երբ Հեղափոխական Ռուսաստանի կարմիր ուրվականն արդեն ճախրում է Անդրկովկասի բարձունքներում: Անդրկովկասի աշխատավորության այս ճգնաժամի օրերին՝ բոլոր ժողովուրդների հեղափոխական միական ճակատն է միայն խորտակելու նացիոնալիստական քայքայիչ ֆրոնտը»⁵⁶⁷:

Աշոտ Հովհաննիսյանը նշում է, որ մայիսյան ցույցը Երևանում շարժում առաջացրեց էսեռական կազմակերպության մեջ⁵⁶⁸: Էսեռ Վ. Սինախորյանը կուսակցության Հայաստանի կոմիտեին առաջարկել

⁵⁶⁵ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., էջ 88:

⁵⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146:

⁵⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 53, ք. 2:

⁵⁶⁸ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, էջ 15:

էր մասնակցել բոլշևիկյան շարժումներին, սակայն դեմ էր եղել Ա. Խոնդկարյանը⁵⁶⁹: Էսէռների բոլշևիկամետ դիրքորոշումն ավելի հրստակ արտահայտվեց Հայաստանի խորհրդարանի մայիսի 3-ի արտակարգ նիստում, երբ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից իր գոհունակությունն հայտնող Լ. Թումանյանը նշեց. «Հերթը հասել է մաս իմպերիալիստներին ծափ տվող Հայաստանի «մուսավաթին»՝ «Դաշնակցությանը»⁵⁷⁰:

Էսէռների կողմից բոլշևիկներին աջակցելու բազմաթիվ դրվագներ գրանցվել են Հայաստանի շրջաններում: Օրինակ, Կարսում էսէռները միացել էին բոլշևիկների ղեկավարած մայիսմեկյան ցույցին⁵⁷¹: 1920 թ. ամռանը Դիլիջանի շրջան գործողված պատգամավոր Խ. Պապայանն իր զեկուցագրում հայտնում էր, որ այստեղ բոլշևիկյան ելույթներից առաջ 18 հոգու մասնակցությամբ էսէռներն ունեցել էին գաղտնի ժողով, որի 7-8 մասնակիցներ կտրուկ արտահայտվել են բոլշևիկներին միանալու օգտին⁵⁷²: Դիլիջանում և Իջևանում խռովարարներին աջակցողների մեջ են եղել էսէռներ Մնացականյանը և Ա. Տեր-Սարգսյանը, որոնք փախել էին Ադրբեջան: Ի դեպ, վերջինս Իջևանի հեղափոխական կոմիտեի անդամ էր⁵⁷³: Մայիսյան իրադարձությունների ընթացքում հակապետական ակտիվ գործունեություն են ծավալել հատկապես Հայաստանի էսէռական կազմակերպությունների ռուս անդամները: Թիֆլիսում լույս տեսնող ռուսալեզու «Սլովո» թերթից իմանում ենք, որ Երևանի գավառային ինքնավարության անդամ էսէռ Մ. Ավդենը վնասակար գործունեության համար վարչական կարգով արտաքսվել էր Հայաստանից⁵⁷⁴:

Այն, որ հակապետական ելույթները հայ էսէռների կողմից չգրտան համատարած օժանդակություն, պետք է բացատրել նրանց կու-

⁵⁶⁹ Տե՛ս Աստվածատրեան Ա., Անճնական յուշեր Ռուբէնի մասին, //«Հայրենիք», Պոսթրին, 1954, թիվ 8, էջ 43:

⁵⁷⁰ «Յառաջ», Երևան, 8 մայիսի 1920, Հայաստանի պառլամենտի մայիսի 3-ի արտակարգ նիստը, Երևան, 1920, էջ 12:

⁵⁷¹ Տե՛ս Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, հիշողությունների և դրկումներին ժողովածու, էջ 62:

⁵⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-201, ց. 1, գ. 28, ք. 58, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 54, ք. 1:

⁵⁷³ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 28 մայիսի 1920:

⁵⁷⁴ Տե՛ս «Слово», 6 мая 1920:

սակցական կառույցների թուլությամբ և մարտավարական հարցերում բոլշևիկների հետ ունեցած տարաձայնություններով: Էսեռները բոլշևիկասեր էին այնքանով, որքանով որ վերջիններս ներկայացնում էին Անդրկովկաս վերադարձող Ռուսաստանը:

Բոլշևիկյան շարժումներին համակրանքով վերաբերվեցին Հայաստանի հնչակյանները: Ա. Կիտուրի վկայությամբ Երևանում մայիսմեկյան ցույցի ժամանակ հնչակյանների խմբակը լքել էր իր սեփական դրոշը և միացել կոմունիստներին⁵⁷⁵: Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ հնչակյաններից մշեցի Մարգարը սպանվել է ընդհարման ժամանակ, կուսակցության Երևանի մասնաճյուղի ևս 20 անդամներ ձերբակալվել են իշխանությունների կողմից⁵⁷⁶: Իսկ Չանգեզուրի Խնձորեսկ գյուղի հնչակյանները, որոնք թվով գերազանցում էին տեղի դաշնակցականներին, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո անցան բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ⁵⁷⁷: Ինչպես Հայաստանի հնչակյանները, այնպես էլ էսեռները չընդունեցին հակապետական ելույթներն ու Ադրբեջանի սադրիչ քաղաքականությունը դատապարտող գեթ մեկ կոչ:

Մայիսյան շարժումների նկատմամբ միանգամայն անտարբեր մնացին Հնչակի գաղութահայ շրջանակները: Ավելին, կուսակցության Ամերիկայի Կենտրոնական վարիչ մարմինը ողջունեց ՀՀ անկախության 2-րդ տարեդարձը⁵⁷⁸:

Կառավարության և պետականության անվերապահ աջակցությամբ հանդես եկան Հայաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական, Հայ Ժողովրդական և Հայ Ռամկավար կուսակցությունները:

ՀՄԴԲԿ Երևանի կոմիտեն արդեն 1920 թ. մայիսի 3-ին տարածած կոչում նշում էր, թե «Բաքվում տեղական ուժերի միջոցով և նախաձեռնությամբ կատարված «հեղաշրջումը» ուրիշ բան չէր, բայց եթե ամենայն հեռատեսությամբ նախաձրագրված մի *քաղաքական շարժ կամ ծաղրապարկեր նոր պրիումներով հին նպատակներին*

⁵⁷⁵ Տե՛ս Կիտուր Ա., Պատմություն ՄԴ- Հնչակյան կուսակցության 1887-1963 , հ. 1, էջ 488:

⁵⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 488:

⁵⁷⁷ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., էջ 85:

⁵⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4045, ց. 1, գ. 238, քք. 1-2:

ծառայելու համար» (ընդգծ.՝ կոչում)⁵⁷⁹: Մայիսի 14-ի նոր կոչում կուսակցությունն իր անթաքույց զայրույթն էր հայտնում Ալեքսանդրապոլի ապստամբ բոլշևիկների նկատմամբ՝ նրանց որակելով «գրա-հապատ գնացքի մեջ ծվարած ոճրագործներ և հակապետական տարրեր»⁵⁸⁰: Հայ բոլշևիկներին դատապարտող բանաձև ընդունեց նաև 1920 թ. մայիսի 28-30-ը Ալեքսանդրապոլում կայացած ՀՄԴԲԿ առաջին կոնֆերանսը՝ նրանց համարելով «Ռուսաստանի անձնվեր գործողներ», իսկ նրանց վարած քաղաքացիական կռիվը Հայաստանի սահմաններում որակելով որպես «ժողովրդասպան»⁵⁸¹:

Հայաստանում տիրող կացությունը գտնվել է ՀԺ կուսակցության ուշադրության կենտրոնում: Մայիսի 6-ին ՀԺԿ Հայաստանի ԿԿ-ի փոխնախագահ Հ. Հովհաննիսյանը նամակով դիմեց վարչապետ Հ. Օհանջանյանին՝ հայտնելով, թե կուսակցության ԿԿ-ն միաձայն որոշել է եռանդուն աջակցություն ցույց տալ կառավարությանը՝ երկրի իրավակարգը և Միացյալ Հայաստանի անկախությունը ոտնձգություններից պաշտպանելու համար⁵⁸²: Ի դեպ, մի քանի օր անց վարչապետ Օհանջանյանը պաշտոնապես շնորհակալություն է հայտնել ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեին՝ կառավարությանն աջակից լինելու համար: «Հաճույքով ստացել եմ Ձեր մայիսի 6-ի թիվ 324 գրությունը, որով կոմիտեդ հայտնում է իր պատրաստակամությունը ցույց տալու Հայաստանի կառավարությանը եռանդուն աջակցություն՝ պաշտպանելու Միացյալ Հայաստանի անկախությունը և պահպանելու իրավակարգը ամեն տեսակ ոտնձգություններից»⁵⁸³, - ասվում էր վարչապետի պատասխան նամակում:

Մամուլի հրապարակումներից տեղեկանում ենք, որ ՀԺ կուսակցությունը գործում աջակցություն է ցույց տվել հատկապես շրջաններում: Ղարաքիլիսայում միայն պետական հաստատությունների պաշտպանության նպատակով կուսակցության տեղի կառույցը տրամադրել էր 20-30 զինված պահապաններ⁵⁸⁴:

⁵⁷⁹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 9 մայիսի 1920:

⁵⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4041, ց. 1, գ. 70, թ. 1, «Յառաջ», Երևան, 16 մայիսի 1920:

⁵⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4041, ց. 1, գ. 72, թ. 19, ֆ.Պ-393, ց. 1, գ. 303, թ. 8:

⁵⁸² Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 8 մայիսի 1920:

⁵⁸³ ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 116, թ. 134, «Յառաջ», Երևան, 14 մայիսի 1920:

⁵⁸⁴ Տե՛ս «Մշակ», 18 հունիսի 1920:

Այդ օրերին ՀԺԿ Հայաստանի ԿԿ-ի մամուլը հեղեղված էր բոլ-
շևիկների դեմ անողոք պայքար ծավալելու կոչերով: «Մենք միշտ հա-
վասարապես բացասական վերաբերմունք ունենք դեպի բոլշևիկնե-
րը, ինչ դիմակի տակ էլ նրանք հանդես գան: Եվ Հայաստանի կառա-
վարությունը վճռական միջոցներ ձեռք առնելով հանդեպ բոլշևիկյան
ավանտյուրայի Հայաստանում, պաշտպանում է մեր պետության ու
մեր դատի շահերը: Մենք պահանջում ենք, որ այդ շարժման պա-
րագլուխները ենթարկվեն խիստ պատժի»⁵⁸⁵, - գրում էր «Ժողովուրդ»
թերթը:

Հայաստանում ծավալվող իրադարձությունները քննարկվել են
ՀԺԿ Վրաստանի ԿԿ-ի մայիսի 3-ի և 10-ի նիստերում: Ընդունվել է
բանաձև, որում հայոց պետականությանը և ժողովրդին սպառնացող
վտանգի պայմաններում կարևորություն է տրվել միջկուսակցական
սերտ համագործակցությանը⁵⁸⁶:

ՀՀ կառավարության գործողություններից միանգամայն գոհ էր
մաս ՀԺ կուսակցության Վրաստանի կոմիտեն: «Ալեքսանդրապոլի
խայտառակությունը զսպվեց արագ կերպով և խելացի միջոցներով:
Այս կողմից չի կարելի չշնորհավորել Հ. Օհանջանյանի մինիստրու-
թյանը»⁵⁸⁷, - իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումներից իր գո-
հունակությունն էր հայտնում «Մշակ»-ը:

Մայիսյան իրադարձությունների զգուշավոր քննադատությամբ
հանդես եկավ Վրաստանի ՄԴԲ կուսակցության Հայկական սեկ-
ցիան: «Մեծամասնական (բոլշևիկյան - Վ. Բ.) սոցիալիստական մե-
թոդները և գործելակերպը մենք միշտ գտել ենք միանգամայն սխալ և
անհամապատասխան պրոլետարիատի և դեմոկրատիայի շահե-
րին», - գրում էր «Բանվորի ձայն»-ը⁵⁸⁸: Հայ մենշևիկները բոլշևիկնե-
րին քննադատում էին այնքանով, որքանով որ դեմ էին վերջիններիս
մարտավարությանը:

Կառավարությանն աջակցելու պատրաստակամությամբ հան-
դես եկավ մաս Անկուսակցականների միությունը՝ Գ. Չալխուշյանի

⁵⁸⁵ «Ժողովուրդ», 15 մայիսի 1920:

⁵⁸⁶ Տե՛ս «Слово», 14 мая 1920.

⁵⁸⁷ «Մշակ», 18 մայիսի 1920:

⁵⁸⁸ «Բանվորի ձայն», 23 մայիսի 1920:

գլխավորությամբ: Միությունը կողմ էր Միացյալ Հայաստանի ստեղծման և վերածնության գաղափարին⁵⁸⁹:

Կառավարությանն աջակից քաղաքական ուժերը սոսկ առանձին կոչերով չսահմանափակվեցին: Մայիսյան իրադարձությունները նկատելի աշխուժացում առաջացրին միջկուսակցական հարաբերություններում: Այդ օրերին ընթացող Հայ Ռամկավարների Հայաստանի Խորհրդի 2-րդ նստաշրջանի աշխատանքներից տեղեկանում ենք, որ ՀԺԿ-ն ՀՌ-ն և ՀՍԴԲ կուսակցություններին և Անկուսակցականների միությանը մայիսի 5-ին հրավիրել էր մասնակցելու միջկուսակցական խորհրդակցության⁵⁹⁰: Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ ՀԺ, ՀՌ, ՀՍԴԲ կուսակցությունների և անկուսակցականների մասնակցությամբ մայիսի 5-ին կայացել էր միջկուսակցական խորհրդակցություն, որը երկրի քաղաքական կացությունը գտել էր վտանգված և որոշել էր հատուկ պատգամավորության միջոցով կառավարությանը հայտնել խորհրդակցության տեսակետներն ու անվերապահ աջակցությունը⁵⁹¹: Նշված կուսակցությունների և անկուսակցականների հատուկ պատվիրակները հանդիպում են ունեցել վարչապետի հետ՝ հայտնելով իրենց պատրաստակամությունը Հայաստանի անկախության և պաշտպանության գործը միասնական ուժերով տանելու համար⁵⁹²:

Պետք է նշել, որ ՀՀ իշխանությունները կարևորություն են տվել իրենց աջակից քաղաքական ուժերի հետ շփումներին: Մայիսի 13-ին խորհրդարանի նախագահության նախաձեռնությամբ, ՀԺ, ՀՍԴԲ և Հայ Ռամկավարներ կուսակցությունների, ինչպես նաև Անկուսակցականների միության մասնակցությամբ հրավիրվեց միջկուսակցական խորհրդակցություն: Ներկա են եղել նաև վարչապետ Հ. Օհանջանյանը, նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակյանը, Գր. Տեր-Խաչատրյանը, Հ. Հովհաննիսյանը և Երվ. Հարությունյանը (ՀԺԿ), Ա. Դարբինյանը (ռամկավար), Բ. Իշխանյանը և Դ. Անանունը (ՀՍԴԲԿ), Գր. Չախուշյանը (անկուսակ-

⁵⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 169, քք. 1-5:

⁵⁹⁰ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 19 մայիսի 1920:

⁵⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹² Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 9 մայիսի 1920:

ցական), Ս. Թորոսյանը և Ա. Սաֆրաստյանը (ՀՀԴ): Խորհրդակցությունը ընդունել է կոչ՝ ուղղված Հայաստանի քաղաքացիներին⁵⁹³:

Բերված փաստերը վկայում են, որ մայիսյան ճգնաժամի օրերին միանձնյա կառավարող դաշնակցությունը ստացել է քաղաքական կուսակցությունների գերակշիռ մասի աջակցությունը: Այդ առիթով չենք կիսում բոլշևիկ Ա. Կարինյանի այն կարծիքը, թե մայիսյան ապստամբության շնորհիվ ազգային համերաշխության գաղափարին հասցվեց մահացու հարված⁵⁹⁴: Ավելին, կառավարությանն աջակից կուսակցությունների ընդունած կոչերի և գործունեության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս սբափ են գնահատել կացությունը, ստորադասել են նեղկուսակցական շահերը և գերակայությունը տվել ազգային հիմնախնդիրներին՝ համձինս բոլշևիկյան ելույթների տեսնելով պետականությանը սպառնացող լուրջ վտանգ:

2. Կուսակցությունները մայիսյան իրադարձությունների հետևանքների հաղթահարման շրջանում: Միջկուսակցական մարմինը

Ամբողջ կազմով կառավարող դարձած ՀՀԴ Բյուրոյի իշխանությունը նախատեսված էր մեկ ամսով: Այդ ընթացքում նա կատարեց իր ստանձնած պարտավորությունները և հունիսի սկզբին պարտավոր էր հեռանալ իշխանությունից: Նույն կարծիքին էր նաև Ս. Վրացյանը: «Բյուրոն հաղթական դուրս եկավ իր վրա դրված ծանր պարտականությունից, արժանացած է ժողովրդի երախտագիտությանն ու հարգանքին: Այդ վարկով էլ պետք է հեռանա իշխանությունից»⁵⁹⁵, - գրում էր նա:

Բայց Բյուրո-կառավարությունը չհեռացավ իշխանությունից, իսկ խորհրդարանի հարկադիր արձակուրդը շարունակվեց: Մեկամսյա դադարից հետո, հունիսի 5-ին խորհրդարանը ընդունեց օրենք իր աշխատանքները մինչև օգոստոսի 1-ը դադարեցնելու մասին⁵⁹⁶:

⁵⁹³ Տե՛ս «Մշակ», 22 մայիսի 1920:

⁵⁹⁴ Տե՛ս Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, էջ 84:

⁵⁹⁵ Վրացյան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բեյրութ, 1962, էջ 311:

⁵⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-198, ց. 1, գ. 58 (1-ին մաս), ք. 22:

Նույնը կատարվեց օգոստոսի 2-ին, երբ խորհրդարանի աշխատանքներին դադար տրվեց մինչև հոկտեմբերի 31-ը⁵⁹⁷: Ըստ էության մի քանի ամիս շարունակ օրենսդրական գործառույթներով լիազորված կառավարությունը մարմնավորել է երկրի ամբողջ իշխանությունը, չի ունեցել համապատասխան զուգակշիռ և վերահսկողություն, որտեղից էլ՝ հնարավոր բացթողումները և թերացումները:

Խորհրդարանի հարկադիր և ոչնչով չարդարացված պարապուրդի պայմաններում միջին և ցածր պաշտոնյաների կողմից պատգամավորները ոչ միշտ են արժանացել պատշաճ վերաբերմունքի: Դրա վկան վարչապետի թիվ 6240 շրջաբերականը, որում նշվում էր. «Պառլամենտի անդամները մեր պետական ստորադաս պաշտոնեության կողմից չեն գտնում իրենց դիրքին վայել վերաբերմունք, պակաս չեն նույնիսկ այդ ուղղությամբ առաջացած անհաճո միջադեպերը»⁵⁹⁸: Սրան ավելացնենք նաև կառավարության գործունեության համապարփակ հայտագրի բացակայությունը, որից դժգոհում էին նաև դաշնակցական կառույցները: «Նոր կարիները իր առաջին նախարարի բերանով, դժբախտաբար, չհայտարարեց անհրաժեշտ դեկլարացիան իր ապագա աշխատանքների վերաբերմամբ»⁵⁹⁹, - դժգոհում էր ՀՀԴ Վրաստանի կոմիտեի պաշտոնաթերթը:

Բոլշևիկյան ելույթների ճնշումից հետո Բյուրո-կառավարությունը շարունակեց կանխարգելիչ միջոցառումների շարքը: Դա պետք է բացատրել 1920 թ. ամռանը ՀՀ տարածքում սկսված թուրք - թաթարական խռովություններով, ինչպես նաև Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի շուրջ ռազմական կացության սրմամբ: Այսպես, կառավարության մայիսի 30-ի նիստում հաստատվեց օրենք «Դատական պաշտոնյաների անկախության իրավունքի ժամանակավոր վերացման մասին»⁶⁰⁰: Դրանով գործադիր մարմիններից անկախ գործելու կոչված դատական իշխանությունը հայտնվեց կառավարության հսկողության ներքո: Պահպանվեցին նաև արտակարգ դատարանները. հուլիսի 30-ին դրանց գործունեությունը երկարաձգվեց ևս մեկ ամսով⁶⁰¹:

⁵⁹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-202, ց. 1, գ. 106, ք. 13:

⁵⁹⁸ ՀԱԱ, ֆ. Պ-202, ց. 1, գ. 108, ք. 53:

⁵⁹⁹ «Նոր աշխատավոր», 8 մայիսի 1920:

⁶⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-210, ց. 1, գ. 1, ք. 119, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 152, ք. 10:

⁶⁰¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-198, ց. 1, գ. 58 (1-ին մաս), ք. 41:

Դրանք վերացան միայն 1920 թ. նոյեմբերի վերջին՝ Ս. Վրացյանի գլխավորած կռաւիցիոն կառավարության շրջանում⁶⁰²:

Մայիսի 30-ին կառավարությունը հաստատեց «Պետական լեզուն չիմացող պաշտոնյաների լիկվիդացիայի մասին» օրենքը⁶⁰³: Ընդ որում, կառավարությունը պետական ծախսերով իրականացրել է աշխատանքից ազատված պաշտոնյաների և ծառայողների անվճար տեղափոխումը մինչև սահման, որոնց մի մասից ստացված լուրերն արտերկրում առատ հումք էին դառնում բոլշևիկյան պրոպագանդայի համար: Ըստ էության, այդ օրենքը գործնական իրականացումն էր կուսակցական մարմիններին ՀՀԴ Բյուրոյի՝ դեռևս մայիսի 3-ին ուղարկած շրջաբերականի, որում մատնանշվում էր գործը և իշխանությունը հակապետական տարրերից մաքրելու անհրաժեշտությունը⁶⁰⁴: Այս որոշման համար, քերևս, հիմք տվել էր այն հանգամանքը, որ ռուսական ծագում ունեցող առանձին պաշտոնյաներ համակրական վերաբերմունք էին ունեցել բոլշևիկների հանդեպ:

Որ տվյալ երկրի պաշտոնյան, այն էլ հայ, պարտավոր է տիրապետել պետական լեզվին, անկասկած է: Սակայն, բարձր որակավորում ունեցող բազմաթիվ հայ պաշտոնյաներ, որոնք ժամանակին կրթվել էին ռուսական հաստատություններում, հասկանալի պատճառներով վատ էին տիրապետում հայերենին: Կարծում ենք՝ այս ժամանակավրեպ օրենքն ավելի շատ արդյունք էր Բյուրո-կառավարության ոչ ռուսական հակումների:

Տնտեսական ոլորտում Բյուրո-կառավարությանը պետք է համարել դեռևս Խառիսյանի օրոք սկսված ձեռնարկների շարունակողը: Ժամանակին հենց ՀՀԴ խմբակցության կողմից մեծ աղմուկի առարկա դարձած ինժ. Ջավադիշինի գործը Բյուրո-կառավարության կողմից երկարաձգվեց ևս մեկ ամսով՝ ջրային հարստությունները ուսումնասիրող խմբին տրամադրելով լրացուցիչ վարկ (850 հազ. ռուբլի)⁶⁰⁵:

⁶⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-206, ց. 1, գ. 112, ք. 240, ֆ. Պ-207, ց. 1, գ. 344, ք. 2:

⁶⁰³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-202, ց. 1, գ. 108, ք. 4:

⁶⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4047, ց. 1, գ. 167, ք. 1:

⁶⁰⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 153, ք. 5:

Մեծ կարևորություն տալով Հայաստանի անկախության փոխառության հաջող կազմակերպմանը՝ կառավարությունը 1920 թ. հունիսի 15-ին նախկին վարչապետ Ալ. Խատիսյանին նշանակեց արտասահմանում փոխառության իրականացման հատուկ լիազոր⁶⁰⁶: Հասկանալի է, որ նման կարևոր գործը պետք էր վստահել փորձառու և գաղութահայության մեջ հայտնի անձի: Սակայն չի բացառվում, որ դա Բյուրոյի կողմից անցանկալի գործչի հեռացում լիներ: «Ինչպես երևում է, Հայաստանի կառավարությունը յուրացնում է մի տարօրինակ սովորություն - պաշտոնից հեռացած վարչապետներին ուղարկել արտասահման»⁶⁰⁷, - նկատում էր «Մշակ»-ը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մայիսյան իրադարձությունների շրջանում կառավարությանը անվերապահ աջակցող կուսակցություններն ու հոսանքները դժգոհություն են հայտնել ՀՀԴ միանձնյա կառավարման նկատմամբ: Դրանցից, օրինակ, ՀՄԴԲԿ-ն իր գուսպ դժկամությունն էր հայտնում Դաշնակցության նկատմամբ՝ դժգոհելով վերջինիս «բյուրոյական» և «կիսաբուլշևիկյան» տրամադրություններից⁶⁰⁸: Իսկ ազատական տնտեսավարման ջատագով ժողովրդականները շարունակում էին քննադատել կառավարության որդեգրած քաղաքականությունը հատկապես բամբակի մենաշնորհի հարցում: Բանը հասավ այնտեղ, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին դատարանը «Ժողովուրդ» թերթի խմբագիր, ՀԺԿ հայտնի գործիչ Երվ. Հարությունյանին դատապարտեց մեկշաբաթյա կալանքի՝ վերջինիս մեղավոր ճանաչելով բամբակի մենաշնորհի գործերի վարչությանը մամուլի միջոցով գրպարտելու մեջ⁶⁰⁹:

Սակայն, մայիսյան իրադարձություններից հետո որոշ չափով փոխվեց ՀՀԴ-ի դիրքորոշումն այն կուսակցությունների հանդեպ, որոնք աջակցել էին կառավարությանը և նպաստել հակապետական ելույթների ճնշմանը: Հատկապես ՀԺ, Հայ Ռամկավար և ՀՄԴԲ կուսակցությունների, իսկ 1920 թ. օգոստոսից նաև Էսէռ գործիչներին հնարավորություն էր տրվում հողվածներ զետեղել «Յառաջ»-ում: Իր

⁶⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-199, ց. 1, գ. 118, ք.124:

⁶⁰⁷ «Մշակ», 11 հունիսի 1920:

⁶⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-393, ց. 1, գ. 303, ք. 6:

⁶⁰⁹ Տե՛ս «Աշխատավոր», 19 հոկտեմբերի 1920:

հերքին ՀՀԴ Բյուրոյի պաշտոնաթերթը լուսաբանում էր նշված կուսակցությունների գործունեությունը:

Կառավարությանը բոլորից շատ ընդդիմացողները շարունակում էին մնալ հայ էսէռները: 1920 թ. հունիսին խորհրդարանի նախագահությանը ուղղած հարցապնդմամբ նրանք փաստում էին, որ գյուղատնտեսության նախարարության սերմնաբաշխ բաժինը մեծ քանակությամբ սերմացու է տրամադրել հողագործության հետ ոչ մի կապ չունեցող պատգամավորների և որոշ նախարարների տիկնանց⁶¹⁰: Ներքաղաքական հարցերում էսէռներն արտահայտվում էին խորհրդարանի աշխատանքների կանոնավոր վերսկսման և կոալիցիոն կառավարության ձևավորման օգտին⁶¹¹: Մասնավորաբար, խորհրդարանի աշխատանքների վերսկսման մասով էսէռների շահադրդվածությունը միանգամայն հասկանալի է, քանզի օրենսդիր մարմնի ամբիոնը հանդիսանում էր երկրի հասարակական քաղաքական կյանքին ներագդելու ամենահարմար միջոցը:

Այնուհանդերձ, պետականությանը սպառնացող արտաքին վտանգը կատարել էր իր գործը: Բոլշևիկյան ելույթների մարման շրջանը համընկավ ՀՀ անկախության 2-րդ տարեդարձին նվիրված տոնակատարության հետ, որին ակտիվորեն մասնակցեցին կառավարությանն աջակից բոլոր կուսակցությունները: «Անկախ Հայաստան՝ չկան աշխարհիս երեսին հայի համար ավելի գեղեցիկ բառեր»⁶¹², կարդում ենք ազգային տոնի կապակցությամբ ՀԺ կուսակցության հրապարակած կոչում:

Մայիսյան իրադարձությունների շրջանում պետականության և իրավակարգի պաշտպանությամբ համատեղ հանդես եկած ՀԺ, ՀՌ և ՀՄԴԲ կուսակցությունները դրանից հետո էլ շարունակեցին միջկուսակցական համագործակցությունը: 1920 թ. մայիսի 27-ին Երևանում վերոնշյալ երեք կուսակցությունների, ինչպես նաև Անկուսակցականների միության մասնակցությամբ ստեղծվեց *Միջկուսակցական մարմին*, որի հիմնական նպատակն էր լինելու Հայաստանի պաշտպանությունը արտաքին և ներքին բոլոր ոտնձգություններ-

⁶¹⁰ Տե՛ս «Մշակ», 11 հունիսի 1920:

⁶¹¹ Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 14 օգոստոսի 1920:

⁶¹² «Մշակ», 4 հունիսի 1920:

րից⁶¹³: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Միջկուսակցական մարմինը հիմնականում սատարել է հայրենիքի վերաշինման ուղղությամբ կառավարության իրականացրած ձեռնարկներին: Օրինակ, հաշվի առնելով Անկախության փոխառության կարևորությունը՝ մարմինն օժանդակել է այդ ձեռնարկին՝ հունիսի 19-ին ողջույնի հեռագիր հղելով Ալ. Խատիսյանին⁶¹⁴:

Միջկուսակցական մարմնում ընդգրկված քաղաքական ուժերը հասկանալի պատճառներով ցուցաբերել են մաս իշխանական հակումներ: 1920 թ. օգոստոսի 1-ին մարմինը ընդարձակ հուշագիր ներկայացրեց ՀՀ կառավարությանը, որում երկրի սոցիալական ծանր կացության փաստումից բացի, խորհրդարանն ու կառավարությունը վերակազմելու առաջարկ էր անում⁶¹⁵: Հուշագրի վերջում, իհարկե, անկախ նրանում առկա առաջարկների կատարումից, Միջկուսակցական մարմինը ևս մեկ անգամ ընդգծել էր, որ շարունակելու է աջակցել կառավարությանը⁶¹⁶:

Մարմինը նոր երևույթ էր միջկուսակցական հարաբերությունների ոլորտում: Իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առանձին կուսակցությունների միջև զանազան դաշինքների ստեղծման առիթներ եղել էին մասն մինչ այդ, օրինակ, խորհրդարանական առաջին ճգնաժամի շրջանում, մայիսի 28-ի ակտից հետո կամ հենց խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Եթե չհաշվենք ՀՀԴ - ՀԺԿ կոալիցիան, որն ընդամենը իշխանության բաժանում էր, ինչպես մաս առանձին դեպքերում ընդունված համատեղ կոչերը, նման մարմին դեռևս չէր ստեղծվել: Առաջին անգամ ՀՀ քաղաքական դաշտում ներկայացված մի քանի կուսակցություններ միավորվում էին մեկ դաշինքի մեջ՝ հաշվի առնելով երկրին սպառնացող արտաքին վտանգը, ստորադասելով սեփական սոցիալական հայեցակարգերը և նեղկուսակցական հաշիվները:

Միջկուսակցական մարմինը մախադուռ հանդիսացավ թուրքական արշավանքի շրջանում ձևավորված Միջկուսակցական խորհրդ-

⁶¹³ Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 30 մայիսի 1920:

⁶¹⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 22 հունիսի 1920:

⁶¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 497, ք. 40:

⁶¹⁶ Տե՛ս “Слово”, 13 августа 1920:

դի, որին անդամակցեցին մաս սոց.-դեմ. հնչակյանները և հայ էսեռ-ները:

Միջկուսակցական մարմնում չընդգրկվեցին հայ մենշևիկները և բոլշևիկները: Հիմնականում Վրաստանի տարածքում գործող հայ մենշևիկները ՀՀ ներքաղաքական դաշտում էական ազդեցություն չունեին: Նրանց պաշտոնական մամուլը մեծ տեղ էր հատկացնում բոլշևիկներին, իսկ Հայաստանից ստացված տեղեկատվությունը ոչ միշտ էր ներկայացնում անկողմնակալ կերպով: Օրինակ Վրաստանի ՍԴԲԿ Հայկական սեկցիայի պաշտոնաթերթ «Բանվորի ձայն»-ը հաղորդում էր, թե, իբր, Հայաստանում ձերբակալում են ոչ միայն կոմունիստներին, այլև սոցիալիստ-հեղափոխականներին ու սոցիալ-դեմոկրատներին, և որ բոլոր սոցիալիստական կուսակցություններն անցել են ընդհատակ⁶¹⁷: Ի դեպ, այդ շրջանում, ինչպես տեսանք, սոցիալիստ-հեղափոխականները Հայաստանում գործել են ազատ և, նրանց անլեզալ գործունեության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել:

Վրաստանում գործող հայ մենշևիկներից ետ չէին մնում մաս մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստները, որոնց պարբերական «Նոր խոսք»-ի մուտքը Հայաստան կառավարության կողմից արգելվեց 1920 թ. սեպտեմբերին⁶¹⁸:

ՀՀ և հատկապես Դաշնակցության հանդեպ թշնամական դիրքորոշմամբ շարունակում էին աչքի ընկնել հայ բոլշևիկները: Մայիսյան ապստամբության անհաջողությունից հետո նրանց գործունեության կենտրոնը դարձավ խորհրդային Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքում: Այստեղ հավաքված հայ կոմունիստները 1920 թ. հունիսին ձևավորեցին Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպության նոր բյուրո⁶¹⁹: Հունիսի 30-ին ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի կազմբյուրոն որոշում ընդունեց Վրաստանում, Հայաստանում և Ադրբեջանում ստեղծել կոմունիստական կուսակցություններ՝ նրանց տալով մարզային կազմակերպության իրավունքներ՝ ենթարկելով Կովկասյան բյուրոյին⁶²⁰:

⁶¹⁷ Տե՛ս «Բանվորի ձայն», 6 հունիսի 1920:

⁶¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Դ-202, ց. 1, գ. 107 (3-րդ մաս), ք. 42:

⁶¹⁹ Տե՛ս **Բաքուեղյան Խ.**, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք 2, էջ 510-511:

⁶²⁰ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, էջ 298:

Սեպտեմբերին հաստատվեց նաև ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի կազմը, որի մեջ մտան Ի. Դովլաթյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Հ. Կոստանյանը, Ա. Խանջյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, թեկնածուներ՝ Շ. Ամիրխանյանը և Վ. Շահգեղյանը⁶²¹: Փաստորեն Հայաստանի կոմկուսը կազմակերպական առումով ձևավորվեց Բաքվում և, չլինելով ինքնուրույն կառույց, յուրատեսակ գործիք դարձավ տեղի հայատյայց իշխանությունների ձեռքին:

Այսպիսով, 1920 թ. մայիսյան իրադարձություններից հետո հայ քաղաքական կուսակցությունների գերակշիռ մասը կարևորել է միջկուսակցական համագործակցության անհրաժեշտությունը, որի շնորհիվ էլ ավելի արժևորվեց հայոց անկախ պետականության գաղափարը:

3. Արտաքին քաղաքականության և ազգային հիմնախնդիրները

1920 թ. մայիսից ՀՀ արտաքին քաղաքական կացությունը թևակոխեց նոր փուլ: Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ Ռուսաստանը փաստեց իր ներկայությունն Անդրկովկասում, ինչը կտրուկ փոփոխություն էր տարածաշրջանային գործընթացներում: Հայ քաղաքական միտքը կանգնեց արտաքին քաղաքական կողմնորոշման հստակեցման բարդ և հակասական հարցի առաջ: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, կուսակցություններն ու հոսանքները ոչ միայն չփոխեցին իրենց դիրքորոշումը, այլև հանդես եկան ավելի միասնական ճակատով: Այն, որ Հայաստանի արտաքին քաղաքական կողմնորոշման հարցում կուսակցությունների գերակշիռ մասը շարունակեց ապավինել Արևմուտքին, պետք է բացատրել խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականությամբ, Արցախի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի հարցերում Ադրբեջանին ցույց տված բացահայտ աջակցությամբ: Հայ քաղաքական միտքը Ռուսաստանից վանելու ծանրակշիռ պատճառներից մեկն էլ, թերևս, քեմալաբոլշևիկյան ակնհայտ գործակցությունն էր:

⁶²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 299:

Ռազմաքաղաքական գործընթացները լուրջ խնդիրներ էին դրել հատկապես միանձնյա կառավարող Դաշնակցության առջև: Պետք է նշել, որ մայիսյան իրադարձությունների ծավալման առաջին օրերին ՀՀԴ -ն ամբողջովին չընկալեց եղելությունը: Դեռևս մայիսի 1-ին խորհրդարանի առջև տեղի ունեցած հրապարակային ժողովում, որի հիմնական նյութն էր Ադրբեջանի վերջնագիրը և Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի ճակատագիրը, ճառեր էին արտասանել Ա. Սահակյանը և Հ. Օհանջանյանը՝ զայրույթ հայտնելով կոմունիզմ շահարկող Ադրբեջանի կառավարության հանդեպ՝ հավատալով, որ Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը թույլ չի տա Ադրբեջանի հարձակողական քաղաքականությանը⁶²²: Սակայն դեպքերի հետագա ծավալումը ցույց տվեց, որ Ռուսաստանը ոչ միայն աջակցում է Ադրբեջանի հայադավ քաղաքականությանը, այլև նպատակ ունի խորհրդայնացնել Հայաստանը:

Մայիսյան ճգնաժամի հաղթահարումից հետո ՀՀԴ-ն և Բյուրո-կառավարությունը հիմնականում հավատարիմ մնացին 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներին, մանավանդ Ռուսաստանին վերաբերող հարցերում: Փաստերը վկայում են, որ կուսակցության բազմաթիվ գործիչներ և կառավարության անդամներ ոչ միայն հակված չեն եղել դեպի Ռուսաստանը, այլև հանձին նրա տեսել են պետականությանը սպառնացող ամենամեծ վտանգը: Այսպես, 1920 թ. հուլիսին Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի մասին զեկուցմամբ հանդես եկած վարչապետ Հ. Օհանջանյանը հայ կյանքի ամենացավոտ վերքը համարում էր ռուսասիրությունը⁶²³: Իսկ դաշնակցական Արտ. Աբեղյանն իր «Ազգային հարցը և բոլշևիզմը» դասախոսության մեջ զգաստության կոչեր էր անում աշխարհակալական մարմաջով տարված բոլշևիզմի նկատմամբ⁶²⁴:

1920 թ. գարնանը Ռուսաստանից վերադարձած դաշնակցական Ռ. Դարբինյանը կուսակցական մամուլում հաճախ էր հանդես գալիս Ռուսաստանի ներքին և արտաքին քաղաքական հիմնախնդիրների լուսաբանմամբ, որոնք հետագայում լույս տեսան «Բոլշևիզմը և Հա-

⁶²² Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 411-412:

⁶²³ Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 24 հուլիսի 1920:

⁶²⁴ Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 23 հունիսի 1920:

յաստանը» առանձին գրքով: Հեղինակը գտնում էր, որ քայքայված և թույլ խորհրդային իշխանության բախտի բանալին գտնվում է դաշնակից պետությունների ձեռքում⁶²⁵: Ավելին, Ռ. Դարբինյանի աշխատության մեջ կարմիր թելի պես անցնում է ընդգծված հակառուսականությունը: «Քաղաքական այն յուրահատուկ պայմաններում, որոնց մեջ կառուցվում է հայկական պետությունը, միջազգային ուժերի փոխհարաբերության այն շրջանում, երբ վերջնականապես ձևավորվում է Հայաստանի քաղաքական բախտը, ոչինչ չկա ավելի վնասակար և, կասեմ նույնիսկ, կործանարար հայ ժողովրդի համար, քան այն կույր և ստրկամիտ ռուսասիրությունը, որ այս կամ այն ձևով երևան է գալիս մեր քաղաքական կյանքում»⁶²⁶, - գրում էր Ռ. Դարբինյանը:

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ որքան էլ ՀՀԴ կուսակցական վերին մարմնի՝ Բյուրոյի և կառավարության տեսակետները մեկտեղվում էին, այնուհանդերձ ՀՀ վարչապետը իրեն պետք է դրսևորեր, նախևառաջ, որպես պետության ղեկավար: Եթե կուսակցության առանձին անդամներ կարող էին բացեիքաց հայտարարել իրենց ոչ ռուսական կողմնորոշման մասին, ապա Հ. Օհանջանյանը պիտի հանդես բերեր շրջահայացություն և թույլ չտար մման կարգի արտահայտություններ:

Հանուն արդարության նշենք, որ Հայկական հարցի անաչառ լուծմանը շահագրգիռ ՀՀ իշխանությունները 1920 թ. ամռան ընթացքում խորհրդային Ռուսաստանից այդպես էլ չստացան քիչ թե շատ ընդունելի առաջարկներ: Դեռևս 1920 թ. մայիսից Մոսկվայում գտնվող ՀՀ պատվիրակությանը ռուսական կողմից եղած ամենահարմար առաջարկը այն էր, որ Նախիջևանի շրջանը և Ջանգեզուրը համարվում էին հայկական, իսկ Ղարաբաղը՝ վիճելի տարածք⁶²⁷:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ կառավարության միջև կնքվեց համաձայնագիր, որով երկու կողմերի միջև ռազմական գործողությունները դադարում էին, իսկ

⁶²⁵ Տե՛ս Դարբինյան Ռ., Բուլշևիզմը եւ Հայաստանը, Իզմիր, 1922, էջ 26-27:

⁶²⁶ Նույն տեղում, էջ 49:

⁶²⁷ Տե՛ս Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը Հայնոս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, էջ 236:

Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես համարվում էին վիճելի տարածքներ⁶²⁸: Սա չպետք է դիտել ՀՀԴ պաշտոնական տեսակետ: Կուսակցության Բյուրոյի պաշտոնաթերթն արդեն հաջորդ օրն իր խմբագրականում Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը կոչում էր հայ պետականության «քար ու կիր»⁶²⁹: Ըստ էության, ռուսական կողմի ակնհայտ ռազմական ճնշման տակ կրնքված այս համաձայնագիրը որոշակի քայլ էր Բյուրո-կառավարության ռուսական կողմնորոշման գործում, բայց ոչ վճռական: Դրանից հետո էլ Բյուրոն և ՀՀԴ կուսակցությունը փարված մնացին արևմտյան կողմնորոշմանը: «Բոլշևիկները որդեգրել են ոչ միայն իմպերիալիստական ծրագրերը, այլև արևելյան դիվանագիտությանը հատուկ բոլոր բանասարկությունները: Պարզ է, որ տվյալ պայմաններում որևէ սպասելիքներ կապել Ռուսաստանի հետ՝ կնշանակի ինքնախաբեությամբ զբաղվել»⁶³⁰, - գրում էր ՀՀԴ պաշտոնաթերթերից մեկը:

Միանձնյա կառավարող կուսակցության արտաքին քաղաքական դիրքորոշումը պաշտպանության է արժանացել քաղաքական հոսանքների զգալի մասի կողմից: Ավելին, վերջիններս նույնիսկ քրճնադատել են Բյուրո-կառավարության քաղաքականությունը խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ՝ այն համարելով գիջողական և պարտվողական: Օրինակ, Հայ ժողովրդականները հիասթափությամբ ընդունեցին ՀՀ և ՌԽՖՍՀ միջև կնքված 1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը: «Պարոնայք Ջամալյանը և Բաբայանը կատարյալ անձնատրության ակտ են ստորագրել: Հայաստանը պարտված է»⁶³¹, - գրում էր «Մշակ»-ը:

ՀԺ կուսակցությունն առանձնակի հույսեր չի կապել ՀՀ և խորհրդային Ռուսաստանի միջև ընթացող բանակցությունների հետ: Նրան հատկապես հիասթափեցնում էր Լեզրանի միսիայում երկու հայ խորհրդականների՝ Ա. Հովհաննիսյանի և Ս. Տեր-Գաբրիելյանի ներկայությունը: «Հայ հասարակությունը պետք է գիտակցի, որ ավել-

⁶²⁸ Տե՛ս Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.), էջ 126-127:

⁶²⁹ Տե՛ս «Յառաջ», , Երևան, 11 օգոստոսի 1920:

⁶³⁰ «Նոր աշխատավոր», 18 օգոստոսի 1920:

⁶³¹ «Մշակ», 12 օգոստոսի 1920:

լի մեծ վտանգ, քան ռուսական վտանգն է, Հայաստանի համար այս թուպեիս գոյություն չունի և իր հերթին բոլոր ուժերը պետք է տրամադրի կառավարությանը մեր անկախ հայրենիքին սպառնացող ուժերի դեմ մաքառելու»⁶³², - կարդում ենք «Ժողովուրդ» թերթում: Կուսակցությունը կարևորություն չէր տալիս Թուրքիայում ծավալվող քեմալական շարժմանը՝ գտնելով, որ Մուստաֆա Քեմալը վաղ թե ոչ գլուխ է խոնարհելու դաշնակիցների առջև⁶³³:

Պետականության պաշտպանության դիրքերում էր մասն Հայ Ռամկավարների կուսակցությունը: ՀՀ տարածքում 1920թ. ամռանը ծավալված թուրք-թաթարական խլրտումների ընթացքում ռամկավարներն իրենց աջակցությունը հայտնեցին կառավարությանը⁶³⁴: Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի խնդրում կուսակցության դիրքորոշումը պարզ էր և հստակ: «Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը Հայաստանի անվիճելի մասերը կկազմեն և ոչ մի բռնի կամ արհեստական միջոց չի կարող պոկել այդ գավառները Հայաստանից»⁶³⁵, - գրում էր ռամկավարների պաշտոնաթերթը:

Հայաստանի արտաքին ոչ ռուսական կողմնորոշումը պաշտպանում էր մասն ՀՄԴԲ կուսակցությունը: Շարունակելով մնալ միացյալ և անկախ Հայաստանի կողմնակից՝ հայ սոցիալ-դեմոկրատները բացասական վերաբերմունք ունեին խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ, ուր տիրող խորհրդային իշխանությունը հայկական պայմանների համար դիտում էին որպես խորթ և օտար վարչաձև, իսկ Հայաստանի խնամակալության հարցում նախընտրությունը տալիս էին արևմտյան պետություններին⁶³⁶: ՀՄԴԲԿ տեսաբան Դ. Անանունը, օրինակ, կողմնակից էր ամերիկյան խնամակալությանը: «Միմիայն ուժեղ և հմուտ բազուկը կարող է անդորր նավահանգիստ հասցնել մեր մատաղ հանրապետության նավը: Այդ ուժեղ բազուկը մենք մեկնած տեսնում ենք հեռավոր Ամերիկայից»⁶³⁷, - գրում էր Անանունը:

⁶³² «Ժողովուրդ», 25 հուլիսի 1920:

⁶³³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 29 հուլիսի 1920:

⁶³⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 14 հուլիսի 1920:

⁶³⁵ «Հայաստանի ձայն», 13 օգոստոսի 1920:

⁶³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ-4041, ց. 1, գ. 72, թթ. 25-26:

⁶³⁷ Արգունանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, էջ 251:

ՀՄԴԲ կուսակցությանը և նրա ղեկավար գործիչներին առանձնապես մտահոգել է ՀՀ շուրջ ստեղծված ռազմաքաղաքական ծանր կացությունը: 1920 թ. ամռանը կուսակցությունն օգնության կոչով դիմեց քաղաքակիրթ աշխարհի սոցիալիստական կուսակցություններին՝ փաստելով Հայաստանի ծանր կացության մասին⁶³⁸:

Կուսակցությունն առանձնակի կարևորություն է տվել Չանգեզուրի և Ղարաբաղի շուրջ ստեղծված դրությանը՝ դրանք համարելով «Հայաստանի անկողոպտելի սեփականություն»⁶³⁹: ՀՄԴԲԿ-ն հույսեր չէր կապում Երևանում վերսկսվելիք հայ-ռուսական բանակցությունների հետ՝ գտնելով, որ ՌԽՖՍՀ լիազոր դեսպան Լեգրանի միակ մպատակն է լինելու ներսից պայթեցնել Հայաստանը⁶⁴⁰: Կուսակցության մեկ այլ տեսաբան՝ Բ. Իշխանյանը համամիտ չէր հայ իրականության մեջ այդ ժամանակ իշխող այն կարծիքին, թե հայը չի կռվի ռուսի դեմ: «Չանգեզուրում պարտված կարմիրների մեջ 1500 ռուսներ կային»⁶⁴¹, - հայտարարում էր նա:

Եթե կառավարող կուսակցության նկատմամբ էսեռները շարունակեցին պահպանել նախկին կոշտ դիրքորոշումը, ապա այլ էր խնդիրը պետականությանն ու անկախությանը վերաբերող հարցերում: Ներքին կյանքում, մանավանդ մայիսյան շարժումների և թուրք-թաթարական խլրտումների ճնշման գործում Հայաստանի կառավարության հաջողությունները, հայոց պետականության շուրջ հետզհետե սեղմվող թուրք-բոլշևիկյան օղակը եղան հայ էսեռների դարձի նախադրյալները: Խորհրդարանի 1920 թ. օգոստոսի 2-ի նիստում էսեռ Ա. Խոնդկարյանը խմբակցության կողմից հայտնեց, թե իրենք եկել են այն համոզման, որ «Անդրկովկասի ղեմկրատիան պիտի ապրի ինքն իրան անկախ»⁶⁴²: Բանախոսի կարծիքով ռուսական կողմնորոշումը տվյալ պահին իրենց ոչ մի օգուտ չի տալիս⁶⁴³:

Թեև հայ էսեռների ազդեցությունը շարունակում էր մնալ աննշան, սակայն պետականության և արտաքին հիմնախնդիրների

⁶³⁸ «Մշակ», 4 օգոստոսի 1920:

⁶³⁹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 23 հուլիսի 1920:

⁶⁴⁰ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 10 օգոստոսի 1920:

⁶⁴¹ Նույն տեղում:

⁶⁴² «Մշակ», 13 օգոստոսի 1920:

⁶⁴³ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 7 օգոստոսի 1920:

նկատմամբ վերջիններիս դիրքորոշման փոփոխությունը ժամանակին ընկալվել է որպես էական իրադարձություն: «Օգոստոսի 2-ի պառլամենտական նիստում ներքին փոքրիկ ճեղքվածք առաջացնող հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը, որ ռուսական օրինումացիայի ճորտն ու ստրուկն էր, ուղղեց իր վարքագիծը և դարձի եկավ»⁶⁴⁴, - կատարվածի նկատմամբ արտահայտվել է Բ. Իշխանյանը: Հայ էսեռների «դարձի» պատճառներից մեկն էլ, թերևս, այն էր, որ խորհրդային վարչաձևը Ռուսաստանը չդարձրեց ժողովրդավար, որի հետ վերամիավորվելու ավանդական կողմնակիցներ էին էսեռները:

Գործնականում հրաժարվելով ռուսական կողմնորոշումից՝ հայ էսեռները անվերապահորեն չփարվեցին Արևմուտքին և գուսպ վերաբերվեցին Սևրի դաշնագրին: Օգոստոսի 19-ին դաշնագրի ստորագրման կապակցությամբ Երևանում կազմակերպվեց տոնակատարություն, որի ժամանակ ճառերով հանդես եկան պետական այրեր, կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Էսեռների կողմից Վ. Մինախորյանը նշեց, որ իրենք ողջունում են հայ գորքի երթը դեպի արևմտահայկական գավառները՝ հավելելով. «Չպետք է չափազանցնել կատարվածը: Եթե դաշնագրի պայմանները չիրականացվեն, պայմանագիրը կմնա սոսկ թղթի կտոր, որպիսիները մեր ժողովուրդը շատ է տեսել և որոնց գինը շատ լավ գիտե»⁶⁴⁵:

Ուշագրավ է, որ ռուսական կողմնորոշման ջերմ պաշտպաններ հայ էսեռներն իրենց ավանդական հայացքներից ետ կանգնեցին այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանն արդեն վերադարձել էր Անդրկովկաս: Հայ իրականության ռուսամետ հոսանքներից մեկի դիրքորոշման կտրուկ փոփոխումը լավագույնս ցույց է տալիս, որ արևմտյան կողմնորոշումը տիրող ուղղություն է եղել ժամանակաշրջանի միջկուսակցական հարաբերություններում:

Միակ կուսակցական հոսանքը, որն այդպես էլ չէր համակերպվում անկախ պետականության գոյությանը և հանդես էր գալիս Հայաստանի խորհրդայնացման օգտին, հայ բուլշևիկներն էին: Նրանք ակտիվ քարոզչություն էին տանում ՀՀԴ նկատմամբ՝ էլ ավելի թանձ-

⁶⁴⁴ «Յառաջ», Երևան, 10 օգոստոսի 1920:

⁶⁴⁵ «Յառաջ», Երևան, 21 օգոստոսի 1920:

րացնելով ՀՀ շուրջ ստեղծված առանց այն էլ բարդ կացությունը և ակամայից հող նախապատրաստելով հանրապետության դեմ դավեր նյութող ուժերի համար: Բաքվի ՀՀ դիվանագիտական առաքելության գեկուցումից պարզում ենք, որ Ադրբեջանի հայաբնակ գյուղերում հայ կոմունիստների նախաձեռնությամբ կատարվում էր մոբիլիզացիա Հայաստանի դեմ շարժվելու նպատակով, իսկ Բաքվում հայ զինվորական խմբերի կազմակերպումը հանձնարարված է Յոլակ Ամատունուն⁶⁴⁶:

Հայ կոմունիստների գլխավորած հոծ պատվիրակությունը մասնակցեց Հայաստանի նկատմամբ փաստացի դատավճիռ կայացրած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարին: Այն, որ համագումարը վերածվել էր հակահայկական միջոցառման, վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ նրան մասնակցած շատ հայ պատվիրակներ Հայաստան վերադառնալուց հետո գերադասում էին շատ բաների մասին չխոսել, իսկ Չանգեզուրում առանձին կոմունիստներ հեռանում էին կուսակցության շարքերից⁶⁴⁷:

Բազմաթիվ հայ կոմունիստներ միամտաբար են ընդունել բոլշևիկյան ինտերնացիոնալիզմի դրույթները, սակայն Հայկոմկուսի ղեկավար գործիչներից շատերը հենց սկզբից էլ գիտակցել են, թե դեպի ո՞ր է տանելու խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությունը: Հայտնի բոլշևիկ Ի. Դովլաթյանը, օրինակ, դեռևս 1920 թ. օգոստոսին նշել էր, թե խորհրդային Ադրբեջանն ինքնուրույն պետություն չէ, Ռուսաստանի անբաժան մասն է և իր բոլոր հրահանգները ստանում է Մոսկվայից: Իսկ բոլոր նրանց համար, ովքեր տակավին շարունակում էին հավատալ, թե խորհրդայնացման դեպքում Հայաստանը կպահպանի իր ինքնիշխանությունը, բոլշևիկ գործիչը հավելել էր. «Սովետական Հանրապետությունների մեջ Ձեր (Հայաստանի – Վ. Բ.) ենթադրվելիք ինքնուրույնությունը չի էլ կարող լինել»⁶⁴⁸:

Մայիսյան իրադարձություններով և դրանց հետևանքների հաղթահարմամբ փակվեց հայ ժողովրդի պատմության հերթական էջը: Կուսակցություններն ու նրանց դավանած գաղափարներն իրենց տե-

⁶⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-201, ց. 1, գ. 23, ք. 30:

⁶⁴⁷ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., էջ 216-217:

⁶⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. Պ- 200, ց. 1, գ. 4, ք. 37:

դում, բայց կրկին անտեղի թափվեց հայի արյունը: ՀՀ պետական կառույցները կարողացան հաղթահարել հակապետական ելույթներն ու դրանց հետևանքները, իսկ իշխանական կուսակցությունը ցույց տվեց, որ հիմնականում կարողանում է վերահսկել հանրապետության ներքին կյանքը:

Անշուշտ ճգնաժամի արագ և ոչ ցավագին հաղթահարման գործում իրենց նշանակալից ներդրումն ունեցան կառավարությանն աջակից քաղաքական ուժերը: Իրենց առօրյա գործունեությամբ նրանց հաջողվեց իշխանությունների նկատմամբ ստեղծել հասարակական ավելի բարենպաստ մթնոլորտ՝ բազմաթիվ չկողմնորոշված մարդկանց հեռու պահելով անիմաստ և ոչ մի բան չտվող ներքին կռիվներից: Միանգամայն գովելի է, որ նրանք այդ ամենը կատարել են պարտքի մեծ զգացումով՝ գիտակցելով, որ պաշտպանելով իշխանություններին, պաշտպանում են ոչ թե կառավարող կուսակցությանը, այլ իրենց իսկ ձեռքերով և անթիվ գոհաբերությունների գնով կերտած պետականությունը:

Հենց այդ հողի վրա էլ ստեղծվեց Միջկուսակցական մարմինը, որը մայիսյան իրադարձություններից հետո հանդես եկավ որպես պետական կարևորագույն ձեռնարկներին սատարող կառույց: Մարմնում ընդգրկված քաղաքական ուժերը մի կողմ են դրել նեոկուսակցական շահերն ու հոգևոր վարդապետությունները՝ որոշ իմաստով դառնալով հայ ժողովրդի միասնության և համերաշխության խորհրդանիշ:

Այս ամենը կառավարությանն ապահովեց լայն հենարան, ինչը որ չունեին հայ բոլշևիկները, որոնց հաղթանակը հնարավոր էր միայն խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական աջակցության դեպքում: Եվ եթե առանձին դեպքերում բոլշևիկները կարողացան հաջողություն ունենալ, ապա միայն այն պարզ պատճառով, որ հայի մեջ մղում կար դեպի ռուս ժողովրդը և Ռուսաստանը: Բացի այդ, առօրյա հոգսերով ապրող մարդկանց շրջանում որոշակի հաջողություն բերեց սոցիալական գործոնի շահարկումը:

Սակայն տվյալ շրջանում Հայաստանի խորհրդայնացումն ու իշխանափոխությունը հոգուտ բոլշևիկների չէին բխում Հայաստանի ներքաղաքական կյանքի օրինաչափություններից:

Դրան զուգահեռ պետք է փաստել, որ հանրապետության շուրջ արտաքին քաղաքական կացությունն ապրեց կտրուկ շրջադարձ, ինչը չէր կարող չազդել պետության վաղվա օրով մտահոգ կուսակցությունների մոտեցումների վրա: Սակայն վերջիններիս կողմից ռուսական գործոնի դերն ու ազդեցությունը թերագնահատվեցին: Մի կողմից, խորհրդային Ռուսաստանը դեռևս ամուր կերպով ոտք չէր դրել Ադրբեջանում, մյուս կողմից՝ քենալաբովյան ակնհայտ գործակցությունը հակակրանք էր առաջացրել կայսերապետական հովերով տարված բոլշևիզմի նկատմամբ: Ընդամենը երկու տարի առաջ Ռուսաստանից կառչած հայ քաղաքական միտքն այլևս չէր ցանկանում վերադառնալ նրա գիրկը: Իսկ ՀՀ շուրջ ստեղծված կացությունը, մասնավորապես քենալաբովյան դաշինքը կուսակցությունների մեծամասնության կողմից դիտարկվել էին որպես ժամանակավոր վտանգ, որը կարելի էր հաղթահարել Արևմուտքի երկրների օգնությամբ:

Փաստորեն, Հայաստանի Հանրապետության շուրջ ռազմաքաղաքական իրավիճակի կտրուկ փոփոխությունը ոչ մի կերպ չազդեց կուսակցությունների դիրքորոշման վրա: Ընդհակառակը, հայ քաղաքական շրջանակներին բնորոշ հարաբերական կայուն արևմտյան կողմնորոշումը դարձավ ավելի ընդգծված:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՍՏԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Թուրքական գորքերի ներխուժումը Հայաստան և կուսակցությունները

1920 թ. սեպտեմբերի վերջին քեմալական գորքերը ներխուժեցին Հայաստանի տարածքները. սկսվեց թուրք – հայկական պատերազմը: Պատերազմից առաջ քեմալական Թուրքիան ստացել էր խորհրդային Ռուսաստանի նյութական աջակցությունը՝ մոտ 200,6 կգ ձուլածո ոսկի⁶⁴⁹: ՀՀ կործանման գործընթացում քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցության խաղացած դերը նորահայտ փաստերով հիմնավորել է ակադ. Լ. Խուրշուդյանը⁶⁵⁰:

Արդեն սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, իսկ 30-ին՝ Մերդենեկը⁶⁵¹: Սեպտեմբերի 30-ին կառավարության որոշմամբ ՀՀ ամբողջ տարածքում հայտարարվեց զինվորական դրությոն⁶⁵²:

Սեպտեմբերի 28-ին Դաշնակցության Բյուրոն դիմեց քաղաքացիներին, իսկ սեպտեմբերի 29-ին՝ դաշնակցական ընկերներին և մարմիններին՝ կոչ անելով պաշտպանել հայրենիքը⁶⁵³: ՀՀ Բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Յառաջ»-ը սեպտեմբերի 30-ից սկսեց լույս տեսնել «Դեպի ֆրոնտ», «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» հայրենասիրական

⁶⁴⁹ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը, ուսումնասիրություններ, Երևան, 2001, էջ 184:

⁶⁵⁰ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002:

⁶⁵¹ Տե՛ս Զոհրաբյան Էդ., 1920 թ. թուրք - հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 176, «Երեկոյան Երևան», 24 հոկտեմբերի 1990:

⁶⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-198, ց. 1, գ. 58 (2-րդ մաս), ք. 196:

⁶⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4047, ց. 1, գ. 180, քք. 1-3:

կարգախոսներով⁶⁵⁴: Հոկտեմբերի 6-ին հայրենիքի պաշտպանության կոչով հանդես եկավ ՀՀԴ Վրաստանի Կենտրոնական կոմիտեն՝ առաջարկելով անհապաղ մոբիլիզացիայի ենթարկել բոլոր ուժերը, ճակատ ուղարկել զենքի ընդունակ ընկերներին, հրավիրել քաղաքական բոլոր կուսակցություններին՝ մասնակից լինելու հայրենիքի պաշտպանությանը⁶⁵⁵: Կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Նոր աշխատավոր»-ն այդ օրերին լույս էր տեսնում կարմիր տառերով:

Հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգի պայմաններում անարգ թշնամուն միասնաբար դիմադրելու և պետականության պաշտպանության հաստատուն դիրքորոշմամբ հանդես եկան հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Հոկտեմբերի 2-ին հայրենիքի պաշտպանության կոչ հղեց Հայ Ժողովրդական կուսակցության Հայաստանի Կենտրոնական կոմիտեն, որում մասնավորաբար նշվում էր. «Սեղմենք մեր շարքերը, կազմենք մի համազգային ճակատ, ինչպես սովոր ենք անել մեր ժողովրդի և պետության համար վտանգավոր մոմենտներում: Հավատով և անվրդով շարունակենք մեր պայքարը թշնամու դեմ, և ոչ մի հայ չպիտի պարտազանց լինի: Ամեն ինչ զոհաբերել հանուն հաղթանակի, հանուն մեր ժողովրդի փրկության և Միացյալ ու անկախ Հայաստանի»⁶⁵⁶:

Հոկտեմբերի 3-ին Թիֆլիսում կայացավ ՀԺԿ ԿԿ-ի նիստը, որին մասնակցում էր կուսակցության Գերագույն Խորհրդի նախագահ Ս. Հարությունյանը: Վերջինիս առաջարկով նիստն ամբողջովին նվիրվեց բուրքական ներխուժմանը և Հայաստանում ստեղծված կացությանը: Միաձայն կայացվեց որոշում՝ անմիջապես բանակցությունների մեջ մտնել մյուս կուսակցությունների հետ՝ կազմակերպելու աջակցություն կովող հայ բանակին⁶⁵⁷: 1920 թ. հոկտեմբերի 10-ին Երևանում կայանալիք ՀԺԿ 3-րդ համագումարն անորոշ ժամանակով հետաձգվեց: Այդ մասին հատուկ հաղորդագրություն տարածեց կուսակցության Գերագույն խորհուրդը⁶⁵⁸: Միևնույն ժամանակ հրա-

⁶⁵⁴ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 30 սեպտեմբերի 1920:

⁶⁵⁵ Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 6 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, ց. 7, գ. 20, թ. 1, «Ժողովուրդ», 3 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁵⁷ Տե՛ս «Մշակ», 7 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁵⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 6 հոկտեմբերի 1920:

հանգ տրվեց Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Քարվանսարայի, Նոր Բայազետի, Իգդիրի, Ղամադլուի, Աշտարակի և Էջմիածնի կառույցներին՝ ռազմաճակատի պաշտպանության և թիկունքի ամրապնդման գործում շխնայել ոչ մի բարոյական և նյութական աջակցություն⁶⁵⁹:

Հայրենիքի պաշտպանության և համախմբվելու կոչով հանդես եկան Հայ ռամկավարները⁶⁶⁰: Կուսակցության Հայաստանի խորհրդի պաշտոնաթերթ «Հայաստանի ձայն»-ն այդ օրերին լույս տեսավ «**Հայ ժողովուրդ, դիմիր դեպի կռիվ, Հայեր, դեպի կռիվ դաշտ փրկելու մեր պատիվը**» հայրենասիրական կարգախոսով: Հայ ռամկավարների Եգիպտոսի շրջանակը հայկական բանակի համար անգլիական կառավարությունից գնեց 20 սավառնակ և մտադիր էր պատրաստել 50 օդաչու⁶⁶¹:

Հոկտեմբերի 2-ին հայրենիքի պաշտպանության կոչով հանդես եկավ էսեռների կուսակցության Հայաստանի կոմիտեն, որում նշվում էր. «Հայ քաղաքական կյանքի ձևավորման ու նրա սոցիալական բովանդակության շուրջը եղել են մեծ տարածայնություններ մեր և Հայաստանի դեկավար հոսանքի մեջ, որի հետևանքով ստեղծվել է ծանր ու գաղջ մթնոլորտ միակուռ ու միական գործունեության համար: Բայց վտանգը այսօր սպառնում է հայ բազմատանց դեմոկրատիայի ոչ միայն քաղաքական իդեալներին, այլ նաև նրա ֆիզիկական գոյության, և այդպիսի մոմենտում մենք պետք է մոռանանք ամեն ինչ, պետք է բովանդակագործ դարձնենք մեր միտքն ու հոգին և նվիրվենք միայն և միայն մի գործի՝ ճակատի պաշտպանությանը»⁶⁶²:

Նույն օրը ժողովրդին ուղղված կոչ հղեց Հայաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական կուսակցությունը, որում մերկացվում էր թուրք-բուլղարիկյան համաձայնությունը: Կոչում նաև նշվում էր. «Մի հոգս, մի խորհուրդ պիտի ճանաչի հայը – *Հայրենիքի Փրկությունը*: Մի կամք, մի միտք պիտի նստի հայի մեջ – *բռնամու ջախջախ*»:

⁶⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁶⁰ Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, vol 4, p. 200:

⁶⁶¹ Տե՛ս **Գիզենճեան Մ.**, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925 թթ., էջ 412:

⁶⁶² «Աշխատավոր», 15 հոկտեմբերի 1920, ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 56, ք. 1:

խումը (ընդգծումները՝ կոչում): Մենք ու մենք ենք մնացել: Մեր ուժերով պիտի պահպանենք մեր տունը»⁶⁶³:

Հայաստանում տիրող կացությունը հոկտեմբերի կեսերին քրեմարկվեց Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության Վրաստանի Կենտրոնական Մասնաճյուղի խորհրդաժողովում: Հոկտեմբերի 17-ին լավեց ընկեր Բաբախանի զեկույցը: Ժողովի մասնակիցները խորապես ցավել են, որ «իրերի անբնական դասավորության հետևանքով ստիպված են հրաժարվել ռուսական հեղափոխության օրինետացիայից, քանզի նրա ղեկավարները ձեռք են մեկնել հայ դեմոսի դահիճներին»⁶⁶⁴: Հոկտեմբերի 20-ին, լսելով Հայաստանից եկած Հ. Գասպարյանի զեկույցումը, ժողովը միաձայն որոշեց ռազմաճակատ ուղարկել բոլոր ռազմունակ ընկերներին, իսկ տեղերում կուսակցականներին կոչ էր արվում՝ անհատաբար և խմբերով ներկայանալ Հայաստանի կառավարությանն ու կամավոր գրվելով՝ անհապաղ մեկնել ռազմաճակատ⁶⁶⁵:

Հայոց պետականության համար այդ ծանր օրերին հայ մենշևիկների մի հատվածը՝ Վրաստանի ՄԴԲԿ Հայկական սեկցիան, նույնպես հանդես եկավ միաբանվելու, անկախությունն ու ազատությունը պաշտպանելու կոչով⁶⁶⁶:

Մեփական ժողովրդի պաշտպանության գործից անմասն մնացին մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստները: «Արևելյան շարժմանը մասնակցող ուժերը շատ նպաստավոր հատկություններ ունեն երկար և տևական կռիվ մղելու Արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ: Մեզ, անդրկովկասցի սոցիալիստներին համար, նույնպես և Անդրկովկասի ողջ դեմոկրատիայի համար *այս կռիվների վախճանը չէ, որ պիրի առանձնապես զբաղեցնի* (ընդգծումը՝ Վ. Բ.)»⁶⁶⁷, - կարդում ենք մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստների պաշտոնաթերթ «Նոր խոսք»-ում:

Մենշևիկյան այս հոսանքի ներկայացուցիչ Ա. Երզնկյանը գրում էր. «Մենք, ինտերնացիոնալիստ սոցիալ-դեմոկրատներս և կոմու-

⁶⁶³ ՀԱԱ, ֆ. Կ-4041, ց. 1, գ. 74, ք. 2 (ամբողջությամբ՝ քք. 1-5), «Յառաջ», 3 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁶⁴ «Աշխատավոր», 19 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁶⁵ Տե՛ս «Աշակ», 29 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁶⁶ Տե՛ս «Բանվորի ձայն», 10 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁶⁷ «Նոր խոսք», 11 հոկտեմբերի 1920:

միստներս, պարզ գիտակցում էինք վերահաս վտանգի մեծությունը, որովհետև մեզ համար պարզ էր, թե ինչ էր ներկայացնում իրենից դաշնակցական Հայաստանը»⁶⁶⁸:

Հավելենք, որ մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստների դիրքորոշումը գործնականում չտարբերվեց հայ բոլշևիկների որդեգրած սպառազային սկզբունքներից:

Թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում սեփական պետության պարտության կարգախոսներով հանդես եկան հայ բոլշևիկները: Դեռևս 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը ընդունել էր Հայաստանի կուսակցական կազմակերպություններին ուղղված գաղտնի որոշում: Դրանով կուսակցական բոլոր կառույցներին հրահանգվում էր թե՛ թիկունքում, թե՛ ռազմական գոտիներում ծավալել լայն քարոզչություն՝ հիմնական խնդիր դարձնելով. Թուրքիան այլևս նախկին Թուրքիան չէ և Հայաստանի նկատմամբ չունի ագրեսիվ նպատակներ, քեմալական Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է, արագացնել Հայաստանի պարտությունը, որով էլ կարագացվի նրա խորհրդայնացումը: Այս նպատակին հասնելու համար նախատեսվում էր կազմալուծել հայկական բանակը, կազմակերպել դասալքություն և այլն⁶⁶⁹:

Հոկտեմբերի 8-ին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմն ընդունեց Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին ուղղված կոչ, որում ասվում էր. «Մենք դիմում ենք Հայաստանի բանվորա - գյուղացիական մասսաներին, նրանց հեղափոխական կորովին ու դասակարգային գիտակցությամբ՝ կազմակերպվելու Կոմունիստական կուսակցության դրոշի շուրջը, հավաքելու ցրված հեղափոխական ուժերին, որպեսզի ձեռք - ձեռքի տված Խորհրդային Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ միահամուռ ուժերով խորտակենք միջազգային իմպերիալիզմի հայկական - դաշնակցական հատվածի լուծը, նորից բարձրացնենք կոմունիզմի դրոշը Հայաստանում»⁶⁷⁰:

1920 թ. նոյեմբերի 5-ին ռազմաճակատ դարձած Ալեքսանդրապոլում կոմունիստների տեղի կոմիտեն կոչով դիմեց զինվորներին,

⁶⁶⁸ Երզնկյան Ա., Աշխատավորության դատարանին, էջ 18:

⁶⁶⁹ Տե՛ս Խորշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, էջ 164-165:

⁶⁷⁰ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան..., էջ 394-395:

բանվորներին և գյուղացիներին. «Մենք, կոմունիստներս, խոստանում ենք մեր կողմից ամեն միջոց գործադրել՝ փրկելու Հայաստանի բանվորներին և գյուղացիներին Դաշնակցության ստեղծած դժոխային դրությունից: Օգնեցե՛ք մեզ, մնացե՛ք հանգիստ և մի ենթարկվե՛ք խմբապետական կառավարության պրովոկացիաներին: Հանգստություն և խոհեմություն, այս է օրվա պահանջը»⁶⁷¹: Ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ դեպքերում հայ կոմունիստները հանգստության կոչեր էին անում թուրք զավթիչների կողմից բզկտվող սեփական ժողովրդին:

Հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի կոմունիստները բախտի քմահաճությամբ մնացած բնակչությանը հավատացնում էին, որ քաղաքը գրաված թուրքերի ամբողջ նպատակը միայն կառավարության տապալումն է և բանվորագյուղացիական իշխանության հաստատումը: Այդ միտքը բնակչության շրջանում արմատավորելու նպատակով նոյեմբերի 13-ին տեղի հայ բոլշևիկների և թուրքերի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ միասնական հանրահավաք, որի ժամանակ որոշվեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառում հռչակել խորհրդային իշխանություն:

Նոյեմբերի 17-ին Ալեքսանդրապոլը հռչակվեց խորհրդային, ձևավորվեց հեղկոմ, որը, սակայն, չունեւ իրական իշխանություն: Հայ բոլշևիկներով համալրված հեղկոմն ու իշխանության տեղական մարմիններն իրականում գործիք էին թուրքերի ձեռքում՝ հայ բնակչությանն ահաբեկելու և թալանելու համար⁶⁷²:

Արդարությունը պահանջում է նշել, որ առանձին հայ կոմունիստներ գիտակցել են պահի լրջությունը: Նրանցից, օրինակ, Ս. Կասյանը գրում էր. «Տաճիկների այդ հաղթական առաջխաղացությունն էր, որ մտահոգություն էր պատճառում մեզ՝ կոմունիստներին: Մենք՝ որպես ժողովրդի բանվորա - գյուղացիական շահերի պաշտպան ու նեցուկ, խորհում էինք այն մասին, թե ի՞նչ միջոցով կարող կլինենք փրկել նրան տրոհումից ու քայքայումից»⁶⁷³: Հայտնի բոլ-

⁶⁷¹ «Նոր աշխատավոր», 13 նոյեմբերի 1920:

⁶⁷² Ալեքսանյան Կ., Թուրքիայի ցեղասպանության քաղաքականության շարունակություն Ալեքսանդրապոլի գավառում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2015 թ. թիվ 1, էջ 19-20:

⁶⁷³ Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Երևան, 1967, էջ 210:

շնիկ Ա. Մռավյանը Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմ ուղարկած 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ի նամակով զգուշացնում էր, որ քեմալական արշավանքով կրկնվելու են 1918 թ. սարսափները⁶⁷⁴: Սակայն ամբողջության մեջ հայ կոմունիստները իրատեսորեն չգնահատեցին ժամանակաշրջանի անցքերը, մնացին որպես լենինյան գաղափարների անմնացորդ հետևորդներ: Իսկ Հայաստանի Կոմկուսի ղեկավար մարմինը՝ Կենտկոմը, այդպես էլ հանդես չեկավ քեմալական արշավանքը դատապարտող գեթ մեկ կոչով: Այն նույնիսկ չէր գտնվում ՀՀ տարածքում և չէր կիսում սեփական ժողովրդի գլխին պայթած դժբախտությունը: Այնինչ այդ օրերին հայրենիքի ճակատագրով մտահոգ կուսակցությունների գործատեղին միանշանակ Սիջկուսակցական խորհուրդն էր:

Որքան էլ անպատվաբեր էր հայ կոմունիստների դիրքորոշումը, այնուհանդերձ չենք կիսում որոշ հեղինակների (օրինակ՝ Ս. Բարսեղյան) այն կարծիքը, թե նրանք եղել են 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում ՀՀ ռազմական պարտության միակ պատասխանատուները⁶⁷⁵: Ի դեպ, 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին Երևանում կայացած Հ. Օհանջանյան, Ռ. Տեր-Մինասյան և Բ. Լեզրան հանդիպման ժամանակ ռուս դեսպանորդը ՀՀ կառավարությանն առաջարկել էր բանտերից ազատել և անհապաղ ներում շնորհել ձերբակալված մոտ 400 կոմունիստների⁶⁷⁶: Կարծում ենք, որ դրանց մեծ մասը եղել է ուղղակի համակիր, այլ ոչ կուսակցական և ձերբակալվել են բոլշևիկյան քարոզչության նկատմամբ անտարբեր չլինելու համար:

Հաշվի առնելով հայ կոմունիստների թիվը, տարածաշրջանային օրյեկտիվ գործընթացների վրա ունեցած ազդեցությունը՝ նրանց դերը Հայաստանի պարտության գործում համարում ենք ոչ առաջնային:

⁶⁷⁴ Տե՛ս «Երեկոյան Երևան», 24 հոկտեմբերի 1990:

⁶⁷⁵ Տե՛ս **Բարսեղյան Ս.**, Ինչպե՛ս կը գրե՛ն մեր նորագոյն պատմութիւնը, Պ. Այրես, 1948, էջ 52:

⁶⁷⁶ Տե՛ս **Խորշոռյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, էջ 263:

2. Միջկուսակցական խորհրդի ստեղծումը և գործունեությունը

Որքան էլ անձմեր ու անկեղծ էին հայրենի կառավարությանն աջակից կուսակցությունների հայտարարություններն ու գործողությունները, այնուհանդերձ անհրաժեշտ էր ի մի բերել ուժերը, դրանց տալով կազմակերպված բնույթ: Ինչպես գիտենք, դեռևս 1920 թ. մայիսի վերջերից գործում էր Միջկուսակցական մարմինը: Սակայն պետականությանը և ժողովրդին սպառնացող վտանգի պայմաններում առանձնահատուկ կարևորվում էր միջկուսակցական ավելի սերտ համագործակցության խնդիրը:

Հոկտեմբերի 1-ին ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանի նախաձեռնությամբ ժողովի հրավիրվեցին ՀՀԴ, ՀԺ, ՀՍԴԲ, Հայ ռամկավարների, Էսէներևի և սոց.-դեմ. Հնչակ կուսակցությունների, ինչպես նաև «Յառաջ», «Ժողովուրդ», «Հայաստանի ձայն» թերթերի ներկայացուցիչները⁶⁷⁷: Ներկաները պարզել են իրենց տեսակետը՝ համամիտ լինելով ամբողջ ուժով օժանդակելու կառավարությանը և կազմելու Միջկուսակցական խորհուրդ⁶⁷⁸:

Հոկտեմբերի 4-ին Միջկուսակցական խորհուրդը հանդես եկավ կոչով, որում նշվում էր. «Արտաքին թշնամին թող իմանա, հայ ժողովուրդ, անկախության և հայրենիքի նվաճման խնդրում տարածայնություն չկա հայ քաղաքական կուսակցությունների միջև: Մենք, հայ քաղաքական մտքի տարբեր հոսանքներս, այսօր վստահությամբ ենք վերաբերվում կառավարության այն բոլոր ջանքերին, որոնք նպատակ ունեն հաղթել և դուրս հանել թշնամուն մեր սահմաններից: Մենք աչք չունենք դրած ուրիշի սեփականության վրա: Մենք կամենում ենք պահպանել և տիրանալ մեր հայրենի սեփականությանը»: Կոչն ավարտվում էր «Հանրապետության դրոշի տակ դեպի ռազմադաշտ, դեպի հաղթություն» հայրենասիրական կարգախոսով: Դիմում - կոչի տակ ստորագրել էին ՀՀԴ Երևանի Կենտրոնական կոմիտեն, ՀԺԿ Հայաստանի Կենտրոնական կոմիտեն, Հայ Ռամկավարների Հայաստանի Կենտրոնական խորհուրդը, ՀՍԴԲԿ Կենտրոնա-

⁶⁷⁷ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 9 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁷⁸ Տե՛ս **Տեր-Յակոբյան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, էջ 53:

կան կոմիտեն, Սոցիալիստ-հեղափոխականների Հայաստանի կոմիտեն, ՍԴ Հնչակյան կուսակցության Երևանի մասնաճյուղը⁶⁷⁹:

Հոկտեմբերի 5-ին ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանի մոտ տեղի ունեցավ միջկուսակցական մոտ խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին նաև մայրաքաղաքի մամուլի ներկայացուցիչները: Ժողովը վերջնական տեսք տվեց Միջկուսակցական խորհրդին՝ նրա նախագահ ընտրելով դաշնակցական Արամ Սաֆրաստյանին⁶⁸⁰:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Միջկուսակցական խորհուրդը մեծ նշանակություն է տվել հատկապես ճակատամերձ շրջաններում տարվող աշխատանքներին: Նրանում ընդգրկված կուսակցությունների գավառային կառույցների միջոցներով նախատեսվում էր խորհրդի մասնաճյուղեր ստեղծել տեղերում, քաջալերել ժողովրդին, օգնություն կազմակերպել ռազմաճակատին: Այդ նպատակով Միջկուսակցական խորհրդի կողմից Կարս և Ալեքսանդրապոլ գործուղվեցին ԲԺ. Հարոն, Էջմիածին, Օշական և Աշտարակ՝ Հ. Տեր-Հակոբյանը, Կ. Գյուլնազարյանը և Լազոն⁶⁸¹: Միջկուսակցական խորհուրդը բազմամարդ հանրահավաքներ է հրավիրել նաև Երևանում, որոնցում ելույթներ են ունեցել կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, կառավարության անդամներ և ուրիշներ: Դրանցում իշխել են հայրենիքի պաշտպանության, միասնության գաղափարները:

Հոկտեմբերի 2-ի երեկոյան խորհրդարանի դահլիճում հավաքված բազմության առջև ելույթ են ունեցել կուսակցությունների ներկայացուցիչները⁶⁸²: Նրանցից ՀՍԴԲԿ անդամ Դ. Անանունը նշեց. «Մեր մեջ կան մարդիկ, որոնք մինչև հիմա հավատացած են, թե թուրքի մեջ էլ կան տարրեր, որոնց կարելի է ձեռք երկարացնել, թուրքը թուրք է, ով էլ որ լինի նա թալանչի է, ուրիշին կեղեքող»⁶⁸³: Պարզ է, որ նման խոսքերով «սպեցիֆիկ» գործիչը, նախևառաջ, փորձում էր հիմնագուրկ համարել հայ բոլշևիկների տարածած այն լուրերը, թե ՀՀ դեմ արշավող թուրքերն ուրիշ են, ռուս բոլշևիկների բարեկամներն

⁶⁷⁹ «Դիրքերում», 17 հոկտեմբերի 1920, ՀԱԱ, ֆ.Կ-4047, ց. 1, գ. 182, ք. 1, «Ժողովուրդ», 4 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁸⁰ Տե՛ս **Տեր-Յակոբեան Յ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, էջ 62:

⁶⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

⁶⁸² Տե՛ս «Նոր աշխատավոր», 15 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁸³ «Յառաջ», Երևան, 5 հոկտեմբերի 1920:

են, և ոչ թե այն թուրքերը, որոնք հռչակեցին հայերին և հեռացրին պատմական հայրենիքի գերակշիռ մասից:

Հոկտեմբերի 10-ին խորհրդարանի դահլիճում հրավիրված միջկուսակցական հավաքում կառավարության կողմից զեկուցմամբ հանդես եկավ Ա. Չիլինգարյանը: Հավաքի ընդունած բանաձևում լիակատար վստահություն հայտնվեց կառավարությանը և հայրենիքի պաշտպանության նպատակով նրա ձեռնարկած միջոցներին⁶⁸⁴:

Հոկտեմբերի 26-ին Միջկուսակցական խորհրդի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց նոր հանրահավաք, որում Սուրմալուի ճակատի դեպքերի զեկուցմամբ հանդես եկավ ներքին գործերի փոխնախարար Վ. Քրմոյանը: Մարտակոչի խոսքեր են հնչեցրել ժողովրդական Կ. Գյուլնազարյանը, սոցիալ-դեմոկրատ Բ. Իշխանյանը, արտահայտվել են մյուս կուսակցությունների ներկայացուցիչները⁶⁸⁵: Ընդունվել է բանաձև, որով հիացմունք էր հայտնվել ճակատում մարտնչող զորամասերին, իսկ հայ քաղաքացիությանը կոչ արվել՝ ամեն գնով զորավիգ լինելու ռազմաճակատին⁶⁸⁶:

Նշանավոր ռազմական հենակետի՝ Կարսի բերդի մոտ ծավալված կռիվների առիթով հոկտեմբերի 28-ին Միջկուսակցական խորհուրդը հանդես եկավ նոր կոչով, որում մասնավորապես նշվում էր. «Բոլոր կուսակցությունները համերաշխ ու ոգևորված կանգնած են իրենց դիրքերում: Հայ քաղաքացիությունը ևս պիտի անխտիր ծառանա թշնամու հանդեպ, որպես մի մարդ»⁶⁸⁷:

Այս և այլ միջոցառումները հսկայական նշանակություն են ունեցել ժողովրդի համախմբման, ճակատում և քիկուներում աշխատանքների համակարգման, հասարակական կարծիքի ձևավորման գործում: Եվ սա այն դեպքում, երբ Հայաստանի վրա արշավող թուրքական բանակը և նրան աջակցող խորհրդային Ռուսաստանը շարունակ թմբկահարում էին այն միտքը, թե ցանկանում են հայ ժողովրդին ազատել դաշակների ատելի լծից: Այս հանգամանքը գիտակցել են ժամանակի բազմաթիվ քաղաքական գործիչներ: Օրինակ, սոցիալ-

⁶⁸⁴ Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 12 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁸⁵ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 28 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁸⁶ Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 28 հոկտեմբերի 1920:

⁶⁸⁷ «Հայաստանի ձայն», 30 հոկտեմբերի 1920, «Յառաջ», Երեւան, 29 հոկտեմբերի 1920:

դեմոկրատ Բ. Իշխանյանն իր ելույթներում բազմիցս էր շեշտում, թե «դուք կարծում եք, որ այս երկրին ծառայելով կնպաստեք Դաշնակցության ուժեղացմանը, իսկ եթե դաշնակցությունը վերանա, այստեղ կստեղծվի»⁶⁸⁸ ցանկալի դրախտ: Այդ տեսակետը լավ կերպով կօգտագործեին ռուս բոլշևիկները, որոնք իրենց սլաքներն ուղղում են փոխանակ Հայաստանի՝ միայն Դաշնակցության դեմ»⁶⁸⁹: Կնշանակի, կառավարությանն ու Դաշնակցությանը աջակից կուսակցությունները միաժամանակ արտաքին աշխարհին ցույց են տվել, որ կառավարող կուսակցությունը վայելում է լայն վստահություն, իսկ հայ ժողովուրդը բնավ էլ կարիք չի գգում ազատարարի, այն էլ քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի ձևով:

Նշված փաստերը վկայում են, որ պետականությանը սպառնացող վտանգի պահին Միջկուսակցական խորհրդում ընդգրկված կուսակցությունները եղել են միաբան, իրենց ողջ ուժերը ներդրել են ի սպաս հայրենիքի փրկության: Միջկուսակցական խորհրդի ստեղծման և նրա աշխատանքների կանոնակարգման գործում մեծ էր կառավարող դաշնակցության դերը, որի կենսունակ կառույցներից մեկը՝ Երևանի կոմիտեն, ընդգրկված էր այդ մարմնում:

3. Կոալիցիայի և հաշտության խնդիրները միջկուսակցական հարաբերություններում

Ռազմական գործողությունների անհաջող ընթացքը, մանավանդ Կարսի անկումը, լուրջ ազդեցություն թողեց Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում: «Մեր պայքարը դեռ օրհասական չէ, մենք դեռ շատ ուժ և կենսունակություն ունենք, հարկավոր է համախմբել և գործի լծել մեր բոլոր կենսունակ և պիտանի ուժերը ճակատի և թիկունքի համար»⁶⁸⁹, - գրում էր ռամկավարների պաշտոնաթերթը: Սակայն սրանք մնում էին միայն ինքնամխիթարման խոսքեր. պատերազմն ավարտվել էր Հայաստանի պարտությամբ:

⁶⁸⁸ «Յառաջ», Երևան 10 օգոստոսի, 1920:

⁶⁸⁹ «Հայաստանի ձայն», 3 նոյեմբերի 1920:

Ոչինչ չէր կարող այնպես հեղինակագրել կառավարությանն ու կառավարող ուժին, որքան ռազմական անհաջողություններն ու պարտությունը: Եվ բնավ պատահական չէր, որ Կարսի անկումից անմիջապես հետո առանձին քաղաքական ուժեր հանդես եկան Բյուրո-կառավարության հրաժարականի պահանջով, ինչն իրերի նման դասավորության պայմաններում լիովին սպասելի էր:

Հոկտեմբերի 31-ին ՀԺԿ Հայաստանի Կենտրոնական կոմիտեի նիստը միաձայն որոշում ընդունեց Միջկուսակցական խորհրդի միջոցով ՀՀ կառավարությանն առաջարկել հուշագիր՝ հետևյալ դրույթներով.

1) շարունակել պայքարն ընդդեմ արտաքին թշնամու՝ ապահովելու համար հայ ժողովրդի կյանքն ու քաղաքական անկախությունը,

2) անհապաղ կազմակերպել կռաւիցիոն կառավարություն Հայաստանի անկախությունն ընդունող հայ քաղաքական բոլոր հոսանքներից՝ պայմանով, որ դաշնակցությունը լինի փոքրամասնություն, և վարչապետը լինի ոչ դաշնակցական,

3) բոլոր կուսակցությունների մասնակցությամբ կազմակերպել պետական խորհուրդ՝ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի լիազորություններով, որի կազմը պիտի որոշվի հայ քաղաքական հոսանքների փոխհամաձայնությամբ⁶⁹⁰:

Եթե ընդունենք, որ աղբյուրների մի մասում որպես Կարսի անկման ամսաթիվ նշվում է հոկտեմբերի 31-ը, ապա չի կարելի բացառել, որ ՀԺԿ հուշագիրը նախապատրաստվել էր Կարսի անկումից առաջ կամ անկման պահին:

Փաստորեն, ՀԺԿ-ն առաջ էր քաշում Բյուրո-կառավարության հրաժարականի խնդիրը: Սակայն կառավարությունը հրաժարական չտվեց: Եռամսյա դադարից հետո՝ նոյեմբերի 1-ին, կայացավ խորհրդարանի արտահերթ նիստը, որում լսվեց վարչապետ Հ. Օհանջանյանի զեկուցումը Հայաստանի դրության և նրա պաշտպանության համար կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների մա-

⁶⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 497, ք. 41, ֆ. Կ-4033, ց. 7, գ. 21, ք. 3:

սին: Ընդունվեց ՀՀԴ խմբակցության բանաձևը, որը հավանություն տվեց կառավարության քաղաքականությանը⁶⁹¹:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ կառավարության հրաժարականի և կոալիցիայի հարցի շուրջ Միջկուսակցական խորհրդում ներկայացված կուսակցությունները համոզեա են բերել չափավոր մոտեցում, և ամենակարևորը՝ նրանց շրջանում չի եղել միակարծություն: Եվ դա միանգամայն բնական էր: Միջկուսակցական խորհուրդը՝ որպես կառույց, ստեղծվել էր հայրենիքի պաշտպանության և ոչ թե իշխանության բաժանման համար: Դրանով նաև պետք է բացատրել, որ այնտեղ ընդգրկված կուսակցությունները, բացի ժողովրդականներից, հիմնականում չեն ունեցել իշխանական հակումներ:

Ինչ էլ որ լինի, Կարսի անկումը և ՀԺԿ հուշագիրը գործնականում նշանակում էին *Միջկուսակցական խորհրդի վախճան*:

Ինչպիսի՞ն են եղել քաղաքական ուժերի մոտեցումները կառավարության հրաժարականի և հնարավոր կոալիցիայի խնդրում գոմե նոյեմբերի առաջին օրերին: Էսէռները կողմնակից են եղել կառավարության փոփոխությանը և կոալիցիային, հայ սոցիալ-դեմոկրատները (ՀՍԴԲԿ) ոչ միայն համոզեա են եկել կոալիցիայի դեմ, այլև պահանջել են որևէ դաշնակցականի անձնական իշխանության, իսկ ռամկավարները, պատճառաբանելով Հայաստանում պատրաստի թեկնածուներ չունենալը, չեն պաշտպանել կոալիցիայի գաղափարը⁶⁹²: Ռամկավարների Հայաստանի խորհրդի հայտնի գործիչ Ա. Դարբինյանը դեռևս հոկտեմբերի 4-ին մեկնել էր Կ. Պոլիս՝ մասնակցելու կուսակցության Ընդհանուր պատգամավորական ժողովին⁶⁹³: Այստեղ լիովին տարօրինակ ենք համարում Հայ ռամկավարների պահվածքը: Այն դեպքում, երբ մի քանի կուսակցություններ, օրինակ՝ ՀՀԴ-ն և ՀԺԿ-ն անորոշ ժամանակով հետաձգել էին իրենց համագումարները, ռամկավարները հրաժարվեցին իրենց ժողովը հրավիրել Հայաստանում՝ նրա աշխատանքներին ձեռնամուխ լինելով հեռավոր Կ. Պոլսում: Դա դեռ բավական չէր, Հայաստանից էլ որպես

⁶⁹¹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 4 նոյեմբերի 1920:

⁶⁹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 497, ք. 42:

⁶⁹³ Տե՛ս **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, էջ 430:

պատգամավոր մեկնեց կուսակցության քիչ թե շատ հայտնի գործիչ Ա. Դարբինյանը: Եվ սա այն պարագայում, երբ հանրապետությունում գնալով ուժեղանում էին բարոյալքությունն ու հուսալքությունը, երբ յուրաքանչյուր անհատի անձնագրի գործունեությունն էական կարող էր լինել պետության համար:

Ինչ վերաբերվում է իշխանությունը հայ կոմունիստներին հանձնելուն, ապա նոյեմբերի սկզբին նրանք Դաշնակցությանը լուրջ այլընտրանք չեն ներկայացրել: Դրան վկա՝ ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի նոյեմբերի 1-ի հեռագիրը Չիչերինին, որում նշվում էր. «Դաշնակները Հայաստանում շատ ամուր են, կոմունիստները ներկայումս ուժ չեն ներկայացնում, Հայաստանում դաշնակներին կարող է վերացնել միայն հանրապետության տարածքի ռազմականալուծը թուրքական կամ մեր զորքերի կողմից»⁶⁹⁴:

ՀԺԿ հուշագրին Բյուրո-կառավարությունը պատասխանել է նկատելի ուշացմամբ: Դրանում, անշուշտ, իրենց դերն են ունեցել շարունակվող պատերազմը և թուրքական հրամանատարության նոյեմբերի 6-ի և 8-ի կամայական վերջնագրերը: Միայն նոյեմբերի 11-ին ՀԺԿ հուշագրի վերաբերյալ կառավարությունը (355-րդ նիստում) լսեց վարչապետի զեկուցումը և լիազորեց նրան, ըստ իր հայեցողության, կառավարության նիստերին հրավիրել կուսակցությունների ներկայացուցիչներին⁶⁹⁵:

Այսպիսով, Բյուրո-կառավարությունը մերժեց հուշագիրը, իսկ Միջկուսակցական խորհրդին ուղղած պատասխան գրությամբ առաջարկեց յուրաքանչյուր կուսակցությունից ուղարկել մեկական ներկայացուցիչ՝ կառավարության նիստերին խորհրդակցական ծայնով մասնակցելու համար՝ պատրաստակամություն հայտնելով նրանց հանձնել նաև պատասխանատու, բայց ոչ նախարարական պաշտոններ⁶⁹⁶:

Պատասխան ստանալուց հետո ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն որոշել էր ընդունել ՀՀԴ Բյուրոյի առաջարկը՝ դնելով պայման, որ կառավարության նիստերին մասնակցող կուսակցությունների ներ-

⁶⁹⁴ Խորշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, էջ 210:

⁶⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 118, ք. 257:

⁶⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց. 1, գ. 497, քք. 42-43:

կայացուցիչներից կազմվի հատուկ մարմին՝ իր սեփական աշխատակազմով, որն իրավունք ունենար պետական գործերին ծանոթանալու սկզբնական աղբյուրներից և իր ծախսերը ստանար պետական գանձարանից⁶⁹⁷:

Սակայն դեպքերը զարգանում էին թավալգոր արագությամբ: Նոյեմբերի 11-ին Հայաստանի կառավարությունը մերժեց թուրքական վերջնագրի պայմանները, և պատերազմը վերսկսվեց, բայց տևեց շատ կարճ: Բյուրո-կառավարությունը նոյեմբերի 15-ից լույս 16-ի գիշերը գումարած նիստում ամբողջովին կանգնեց Թուրքիայի հետ անմիջական բանակցությունների ուղու վրա⁶⁹⁸: Նոյեմբերի 18-ին Ալեքսանդրապոլում ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանը ստորագրեց զինադադարի համաձայնագիր յոթ օրվա ժամկետով՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ իր կառավարությունը ձգտում է ուղղակի համաձայնության գալ քեմալականների հետ՝ առանց երրորդ ուժի մասնակցության⁶⁹⁹:

Հասկանալի է, որ պատերազմում պարտված և հեղինակազրկված Բյուրո-կառավարությունը միայնակ չէր ստանձնի թուրքերի հետ կնքվելիք պայմանագրի պատասխանատվությունը: Սակայն կառավարությունը միանգամից հրաժարական չտվեց, ինչը նույնպես հասկանալի էր. պետք էր կանխել իշխանական հնարավոր քաոսը, ապահովել սեփական քաղաքականության շարունակական ընթացքը:

Կոալիցիոն կառավարության կազմավորման շուրջ բանակցությունները պիտի որ մեկնարկած լինեն զինադադարի ստորագրումից անմիջապես հետո, իսկ դրանց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տևած պիտի լինեն 2-3 օր: Այս բանակցությունների ընթացքը պատմագիտության մեջ սակավ է լուսաբանված, եղած փորձերն էլ միակողմանի են: Մասնավորաբար ՀՀ պետական այրերից Ս. Վրացյանը, իսկ մեր ժամանակներում՝ սփյուռքահայ հեղինակ Ռ. Փիրումյանն այն կարծիքն են հայտնում, թե բանակցող կուսակցություններ-

⁶⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 43:

⁶⁹⁸ Տե՛ս **Զոհրաբյան Էդ.**, 1920 թ. թուրք - հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 321:

⁶⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 326:

րից Հայ Ժողովրդականը, որպես կոալիցիայի նախապայման էր դրել Դաշնակցության լիովին հեռացումը քաղաքական ասպարեզից⁷⁰⁰, ինչը մոտ չէ իրականությանը:

Բանակցությունների ընթացքի վրա որոշ չափով լույս է սփռում մեր պրպտումների արդյունքում ՀՀ ազգային արխիվում պահպանված մի փաստաթուղթ, որը ՀԺԿ Հայաստանի ԿԿ-ի նամակն է՝ ուղղված կուսակցության Վրաստանի ԿԿ-ին, որում ներկայացված են կոալիցիոն կառավարություն կազմավորելու վերաբերյալ ՀԺԿ և մյուս կուսակցությունների դիրքորոշումները⁷⁰¹:

Նոր կառավարություն կազմելու և կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ բանակցելու գործը հանձնարարվել էր Հ. Բաջազնունուն: Վերջինս նոր էր վերադարձել գործուղումից և նոյեմբերի 4-ին ընտրվել էր խորհրդարանի նախագահի պաշտոնում⁷⁰²: Այդ նպատակով նա իր մոտ է հրավիրել Ա. Խոնդկարյանին (ԷսէՆ), Բ. Իշխանյանին (ՀՍԴԲԿ), Գ. Ջաղեթյանին (անկուս.) և Հ. Մելիքյանին (ՀԺԿ)՝ առաջարկելով հետևյալ պայմանները. հիմնական պորտֆելները (վարչապետի, ներքին և արտաքին գործերի, ինչպես նաև երկրագործության նախարարների) մնում են ՀՀԴ ձեռքում, իսկ մնացած պաշտոնները բաշխվում են հետևյալ կերպ՝ խնամատարության նախարար՝ Հ. Մելիքյան, ֆինանսների՝ Գ. Ջաղեթյան, արդարադատության՝ Ա. Խոնդկարյան, լուսավորության՝ Բ. Իշխանյան, զինվորական՝ գեներալ Հ. Հախվերդյան⁷⁰³:

Փաստորեն, կառավարության նման կազմի դեպքում ՀՀԴ-ն ունենալու էր հարաբերական մեծամասնություն և պահպանելու էր պետական ելակետային լծակները:

Ժողովրդականների կողմից այս բանակցություններին մասնակցող Հ. Մելիքյանը դրանց ընթացքի մասին զեկուցել է կուսակցության Հայաստանի կոմիտեին, որը որոշեց չհամաձայնել այդ առաջարկին:

⁷⁰⁰ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 518, Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.- Բուլշևիկյան արաբերությունների ոլորտում, էջ 282:

⁷⁰¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 497, ք. 42-46, Բաբաջանյան Վ., Հայ ժողովրդական կուսակցության հուշագիրը կոալիցիոն նոր կառավարություն ձևավորելու մասին, //«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2004 (1), էջ 57-59:

⁷⁰² Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 6 նոյեմբերի 1920:

⁷⁰³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 497, ք. 43-44:

Ի վերջո, Հ. Մելիքյանի միջոցով Քաջագնունուն են փոխանցվել հետևյալ հակաառաջարկները՝ որպես ՀԺ կուսակցության առավելագույն զիջումներ.

1) կառավարության 9 պորտֆել, որից երկուսը ստանալու էր ՀԺԿ-ն՝ ֆինանսների և մեկ ուրիշը, մեկական՝ Էսեռներին և սոցիալ-դեմոկրատներին (ՀՄԴԲԿ), զինվորականը՝ անկուսակցականի,

2) իր կազմավորումից հետո կառավարությունը հատուկ օրենքով նշանակելու էր խորհրդարանական նոր ընտրություններ, որոնք պիտի կայանան ոչ ուշ, քան մինչև 1921 թ. ապրիլ ամիսը,

3) նոր կառավարությունը մնալու էր անփոփոխ մինչև նոր խորհրդարանի գումարումը,

4) գործող խորհրդարանին տրվում էր արձակուրդ մինչև նորընտիր խորհրդարանի գումարումը⁷⁰⁴:

Ի դեպ, ՀԺԿ Հայաստանի կոմիտեն գործնականում հրաժարվել էր կուսակցության Թիֆլիսի հատվածի ներկայացուցիչների ծառայություններից՝ որպես նախարարական թեկնածուներ առաջարկելով Հայաստանում ապրող գործիչներ Հովհ. Մելիքյանին և Արշ. Բարխուդարյանին⁷⁰⁵: Սակայն նույնիսկ ՀՀ գոյության վերջին օրերին հայ ժողովրդականները չկարողացան հաղթահարել իրենց ամենամեծ թուլությունը՝ Թիֆլիս մեկնելն ու ամիսներով այնտեղ մնալը: Մ. Պապաջանյանի բացակայության պայմաններում կուսակցության ղեկավարն ու նրա Գերագույն խորհրդի նախագահն էր Սամսոն Հարությունյանը, որը ՀԺԿ աշխատանքներն ուղղորդում էր Վրաստանի մայրաքաղաքից:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջարկի մեջ չկա այնպիսի մի դրույթ, որը ցույց կտար քաղաքական ասպարեզից ՀՀԴ միանգամից հեռացման ՀԺ կուսակցության ցանկությունը: Ընդհակառակը, նախարարական պաշտոնների հավակնության հարցում ժողովրդականները չեն դրել արմատական պահանջներ: Ուշադրության են արժանի նաև նշված առաջարկի որոշ հիմնադրույթներ կապված նոր խորհրդարանի կազմակերպման վերաբերյալ: Դա ակնհայտորեն վկայում է, որ ՀԺ կուսակցությունն ամբողջությամբ չի գնահատել իրերի զարգաց-

⁷⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 44:

⁷⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 45:

ման տրամաբանական ընթացքը, չի պատկերացրել ՀՀ շուրջ ստեղծված կացության ողջ լրջությունը: Հայոց պետականության գոյությանը մնացել էին հաշված օրեր, իսկ ժողովրդականները մտածում էին խորհրդարանական նոր ընտրությունների մասին:

Բանակցություններին չմասնակցեցին ռամկավարները և սոց.-դեմ. հնչակյանները: Եթե առաջինների համար պատճառը պարզ էր (թեկնածուներ չունենալը), ապա հնչակյանների դեպքում հարցը գաղափարական տարաձայնությունների մեջ էր: Թիֆլիսում գումարված կուսակցության Կենտրոնական վարչության Անդրկովկասի շրջանի արտակարգ կոմիտեանքը իր նոյեմբերի 11-ի նիստում որոշում էր կայացրել տապալել դաշնակցական կառավարությունը և հաստատել խորհրդային վարչակարգ⁷⁰⁶:

Միջկուսակցական բանակցությունների վերջնական արդյունքները պարզ դարձան նոյեմբերի 23-ին, երբ խորհրդարանի արտակարգ նիստում Հ. Օհանջանյանի գլխավորած Բյուրո-կառավարությունը հրաժարական տվեց: Նույն օրը վարչապետ ընտրվեց Ս. Վրացյանը, որին էլ հանձնարարվեց կազմել կառավարություն⁷⁰⁷: Թեև նորընտիր վարչապետն իր կառավարության ձևավորման համար ստացել էր մեկ օր և նախարարացանկը ներկայացնելու էր հաջորդ օրը, կարծում ենք, որ այդ հարցը գործնականում արդեն լուծված է եղել: Դրա մասին են վկայում նոյեմբերի 23-ի քաղաքական որոշ անցքեր: Այսպես, մինչ հրաժարականի ներկայացումը Հ. Օհանջանյանի կառավարությունն Ալ. Խատիսյանի գլխավորությամբ հասցրել էր Ալեքսանդրապոլ ուղարկել հաշտարար պատվիրակություն, որի կազմում ընդգրկված էր նաև Էսեռ Վ. Մինախոյյանը⁷⁰⁸: Բացի այդ, կառավարության հրաժարականի ընդունման պահին աննախադեպ գուսպ էր էսեռական խմբակցության գնահատականը: «Այս հրաժարականը մենք ըմբռնում ենք այն ձևով, որ այսօրվանից կատարվում է պատմական մի փոփոխություն: Մենք ընդունում ենք կառավարության հրաժարականը: Կառավարությունն ունե-

⁷⁰⁶ Տե՛ս Յիսնամեակ (1887-1937) ՄԳ Հնչակեան կուսակցութեան, էջ 324, **Կիստուր Ա.**, Պատմութիւն ՄԳ Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, հ. Ա., էջ 486:

⁷⁰⁷ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 520:

⁷⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 515:

ցել է սխալներ, բայց այդ պիտի վերագրել ոչ կառավարության մեջ եղած անձերին, այլ տիրող սիստեմին»⁷⁰⁹, - հայտարարել էր Ա. Խոնդկարյանը:

Նոյեմբերի 24-ին Ս. Վրացյանը ներկայացրեց նոր կառավարության ցանկը, որն ուներ հետևյալ տեսքը. վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Ս. Վրացյան, երկրագործության և աշխատանքի՝ Ա. Հովհաննիսյան, ֆինանսների՝ Հ. Տերտերյան, զինվորական՝ Դրո, արդարադատության՝ Ա. Խոնդկարյան, կրթության՝ Վ. Սինախորյան: Ներքին գործերի նախարարի պարտականությունները ժամանակավորապես իր վրա էր վերցրել Ս. Վրացյանը, հաղորդակցության՝ Ա. Խոնդկարյանը, խնամատարության՝ Հ. Տերտերյանը⁷¹⁰: Հետագա մի քանի օրերի ընթացքում կառավարության մեջ տեղի ունեցավ մեկ փոփոխություն. նոյեմբերի 30-ին վարչապետի թիվ 71 հրամանով բժ. Ռուբեն Յուզբաշյանը նշանակվեց խնամատարության նախարարի պաշտոնում⁷¹¹:

Այսպիսով, կառավարությունը ձևավորվեց միայն դաշնակցական և էսէռ ներկայացուցիչներից: Ըստ էության ՀՀԴ-ն նախընտրեց կոալիցիան էսէռների հետ: Գուցե դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ վերջիններս ավանդաբար ավելի չեզոք դիրքորոշում են ունեցել դեպի Ռուսաստանը, ինչը նպաստավոր կարող էր լինել հայ-ռուսական հարաբերությունների տվյալ փուլում: Ս. Վրացյանը վկայում է, որ կառավարության մեջ ընդգրկվելու առաջարկ ստացել էին մաս Թիֆլիսում լույս տեսնող «Աշխատավոր»-ի շուրջ խմբված դաշնակցական ընկերները, որոնք, սակայն, մերժել էին այն⁷¹²:

Կոալիցիոն կառավարության ձևավորումից հետո Հայաստանի ղեկավար կենտրոնը հիմնականում մնաց նախորդ կառավարության իրավահաջորդը:

Նոր կառավարության հիմնական գործն էր լինելու վարել ավելի հավասարակշռված քաղաքականություն, երկիրը դուրս բերել պատերազմից, հարևանների հետ հաստատել բարիդրացիական հարա-

⁷⁰⁹ «Յառաջ», Երևան, 25 նոյեմբերի 1920:

⁷¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-207, ց. 1, գ. 344, ք. 5:

⁷¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ-198, ց. 1, գ. 58 (2-րդ մաս), ք. 201:

⁷¹² Տե՛ս Վրացյան Ա., Կեսանքի ուղիներով, հ. 5, էջ 183:

բերություններ: Ճիշտ է, Ս. Վրացյանի կառավարությունում ընդգրկված դաշնակցականների մեջ կային ՀՀԴ համաձայնողական թևի ներկայացուցիչներ (Դրո, Հ. Տերտերյան), բայց Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում կառավարության դիրքորոշումը մնաց խիստ գոյշավոր: Դա նկատելի էր հենց վարչապետի ներկայացրած կառավարական հայտագրից, որի նշանաբանն էր «անկեղծ հաշտությունը Տաճկաստանի հետ», իսկ «Ռուսաստան» բառն անգամ չէր հիշատակված⁷¹³:

Կառավարական հայտագրին, ի դեպ, հավանություն էր տվել մաս էսեռների խորհրդարանական խմբակցությունը⁷¹⁴:

Ս. Վրացյանի գլխավորած կոալիցիոն կառավարության նկատմամբ միանգամայն անհաշտ դիրքորոշում որդեգրեց թիֆլիսահայ ոչ դաշնակցական մամուլը: «Պարոն Վրացյանի մինիստրությունը մի վիժվածք է, որ գուցե գոյություն պահպանի մինչև նոր պարտություն»⁷¹⁵, - գրում էր «Մշակ»-ը:

Իսկ մենչևիկ-ինտերմացիոնալիստներն առաջին հերթին պախարակում էին հայ էսեռներին՝ կառավարության կազմում ընդգրկվելու համար: «Մինախորյան, Խոնդկարյան, ընկել են թակարդը և իրենցով ծածկել արտաքին աշխարհի առաջ դաշնակցական դոչիններին»⁷¹⁶, - գրում էր «Նոր խոսք» պարբերականը:

Իսկ հնարավոր էր արդյոք կոալիցիայի այնպիսի ձևաչափ, որի պայմաններում այլ լիներ ՀՀ կառավարության արտաքին քաղաքականությունը: Հետայսու բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Ս. Վրացյանի գլխավորած կոալիցիոն կառավարության հայտագրի արտաքին քաղաքական դրույթները հիմնականում համընկել են կուսակցությունների և հոսանքների մեծամասնության դիրքորոշման հետ:

Պետականության գոյության վերջին օրերին հանրապետությունում խորհրդային կարգերի հաստատման և ռուսական միջամտության սկզբունքային հակառակորդ շարունակում էր մնալ ՀՀԴ կու-

⁷¹³ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 522-523:

⁷¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 525:

⁷¹⁵ «Մշակ», 28 նոյեմբերի 1920:

⁷¹⁶ Տե՛ս «Նոր խոսք», 29 նոյեմբերի 1920:

սակցությունը: ՀՀ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, օրինակ, գտնում էր, որ հայ ժողովուրդն արդեն մի անգամ (աշխարհամարտի տարիներին) թանկ է վճարել հյուսիսային կողմնորոշման համար, երբ ռուսական զորքերի օգնությունն ուշացավ՝ նման սցենար չբացառելով նաև այս անգամ: Այն, որ Դաշնակցության Բյուրոն այդ օրերին բարենպաստ տրամադրված չի եղել Ռուսաստանի նկատմամբ և թուրքերի հետ «անկեղծ» հարաբերվելու քարոզ է տարել, իմանում ենք «Յառաջ»-ի բազմաթիվ խմբագրականներից: Դրանց մի մասն, անտարակույս, պատկանում են Հայաստանի այդ օրերի վարչապետի գրչին, որը ՀՀԴ Բյուրոյի ավանդական գաղափարախոսն էր: Խմբագրականների ոգին և մղումներն ավելի պարզորոշ ցուցանելու նպատակով դրանք ներկայացնենք մեջբերումների ձևով:

Այսպես, «Հաշտության խնդիրը և մեր օրինետացիան» վերնագիրը կրող խմբագրականում կարդում ենք. «Այն օրը, երբ Հայաստանը կորցրեց իր անկախությունը և դարձավ փաստորեն խաղալիք Ռուսաստանի ձեռքին, կվերանա այլևս այն միակ ուժեղ հիմքը, որ ստիպել էր և ստիպում է եվրոպական մեծ պետություններին ընդունել Հայաստանի՝ իբրև պետության՝ գոյությունը: Եթե Հայաստանը կամենում է ապրել՝ իբրև պետություն, ամեն կերպ նա պիտի խուսափե լինել իր մեծ հյուսիսային հարևանի՝ Ռուսաստանի խաղալիքը: Մյուս կողմից մեր դարևոր թշնամին՝ Տաճկաստանը, կարող է ի վերջո հաշտվել մեր պետականության գոյության հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք մի անգամ և ընդմիշտ կիրաժարվենք ռուսական օրինետացիայից»: Ապա շարունակում է. «Իր փրկության համար Հայաստանը ունի միայն մի ճանապարհ - գտնել անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեզու իր հարևանի՝ թուրքի հետ: Եթե հայ ժողովուրդը կամենում է ապրել և ապահովել իր պետական և ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է ունենա *n'չ քե ռուսական, այլ թուրքական օրինետացիա*»⁷¹⁷(ընդգծ.՝ Վ. Բ.):

Մեկ այլ, «Դեպի հաշտություն» վերնագրով խմբագրականում նշվում էր. «Մենք պետք է ձգտենք, որ այն հաշտությունը, որ կնքվելու է Ալեքսանդրապոլում, լինի սկիզբը պատմական մի նոր դարաշրջանի և նոր հայկական քաղաքականության: Մենք պետք է ձգտենք

⁷¹⁷ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 20 նոյեմբերի 1920:

ամենայն անկեղծությամբ և վճռականությամբ վերացնել այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք անկարելի են դարձրել մինչև այժմ հայ - թուրքական հարաբերությունները»: Ապա շարունակում է. «*Հաշտությունից դեպի բարեկամություն* (ընդգծ.՝ խմբ.) - այս է այն ճանապարհը, որ պիտի բանան մեզ համար Ալեքսանդրապոլի բանակցությունները»⁷¹⁸.

Գրեթե նույն բովանդակությունն ունի թերթի նոյեմբերի 30-ի «Հայ և ռուս հարաբերությունների հարցը» վերնագրով խմբագրականը, որում կարդում ենք. «Մենք կամենում ենք լինել հաշտ և բարեկամ սովետական Ռուսաստանի հետ, ինչպես և մեր բոլոր բարեկամների հետ, բայց մենք չենք կամենում մեր երկիրը դարձնել սովետական, որովհետև դրանով մենք կզրկվենք մեր անկախությունից»⁷¹⁹:

Հարկ է նշել, որ այս ամենի հետ միասին դաշնակցությունը շարունակել է կառչած մնալ անպտուղ և անհեռանկար արևմտյան կողմնորոշումից: Այդ մասին է վկայում «Յառաջ»-ի մեկ այլ հրապարակումը, որում մասնավորաբար նշվում է. «Ռուսաստանը վաղ թե ուշ պիտի հաշտվի Անտանտի հետ, և քաղաքական մանուկ պետք է լինել կարծելու համար, թե Հայաստանի շահերն են, որ նա երբեք չպիտի զոհի ուրիշներին Անտանտի հետ հաշտվելու ժամանակ: *Իսկ Անդրանդը և մասնավորապես Անգլիան ոչ մի դեպքում չպիտի թույլ տան, որ հաշտությունից հետո էլ Ռուսաստանը ի վիճակի լինի սպառնալու նրանց շահերին Արևելքում*»⁷²⁰ (ընդգծ.՝ Վ. Բ.):

Գուցե Հայաստանի ղեկավար հոսանքը կարծում էր, որ կկրկնվի 1918 թ. սցենարը, երբ կնքվեց Բաթումի դաշնագիրը, սակայն հետագայում միջազգային բարենպաստ անցուդարձերի ազդեցության տակ Թուրքիան տեղի տվեց և հանրապետության սահմանները ընդարձակվեցին: Բայց այդպիսի հաշվարկը (եթե մնան բան եղած էլ լինի) արդարացված չէր: Մի կողմ դնելով աշխարհաքաղաքական գործոնները՝ շեշտենք, որ 1920 թ. աշնանը հայ հասարակությունն էլ մնան չէր Սարդարապատ կերտած ժողովրդին:

⁷¹⁸ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 23 նոյեմբերի 1920:

⁷¹⁹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 30 նոյեմբերի 1920:

⁷²⁰ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 24 նոյեմբերի 1920:

Այն, որ պետք է համերաշխ գոյակցել բոլոր հարևանների հետ, միանշանակ է: Սակայն չենք կարծում, որ ազատագրական պայքարի հարուստ պատմություն ունեցող կուսակցության այդ օրերի պաշտպանած տեսակետը հայ ժողովրդի մնայուն շահերի առումով եղել է միակ հնարավորը: Դա հայի հոգեկերտվածքին խորթ, վտանգավոր և ոչ ավանդական հայեցակարգ էր, որի զարգացման միտումն անգամ դատապարտելի է: Մի կուսակցություն, որի անդամների լավագույն մասը ժամանակին նահատակվել էր հենց թուրքական բռնապետության դեմ մղած պայքարում, մի կուսակցություն, որի ղեկավար մարմինը՝ Բյուրոն, ընդամենը մի քանի ամիս առաջ չէր ցանկանում լսել թուրքերի հետ հաշտվելու ցանկացած առաջարկի մասին, գործնականում չէր կարող լինել թուրքասեր: Պարզից էլ պարզ է, որ ՀՀԴ-ն նման դիրքորոշմամբ, առաջին հերթին, փորձում էր հակադրվել խորհրդային Ռուսաստանին՝ վերջինիս դիտելով որպես քեմալական շարժմանը սնող ուժ: Դրա խոսում վկայությունն է դաշնակցական պաշտոնաթերթի մեկ ուրիշ խմբագրական. «Հայաստանի ռազմական դրությունը մեծ չափով կախում ունի Ռուսաստանի քաղաքական կյանքի իրադարձություններից և մասնավորապես բոլշևիկների վիճակից: Ռուսաստանն է այն միջազգային կենտրոնը, որ իր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով բացարձակորեն նպաստում է Մուստաֆա Բեմալ փաշայի ապստամբական շարժումներին: Որքան ավելի հեռու լինեն բոլշևիկները Մերձավոր Արևելքի սահմաններից, որքան ավելի թուլանա նրանց ռազմական ուժը և քաղաքական կշիռը բուն Ռուսաստանում, այնքան ավելի նպաստավոր պայմաններ կստեղծվեն զսպելու Մուստաֆա Բեմալին և ճնշելու տաճիկների ապստամբական շարժումը»⁷²¹, - գրում էր «Յառաջ»-ը:

ՀՀԴ որդեգրած դիրքորոշումը խորհրդահայ պատմագիտության մեջ ներկայացվել է այն հաշվով, իբր «դաշնակցական կառավարությունը ձգտում էր լեզու գտնել քեմալականների հետ և նրանց օգնությամբ իր ձեռքում պահպաներ իշխանությունը»⁷²²: Սակայն այս տեսակետի կողմնակիցներն ինչ-ինչ պատճառներով ուշադրություն չեն դարձրել մեկ ուրիշ հանգամանքի՝ քաղաքական դաշտում ներկայաց-

⁷²¹ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 6 հոկտեմբերի 1920:

⁷²² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, հրատ. ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1967, էջ 110:

ված այլ կուսակցությունների դիրքորոշման վրա, որոնք, ի տարբերություն Դաշնակցության, չեն ունեցել սեփական իշխանությունը պահելու կամ երկարաձգելու խնդիր: Բացի հայ բոլշևիկներից և սոց.-դեմ. հնչակյաններից, մի քանի ազդեցիկ հոսանքների դավանած տեսակետն էապես չի տարբերվել ՀՀԴ դիրքորոշումից: Նրանցից, օրինակ, ռամկավարներն ու ժողովրդականները թեև բացեիքաց չեն քարոզել թուրքական կողմնորոշում, բայց մաս չեն արտահայտվել ռուսական կողմնորոշման օգտին:

Արձագանքելով «Յառաջ»-ի նոյեմբերի 20-ի խմբագրականին՝ Հայ ռամկավարների Հայաստանի Խորհրդի պաշտոնաթերթը գրեց. «Հասկանալի տերմիններ են անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական կամ ռուսական օրիենտացիա, բայց թուրքական օրիենտացիան անձանոթ հասկացողություն է, որովհետև այդպիսի օրիենտացիա գոյություն չունի, իսկ գոյություն չունեցող օրիենտացիային Հայաստանը չի կարող հետևել»⁷²³: Սակայն մեկ օր անց նույն պարբերականի «Հաշտությունը» խմբագրականում կարդում ենք. «Մենք ավելի մեծ կարևորություն կտանք Ալեքսանդրապոլի մեջ սկսված հաշտության բանակցություններին, և եթե այդ հաշտության բանակցությունները կհանգեն այնպիսի մի ելքի, որ կապահովեն մեր անկախ գոյության և տնտեսական ու կուլտուրական անկախ զարգացման գեթ հնարավոր բոլոր պայմանները, և մաս հիմք կդնեն մեր բարի հարևանությանը թուրքերու հետ՝ մոռացնել տալով հին բոլոր հաշիվները, ապա այդպիսի հաշտությունը ընդունելի կրնա լինել Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար»⁷²⁴ (ընդգծ.՝ Վ. Բ.):

Հետաքրքիր է, որ թուրքերի հետ հին հաշիվները մոռանալու պատրաստ ռամկավարները ժամանակին անկախությունը համարում էին «թուրքերի նվեր»:

Արտաքին կողմնորոշման հարցում ոչինչ չէր փոխվել մաս Հայ Ժողովրդական կուսակցության դիրքորոշման մեջ, որի Հայաստանի կոմիտեի պաշտոնաթերթն իր «Ռ՞վ է մեր բարեկամը» խմբագրականում գրում էր. «Դեպ Արևմուտք, ահա ուր պետք է բևեռենք մեր հայացքը: Քաղաքակիրթ Եվրոպայից, հզոր, մարդասեր Ամերիկայից,

⁷²³ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 24 նոյեմբերի 1920:

⁷²⁴ Տե՛ս «Հայաստանի ձայն», 25 նոյեմբերի 1920:

ամեն պարագային երբեք մեզ վերջնականապես չլքող մեր դաշնակիցներից պիտի ակնկալենք մեր արդար դատի և նվիրական իրավունքների պաշտպանությունը»⁷²⁵:

Ինչ վերաբերում է հայ էսեռներին, ապա նրանցից շատերը մինչև վերջ մնացին հայ պետականության հավատավոր պաշտպաններ: Թեև նրանցից Լ. Թումանյանը սերտ կապեր էր հաստատել Լեզրանի հետ⁷²⁶, բայց մեկ այլ ներկայացուցիչ՝ Վ. Մինախորյանը, ընդգրկված էր Ալեքսանդրապոլում գտնվող հաշտարար պատվիրակության կազմում: Վերջինս նոյեմբերի 28-ին ռուսական կողմից միջնորդ Բ. Մդիվանիի հետ ունեցած զրույցում կարծիք էր հայտնել, թե «Հայաստանը, իբր Բուսաստանի սահմանավայր, թե՛ հիմա և թե՛ հետագայում ենթակա է խոշոր ուժերի բախման, որոնց հետևանքով *եթև խորհրդային դառնա՝ կարող է վերջնապես կործանվել*»⁷²⁷ (ընդգծ.՝ Վ. Բ.): Թեև Վ. Մինախորյանի կարծիքը չի կարելի համարել էսեռների Հայաստանի կոմիտեի պաշտոնական տեսակետ, բայց այն, որ տվյալ մտայնությունն այդ հոսանքի ներկայացուցիչների շրջանում ունեցել է որոշակի շերտամատվածք, անկասկած է: Հայ էսեռները կառավարությունից չհեռացան նույնիսկ այն բանից հետո, երբ կուսակցության անդրկովկասյան Շրջանային կոմիտեն նոյեմբերի 29-ին Վ. Մինախորյանից և Ա. Խոնդկարյանից պահանջեց անմիջապես դուրս գալ կառավարության կազմից⁷²⁸:

Այնպես որ թուրքերի հետ համակերպվելու, երկիրը ռուսական ազդեցությունից և խորհրդայնացումից զերծ պահելու մտայնությունը հատուկ է եղել ոչ միայն կառավարող դաշնակցությանը, այլև մի քանի ազդեցիկ կուսակցությունների և հոսանքների ևս: Վերապահումներով ենք մոտենում Ա. Հակոբյանի այն տեսակետին, թե այդ օրերին կուսակցությունների մեջ գնալով գերիշխող էր դարձել ռուսական

⁷²⁵ «Ժողովուրդ», 21 նոյեմբերի 1920:

⁷²⁶ Տե՛ս **Փիքումեան Ռ.**, Հայաստանը Հ.Յ.Դ.- Բոլշևիկ յարաբերությունների ոլորտում, էջ 285:

⁷²⁷ **Աղբալեան Ն.**, Վահան Մինախորեանի յուշերը, //«Հայրենիք», Պոսքըն, 1968, թիվ 3, էջ 48:

⁷²⁸ Տե՛ս «Մշակ», 3 դեկտեմբերի 1920:

կողմնորոշումը⁷²⁹: Ընդհակառակը, կուսակցությունների մեծ մասը պետականությանը սպառնացող ամենամեծ վտանգը տեսել է հյուսիսից՝ հանդես գալով ռուսական կողմնորոշման սկզբունքային հակառակորդ:

Այն, որ հայ քաղաքական մտքի մի ստվար մասը չէր համակերպվում ռուսական կողմնորոշմանը, պետք է բացատրել նաև ՀՀ դեմ քենալական Թուրքիայի սանձազերծած պատերազմում ակնհայտ դրսևորված քենալա-բոլշևիկյան համաձայնությամբ: Հայ քաղաքական կուսակցությունների մեծամասնության համար Ռուսաստանում հաստատված վարչակարգը խորթ և օտար երևույթ էր, որի հաստատումը Հայաստանում նույնացվում էր անկախ պետականության կորստի հետ: Եվ եթե հայ հասարակությունը բոլշևիզմը ընկալեց, ապա միայն այն պատճառով, որ այն առաջացել էր ռուսական երկնականարի տակ: Բացի այդ, պատերազմում ծնկի եկած Հայաստանը, ըստ էության, չունեւ այլընտրանք:

Մինչ Հայաստանը գտնվում էր քաղաքական ոլորապտույտում, խորհրդային Ռուսաստանը ուժեղացնում էր ճնշումը, որի նպատակն էր հանրապետության խորհրդայնացումը: Նոյեմբերի 25-ին Բաքվից հատուկ գնացքով Ղազախ մեկնեցին Հայկոմկուսի Կենտկոմի և Հեղկոմի մի քանի անդամներ, որպեսզի նախապես ծրագրված սցենարով՝ կարմիր բանակի միջոցով իրականացնեն Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ղազախում պատրաստվեցին բոլոր փաստաթղթերը՝ Հայաստանը խորհրդային հայտարարելու հռչակագիրը, թուղիկներ և կոչեր⁷³⁰:

Նոյեմբերի 29-ին Հայկեղկոմը կարմիր բանակի ջոկատների ուղեկցությամբ մտավ Դիլիջան ու Քարվաճառա և օգնության կոչով դիմեց խորհրդային Ռուսաստանին⁷³¹: Նույն օրը վերջնագրի ձևով Լեգրանը ՀՀ կառավարությունից պահանջեց հստակեցնել դիրքորոշումը, իսկ հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 30-ին ներկայացրեց Հայաստանի խորհրդայնացման գրավոր պահանջ⁷³²: Հարկ է նշել, որ Հայաստա-

⁷²⁹ **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), էջ 321:

⁷³⁰ Տե՛ս **Խուշուդյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, էջ 277:

⁷³¹ Տե՛ս «Աշխատավոր», 2 դեկտեմբերի 1920:

⁷³² Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 531:

նի խաղաղ խորհրդայնացման գործում Լեգրանը հսկայական աշխատանք էր կատարել և այնքան էլ ուրախ չի եղել կարմիր բանակի և Հայիեղկոմի Հայաստան մտնելուն: Ամեն դեպքում դրա վկայությունն է նրա նոյեմբերի 29-ի՝ Օրջոնիկիձեին ուղարկած հեռագիրը, որում նշվում էր. «Նոր կառավարությունը պատրաստվում է կամավոր հրավիրել մեր զորքերին... Այսպիսի պահին անհմաստ ելույթներ ունենալը հանցագործություն է: Մենք դաշնակցություն կուսակցության խոր պառակտման նախօրյակին ենք, խորհրդային թևը տիրում է կառավարությանը և մեծ հաջողություններ ունի»⁷³³:

Նոյեմբերի 30-ին ՀՀ կառավարությունը քննեց Լեգրանի վերջնագիրը և հանգեց այն եզրակացության, որ Հայաստանի խորհրդայնացումն անխուսափելի է⁷³⁴: Այդ օրը սկսվեցին բանակցությունները ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների (Դրո և Հ. Տերտերյան) ու Լեգրանի միջև, որոնք տևեցին երկու օր⁷³⁵: Նույն օրը թուրքերը հայկական կողմին ներկայացրին իրենց պայմանները: Հայաստանի իշխանությունները կանգնեցին երկու շատ կարևոր խնդիրների լուծման առաջ՝ թուրքերի հետ հաշտության կնքում և իշխանափոխություն հօգուտ բոլշևիկների ու Հայաստանի խորհրդայնացում: Այս հարցերի պատասխանը տրվել է նոյեմբերի 30-ի լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը և դեկտեմբերի 1-ի երեկոյան կայացած ՀՀԴ Բյուրոյի, խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցության, կառավարության անդամների նիստերում:

Նոյեմբերի 30-ի լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը արտաքին գործերի նախարարության առանձնասենյակում հրավիրված նիստին մասնակից Ս. Վրացյանը վկայում է ծավալված անհաշտ մրցակցության մասին, որը դրսևորվել է Լեգրանի վերջնագրի քննարկման ընթացքում: Մասնավորաբար Հ. Օհանջանյանը, Ս. Արարատյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ա. Չիլինգարյանը, Վ. Նավասարդյանը և ուրիշներ անընդունելի են համարել Լեգրանի պահանջը՝ առաջարկելով զենքի դիմել և երկիրը փրկել բոլշևիկյան նվաճումից⁷³⁶: Առավել զուսպ և

⁷³³ **Խուրշուդյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, էջ 293:

⁷³⁴ Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Կեանքի ուղիներով, հ. 5, էջ 194:

⁷³⁵ Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Հայաստանը բոլշևիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 127:

⁷³⁶ Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Կեանքի ուղիներով, հ. 5, էջ 194:

իրատես մոտեցում են ցուցաբերել Հ. Քաջազմունին, Դրոն, Ռ. Տեր-Մինասյանը, որոնց կարծիքով կռիվը բուլշևիկների հետ կլիներ աղետալի⁷³⁷։ Ի դեպ, պայքարի վերսկսման կողմնակիցների մեջ գերակշռում էին այնպիսի գործիչներ (Օհանջանյան, Արարատյան, Չիլինգարյան), որոնք երկար ամիսներ գտնվել էին իշխանության գլուխ և երկիրը փրկելու հարմար առիթներ ունեցել էին մինչ այդ։ Այն համագամանքը, որ այդ գիշեր ժողովը Լեզրանի վերջնագրին չտվեց վերջնական պատասխան, խոսում է տեսակետների սուր բախման մասին։

Մինչ այդ ժողովը քննել էր թուրքական վերջնագիրը, լավել էին գինվորական մասնագետների կարծիքները։ Ս. Վրացյանը հաղորդում է, որ գրեթե բոլոր ժողովականների մոտ եղել է այն կարծիքը, թե պետք է ստանձնել պատասխանատվությունը պատմության առջև և ստորագրել դաշնագիրը⁷³⁸։ Ուշագրավ է, որ թուրքերի հետ պայմանագիր ստորագրելու խնդիրը, ի տարբերություն նախորդ դեպքի, մտքերի բախում չի առաջացրել։ Դա ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս, որ ՀՀԴ Բյուրոյի, կառավարության և խորհրդարանի դաշնակցական անդամների մի մասի (Հ. Օհանջանյան, Ս. Արարատյան, Ս. Վրացյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ա. Չիլինգարյան և ուրիշներ), ինչպես նաև որոշ քաղաքական հոսանքների՝ ռամկավարների, ժողովրդականների և էսեռների առանձին ներկայացուցիչների շրջանում, այնուամենայնիվ, տիրապետել է թուրքերի հետ ամեն գնով հաշտվելու մտայնությունը։ Դրա ամմիջական արգասիքը պետք է համարել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը։ Առաջ անցնելով դեպքերից՝ նշենք, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, երբ Հայաստանի տարածքի զգալի մասում արդեն հաստատվել էին խորհրդային կարգեր, հայկական պատվիրակությունը թուրքերի ճնշման տակ ստորագրեց մի դաշնագիր, որի դրույթները նվաստացուցիչ էին հայ ժողովրդի համար։ Նրա 4-րդ կետով խիստ սահմանափակվում էր Հայաստանի ռազմական ներուժը, 5-րդ կետով Թուրքիայի քաղաքական ներկայացուցիչներին իրավունք էր վերապահվում, ըստ իրենց ցանկության, Հայաստանի ստանձնած պարտավորությունների ստուգման նպա-

⁷³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195։

⁷³⁸ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 535։

տակով տեսչություն և հետաքննություն կազմակերպել, 7-րդ կետով պայմանադրվող կողմերը հրաժարվում էին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կրած վնասները հատուցելու պահանջներից, վերջապես 9-րդ կետով Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից⁷³⁹: Ըստ տության պայմանագիրը խաչ էր քաշում հայության նվիրական երազանքների վրա՝ միանշանակ բացառելով նրա հետագա գոյությունը, ուր մնաց անկախությունը:

Դեկտեմբերի 1-ի երեկոյան տեղի ունեցավ ՀՀԴ խմբակցության վերջին նիստը, որին մասնակցում էին նաև Բյուրոյի ու կառավարության ներկայացուցիչներ: Ս. Վրացյանը հայտնում է, որ կրկնվել են նախորդ օրվա վիճաբանությունները, բայց այս անգամ ավելի թույլ կերպով: Լեգրանի առաջարկը դրվել է քվեարկության և հաստատվել ձայների գերակշիռ առավելությամբ՝ 22 կողմ, 7 դեմ⁷⁴⁰:

Մինչ տեղի էին ունենում այս դեպքերը, Դրոն և Տերտերյանը բանակցում էին Լեգրանի հետ: Դեկտեմբերի 2-ի կեսօրին իշխանության փոխանցման մասին համաձայնագիրը պատրաստ էր: Կառավարությունը քննեց այդ նախագիծը և որոշ փոփոխություններով հաստատեց այն: Մասնավորաբար նախագծի 5-րդ կետով Լեգրանն ի սկզբբանն համաձայնել էր երաշխավորել միայն դաշնակցականների անձեռնմխելիությունը, բայց զիջել էր և ընդունել նաև բոլոր սոցիալիստական կուսակցությունների անդամների⁷⁴¹: Այնպես որ համաձայնագրի 5-րդ կետում նշվում էր. «Դաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների (Ս.Հ., Ս.Դ) անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկվեն կուսակցության պատկանելու և կոմունիստական կուսակցության դեմ մղված կռիվներին մասնակցելու ու Խորհրդային Հայաստանի հայտարարությունից առաջ կատարած գործերի համար»⁷⁴²:

Այստեղ առաջանում է պարզ և տրամաբանական հարց. ինչու՞ Լեգրանի հետ բանակցող ՀՀ կառավարությունը չփորձեց անվտանգության երաշխիքներ կորզել նաև հայ ռամկավարների և ժողովրդա-

⁷³⁹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., էջ 684-685:

⁷⁴⁰ Տե՛ս Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 5, էջ 200:

⁷⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202:

⁷⁴² Վրացեան Ս., Հայաստանը բոլշեիկեան մութնի եւ թրքական սալի միջեւ, էջ 130:

կանների համար: Անշուշտ, որոշակի նշանակություն ունեցել է նրանց ոչ սոցիալիստական լինելու հանգամանքը, թեև ապագան ցույց տվեց, որ բոլշևիկները հավասարապես ատում են ցանկացած այլախոհ հոսանք: Դժվար թե ՀՀԴ-ն փորձեր երաշխիքներ ստանալ ռամկավար հոսանքների համար այն դեպքում, երբ ինքը չէր հավատում դրանց: Դրան վկա՝ իշխանափոխության նախօրյակին Դաշնակցության կառույցների լուծարման գործընթացը: Դեկտեմբերի 1-ին, կեսօրից առաջ, տեղի էր ունեցել ՀՀԴ-Հայաստանի Կենտրոնական կոմիտեի վերջին նիստը: Ներկա են եղել Հ. Բուդաղյանը, Վ. Քրմոյանը, Ա. Աստվածատրյանը, Ա. Ղազարյանը, Հ. Տեր-Հակոբյանը, Ե. Սարգսյանը և ուրիշներ: Լսվել է Բյուրոյի ներկայացուցիչ Գ. Ղազարյանի ելույթը, որը հրահանգել էր լուծարել այդ կոմիտեն և լուծարված հայտարարել նրա իրավասության տակ գտնվող կուսակցական մարմինները⁷⁴³:

Դեկտեմբերի 2-ին կեսօրվա շրջանում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոն ու Տերտերյանը Լեգրանի հետ ստորագրեցին համաձայնագիրը, որը կոչված էր կանոնակարգելու իշխանափոխության գործընթացը (Հայաստանի հռչակում որպես սոցիալիստական, խորհրդային հանրապետություն, իշխանության անցում Ռազմահեղափոխական կոմիտեին, երաշխիքներ հայկական բանակի հրամկազմին և այլն): Նրա 8 կետերից ուշադրության է արժանի ևս մեկը՝ 6-րդը, որում կարդում ենք. «Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնում են հինգ անդամներ կոմունիստական կուսակցության կողմից նշանակված և երկու անդամ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցության հետ»⁷⁴⁴:

Հարկ ենք համարում նշել, որ Ռազմահեղափոխական կոմիտեի «ձախ» դաշնակցական թեկնածուները՝ Դրոն և Տերտերյանը, բնավ էլ չեն պատկանել այդ խմբակին: Մեծ էր Դրոյի դերը Հայաստանի անարյուն խորհրդայնացման և խաղաղ իշխանափոխության գործում: Բայց այն, որ Դրոն չի պատկանել «ձախ» դաշնակցականների թվին, խոստովանել է նաև Լեգրանը: Իր նոյեմբերի 28-ի նամակում

⁷⁴³ Տե՛ս Սարգսեան Ե., Փետրուարյան յեղաշրջման օրերից, //«Հայրենիք», Պոսքըն, 1959, թիվ 5, էջ 89:

⁷⁴⁴ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 533-534:

նա Դրոյից և նրա գլխավորած ռուսամետ դաշնակցականների հոսանքից զատ հիշատակում էր դաշնակցությունից անջատված և իրենց «ձախ ինտերնացիոնալիստ դաշնակցական» կոչող մի խումբ երիտասարդների մասին⁷⁴⁵։ Նրանք ունեին իրենց առանձին խմբակը, որի ոգին ՀՀԴ-ից հեռացված Հայկ Ավալյանն էր։ 1920 թ. նոյեմբերին խմբակին միացել էին խորհրդարանի մի քանի անդամներ՝ Ավ. Օհանջանյանը, Զ. Յոլյանը, Հ. Սարգսյանը և ուրիշներ։ Արդեն դետեմբերի 2-ին նրանք ողջունեցին Հայաստանի խորհրդայնացումը⁷⁴⁶։

Յավոք, դեկտեմբերի 1-2-ը Հայաստանում տեղի ունեցած անցուղարձերը մեզ գերազանցապես հայտնի են առանձին հուշագրություններից։ Այնինչ տեղեկատվությունն ավելի հարուստ կլիներ, եթե այդ խռովահույզ օրերին կանոնավոր լույս տեսներին պարբերականները։ Հայաստանի Ազգային գրադարանում կատարած պրպտումների արդյունքում պարզեցինք, որ, օրինակ, ՀՀԴ պաշտոնաթերթ «Յառաջ»-ի վերջին համարը լույս է տեսել նոյեմբերի 30-ին։ Եթե հաշվի առնենք, որ այդ օրերին նկատելիորեն ակտիվացած «ձախ» դաշնակցականները դեկտեմբերի 1-ի առավոտյան, ներկայանալով տպարան, պահանջել էին իրենց հանձնել «Յառաջ»-ի տառերն ու տպագրական պարագաները⁷⁴⁷, ապա պետք է ենթադրել, որ պարբերականն այլևս չի տպագրվել։

Բացի փոքրաթիվ «ձախ ինտերնացիոնալիստ» դաշնակցականներից, այդ օրերին Հայիեղկոմին աջակցողների թվում են եղել նաև սոց.-դեմ. հնչակյանները⁷⁴⁸։ Զաղաքական մնացած ուժերը խորհրդային իշխանության հանդեպ իրենց դիրքորոշումը հստակեցրել են դեկտեմբերի 2-ից հետո, որի վերլուծումը դուրս է մեր աշխատության շրջանակներից։

Ըստ էության, Երևանի համաձայնագիրը իշխանության ժամանակավոր բաժանում էր Դաշնակցության և խորհրդային իշխանու-

⁷⁴⁵ Տե՛ս **Խորշոռյան Լ.**, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, էջ 285։

⁷⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Կ-4047, ց. 1, գ. 185, քք. 1-2։

⁷⁴⁷ Տե՛ս **Սարգսեան Ե.**, Փետրուարյան յեղաշրջման օրերից // «Հայրենիք», Պոսքըն, 1959, թիվ 5, էջ 89։

⁷⁴⁸ Տե՛ս **Կիսրոյ Ա.**, Պատմութիւն ՍԴ Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962, հ. Ա, էջ 493։

թյունը ներկայացնող հայ կոմունիստների միջև: Այլ բան է, որ վերջիններս հետագայում միակողմանիորեն հրաժարվեցին համաձայնագրի որոշ դրույթների կատարումից:

Համաձայնագրի ստորագրումից հետո՝ դեկտեմբերի 2-ին, ՀՀ կառավարությունը հատուկ ակտով հրաժարվեց իշխանությունից՝ այն հանձնելով Դրոյի գլխավորած ռազմական հրամանատարությանը⁷⁴⁹:

Փաստորեն, Հայաստանը խորհրդայնացավ անարյուն, իշխանափոխության յուրահատուկ արարողակարգով՝ Երևանի՝ դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով: Ուստի չենք կիսում խորհրդահայ հեղինակների այն տեսակետը, թե Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի է ունեցել 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին⁷⁵⁰:

Անկախ «բոլշևիկներ-մենշևիկներ», «սպիտակներ-կարմիրներ» և այլ մմանատիպ հակասություններից, Հայաստանի խորհրդայնացումը բխում էր ռուսական պետության արտաքին քաղաքականության շահերից: Այդ մասին ոչ երկիմաստ ձևով ժամանակին արտահայտվել են բազմաթիվ հայ բոլշևիկներ: Նրանցից, օրինակ, Շ. Ամիրխանյանը գրել է. «Բայց եթե քաղաքացիական կռիվը հակահեղափոխության հաղթությամբ էլ վերջանար, ապա դարձյալ մանրբուրժուական ռեժիմի անկումն Անդրկովկասում անխուսափելի կլիներ: Անդրկովկասյան հանրապետությունները գոյություն ունեին և կարող էին ունենալ, քանի որ քաղաքացիական կռիվ էր մղվում Ռուսաստանում»⁷⁵¹:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հայ կոմունիստների պաշտոնաթերթ «Կոմունիստ»-ը, որ սկսել էր լույս տեսնել Երևանում, իշխանափոխության վերաբերյալ կարծիք էր հայտնել, թե «դեկտեմբերի 2-ի մեծ ակտը տրամաբանորեն բխում էր ուժերի այն դասավորությունից, որ ստեղծվել էր Հայաստանի ներսում և Հայաստանի շուրջը»⁷⁵²: Սակայն միջկուսակցական հարաբերությունների ավելի քան երկամյա պատմությունը ցույց տվեց, որ ՀՀ ներքաղաքական

⁷⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց. 1, գ. 248, ք. 2, ֆ.Կ-4033, ց. 2, գ. 1153, ք. 1:

⁷⁵⁰ Տե՛ս **Արզումանյան Մ.**, Արևիվիթից վերածնունդ, էջ 368, **Ազատյան Հ.**, Հայաստանի խորհրդայնացման վեցերորդ տարեդարձը, էջ 15:

⁷⁵¹ **Ամիրխանյան Շ.**, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., էջ 16:

⁷⁵² «Կոմունիստ», 5 դեկտեմբերի 1920:

դաշտում կոմունիստները երբևէ իրական ուժ չեն ներկայացրել: Նրանց իշխանությունը արդյունք էր հանրապետության շուրջ ծավալված քաղաքական բարդ գործընթացների:

Ինչևէ, փակվեց հայոց պատմության հերթական էջը: Ժողովրդավարական բարձր արժեքների հավակնող, բազմակուսակցական դաշտ ունեցող Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը (1918-1920 թթ.) իր տեղը զիջեց կառավարման միակուսակցական Խորհրդային Հայաստանին, որը, իր թերություններով հանդերձ, դարձավ հայ ժողովրդի գոյության և հետագա զարգացման գրավականը:

ՎԵՐՋԱՔԱՆ

Համաշխարհային բարդ գործընթացների հետևանքով 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում կրկին օրախնդիր դարձավ հայ ժողովրդի գոյության հարցը: Ռուսական պետության կազմալուծումից հետո քաղաքական կուսակցությունները ստիպված էին պատասխանելու մի շատ կարևոր հարցի՝ արդյո՞ք ի վիճակի է հայ քաղաքական միտքը կողմնորոշվել բարդ և ոչ միանշանակ իրադրության պայմաններում և վերականգնել դարեր առաջ կորսված անկախ պետականությունը: Այդ հարցի գործնական պատասխանը տվեցին 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը, իսկ հայ քաղաքական կուսակցությունները, որ մինչ այդ համդես էին գալիս դեպքերը արձանագրողի, բայց ոչ կանխատեսողի դերում, կանգնեցին անկախացման անխուսափելի փաստի առջև:

Հայ քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները հիմնականում թույլ էին, անկազմակերպ: Տարիներ շարունակ պայքարելով հայ ժողովրդի երկու հատվածների ազատ կամքին բռնացող թուրքական և ռուսական տերությունների դեմ՝ նրանք ունեին ազատագրական պայքարի, բայց ոչ պետական գործունեության փորձ և հմտություն:

Անցած տասնամյակների ընթացքում Առաջին Հանրապետության և ՀՀԴ կուսակցության 1918-1920 թթ. պատմությունը սովորաբար նույնացվել է: Անվիճելի է, որ նշված ժամանակաշրջանում դաշնակցությունը եղել է հայ քաղաքական մտքի առաջատարը: Սակայն աշխատությունը ցույց տվեց, որ ՀՀ սոցիալ-քաղաքական կյանքն անցել է միջկուսակցական աշխույժ մրցակցության պայմաններում: Այդ ընթացքում գրեթե ոչնչից կյանքի կոչվեցին Հայաստանի պետական կառույցները՝ օրենսդիր և գործադիր բարձրագույն մարմինները, տեղական և գավառային կառավարման կառույցները: Հայոց պատմության մեջ առաջին անգամ անցկացվեցին խորհրդարանական ընտրություններ: Դրանց կազմակերպման սկզբունքները ոչ մի բանով չէին զիջում խորհրդարանական հարուստ ավանդույթներ ունե-

ցող պետություններում ընդունված ժողովրդավարական արժեքներին:

Պետականության գոյության ողջ ընթացքում հայ քաղաքական կուսակցությունները մնացին դեպքերը և իրադարձությունները արձանագրողի, բայց ոչ կանխատեսողի դերում: Նրանք վարանում էին անկախության հարցում, երբ այն իրողություն էր, չէին հաշտվում պետականության կորստի մտքի հետ, երբ, ըստ էության, նրանից հրաժարումը չուներ այլընտրանք:

Որքան էլ այս կամ այն քաղաքական ուժն իրեն հռչակի համագլխի կուսակցություն, միևնույն է, գործնականում նա արտահայտելու է հասարակության որոշակի խմբերի կամ շերտերի շահերը: Այդպես էր նաև Առաջին հանրապետության տարիներին, սակայն մի տարբերությամբ, որ երկրի քայքայված տնտեսության (ծաղկուն կապիտալի, ապրանքադրամային աշխույժ հարաբերությունների, ունեզուրկ աշխատավորության խոշոր կուտակումների բացակայություն) պատճառով հայ քաղաքական կուսակցություններից ու հոսանքներից և ոչ մեկը գործնականում ի վիճակի չեղավ վարել ընդգծված սոցիալ-դասակարգային քաղաքականություն: Որպես ապացույց թեկուզ այն հանգամանքը, որ նրանց՝ համամարդկային բարձր արժեքների վրա խարսխված ծրագրային հիմնադրույթներում հիմնականում առանձնաշնորհում չի տրվել այս կամ այն խավին: Բացի դրանից, այդպես էլ չգրանցվեց սոցիալական հայեցակարգով իրար մոտ կանգնած «աջ» (ռամկավար) կամ «ձախ» (սոցիալիստական) հոսանքների ներդաշնակման, ձևական դաշինքի ստեղծման գեթ մեկ դրվագ:

Իր գոյության ողջ շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունը հավակնեց լինելու ժողովրդավարական պետություն՝ նրան հատուկ բազմապիսի կառույցներով՝ խորհրդարան, տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, դատարաններ և այլն: Շուրջ երկուսուկես տարիների ընթացքում իշխանությունները հանրապետության տարածքում արգելեցին ընդամենը մեկ կուսակցության՝ Հայկոմկուսի գործունեություն, այն էլ ակտիվ հակապետական գործունեության համար: Մնացած քաղաքական ուժերը գործել են ազատորեն և անխա-

փան, ունեցել իրենց կառույցները, պարբերական մամուլը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև քննադատել իշխանություններին:

Հարկ է նշել, որ կառավարող (իշխանական) և ընդդիմադիր կուսակցությունների փոխհարաբերությունները հիմնականում մնացին ժողովրդավարական նորմերի շրջանակներում, իսկ հայաստանյան ընդդիմությունը մինչև վերջ էլ մնաց պատասխանատու ընդդիմության դիրքերում:

Պետականության համար ծանր և օրհասական պահերին հայ քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքները (բացի հայ բոլշևիկներից) մի կողմ են դրել միջկուսակցական նեղ հաշիվները, հոգևոր վարդապետությունները և գերապատվությունը տվել բոլոր ժամանակների համար ամենամնայուն արժեքին՝ **ազգին**, նրա ֆիզիկական և հոգևոր հարատևմանը: Դրան վկա ազգային և պետական շահի գերակայության հողի վրա հիմնված ու հայրենամարտ գործունեություն ծավալած միջկուսակցական մարմինները: Սրա հետ միասին անհրաժեշտ է շեշտել, որ քաղաքական ուժերը չկարողացան համախմբել հասարակությանը, նրան դուրս բերել անտարբերության նիբիից: Արդյունքում Սարգսրապատ տեսած և պետականություն կերտած ժողովուրդը ընդամենը երկու տարի անց միանգամայն անպատրաստ գտնվեց իր իսկ օրրանի պաշտպանությանը: Այնինչ, ոչինչ չէր փոխվել, նույնն էր թշնամին, որ դեռ երեկ փախչում էր Բաշ-Ապարանի բարձունքներից, բայց չկար նախկին ոգին: Գուցե ոգևորությունը խամրե՞լ էր սոցիալական առօրյա հոգսերից և զրկանքներից: Բայց ո՞վ ասաց, թե անկախության կորստով բոլոր հարցերը միանգամից դրական լուծում էին ստանալու, մանավանդ որ ՀՀ անմխիթար վիճակը չէր գոյացել մի քանի օրերի ընթացքում, այլ հետևանք էր տարիների շարունակ կուտակված օբյեկտիվ ազդեցությունների:

Հանրապետության կործանման պատճառների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն հետևանք էր նրա շուրջ ստեղծված բարդ ռազմաքաղաքական կացության, իսկ հայ կոմունիստների իշխանության գալը չի բխել Հայաստանի ներքին կյանքի օրինաչափություններից: Ընդ որում ՀՀ քաղաքական դաշտի առանձնահատկությունն էր, որ պետականության գոյության ողջ ընթացքում կառավարող դաշնակ-

ցությանն այդպէս էլ չգտնվեց իրական այլընտրանք: Անշուշտ Կարսի անկումից հետո, երբ ամեն ինչ վճռված էր, դաշնակցությունը պիտի հեռանար իշխանությունից: Սակայն նույնիսկ պատերազմում պարտված և հեղինակազրկված Բյուրո-կառավարության հրաժարականից հետո էլ հնարավոր չեղավ կազմել նոր կառավարություն՝ առանց ՀՀԴ մասնակցության: Կարծում ենք, որ անկախ կառավարող կուսակցության անվանումից, նրա սոցիալ-քաղաքական էությունից, արտաքին կողմնորոշումից, միջկուսակցական հարաբերությունների ընթացքից, Հայաստանի Հանրապետությունն օբյեկտիվորեն դատապարտված էր անկման:

Առաջին Հանրապետության տարիների միջկուսակցական հարաբերությունների պատմությունը թողել է ուսանելի խորհուրդներ և դասեր ինչպէս ներքին, այնպէս էլ արտաքին քաղաքական ոլորտներում:

Հայաստանը պետք է ունենա զարգացած տնտեսություն, որի վրա էլ հիմնված պիտի լինի պետության հասարակական-քաղաքական վերնաշենքի կարևորագույն մասը՝ միջկուսակցական դաշտը: Ընդ որում դրական չի կարող համարվել կուսակցությունների թվի անհարկի մեծացումը, մանավանդ որ դրանց մի մասը, ըստ էության, կրում է սեզոնային բնույթ, բուսնում են ընտրությունների նախօրյակին, հասարակությանը կերակրում սին և անիրականաճալի խոստումներով, իսկ ընտրություններից հետո՝ անհետանում: Եվ սա այն դեպքում, երբ դրանց մեծամասնությունը չի բարեհաճում գնալ հեռավոր շրջաններ, այնտեղ հիմնել կուսակցական կառույցներ, որի հետևանքով մեր հանրապետության հեռավոր գոտիները մի տեսակ մոռացության են մատնվում, կտրվում համապետական կյանքից: Այնինչ Առաջին հանրապետության պատմությունը ցույց է տալիս, որ պետությունն ամուր է ամենից առաջ իր դարպասներով՝ խիտ բնակեցված և ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում գտնվող սահմանամերձ շրջաններով:

Անկախ վերոնշյալից, հայ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրային հիմնադրույթներում պիտի գերակայեն ազգայինն ու ավանդականը, իսկ օտար երկնակամարների տակ ձևավորված գա-

դափարախոսությունները պետք է կիրարկվեն ոչ թե ի հաշիվ, այլ ի լրացումն ազգայինի արժեքների:

Կադրային որոշակի կայուն բազա և ներկուսակցական կարգապահություն ունեցող քաղաքական ուժերը պիտի դառնան համապետական կարևորության միջոցառումների (խորհրդարանական, տեղական մարմինների ընտրություններ) անմիջական մասնակիցը: Ընտրությունները պետք է անցկացվեն համամասնական ընտրակարգով, ինչը, մի կողմից, հնարավորություն կտա իշխանական ոլորտները գերծ պահել մութ անցյալ ունեցող և կասկածելի ճանապարհներով հարստացած անհատներից, մյուս կողմից, դրանցում հնարավոր ապօրինությունները կզսպվեն ոչ միայն օրենսդրական, այլև միջկուսակցական հարաբերությունների գործառույթներով:

Հանրապետության ուժային և իրավապահ կառույցները (բանակ, ոստիկանություն) պիտի հեռու մնան կուսակցականացումից և քաղաքականացումից: Թե ինչի կարող է հանգեցնել կուսակցական քարոզչությունը զինված ուժերում, լավագույնս ցույց տվեց 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը: Ընդ որում նշված իրողությունն անհրաժեշտ է դիտարկել ոչ միայն բոլշևիկյան, այլև հենց ժամանակի իշխող կուսակցության գործունեության տեսանկյունից, որը 1920 թ. մայիսյան իրադարձություններից հետո մեծացրել էր կուսակցականների թիվը երկրի զինված ուժերում: Իսկ քաղաքականացված բանակը երբևէ լուրջ քննություն չի կարող բռնել:

Հայ քաղաքական կուսակցություններն արտաքին աշխարհին պետք է ներկայանան միասնական ճակատով՝ գործունեության հիմնական առանցքն ունենալով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության, հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և Հայ Դատի հիմնախնդիրները: Հատկապես վերջին տասնամյակում Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման ուղղությամբ հսկայական աշխատանք է կատարվել: Սակայն, սրան զուգահեռ, մեր հասարակությունը կարծես սառել է ազգային հիմնախնդիրներից, անտարբերությամբ լցվել դրանց նկատմամբ: Ինչպես 1918-1920 թթ., այնպես էլ մեր օրերում նկատվում է մեր փոքր ժողովրդի բաժանման և տեղայնացման միտում: Եթե առաջին դեպքում ակնհայտ էր արևմտահայ և արևելահայ հատվածների ներփակ հակասությունը, ապա այսօր դա

արտահայտվում է «արցախցի», «հայաստանցի» և այլ մմանատիպ անվանումներով, ինչը մասնատում է մեր հավաքական ոգին: Բայց հայը հայ է, անկախ նրանից, թե որտեղ է ծնվել և ապրում: Հատվածական մման հոգեբանության հաղթահարման ուղղությամբ լուրջ աշխատանքներ ունեն անելու հատկապես քաղաքական կուսակցությունները:

Աշխարհաքաղաքական բարդ գործընթացների պայմաններում կուսակցությունները կարող են ունենալ տարբեր կողմնորոշումներ, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրի պարտքն է՝ վտանգի պայմաններում հանդես բերել միասնություն, երկիրը գերծ պահել արտաքին ուժերի հրահրմամբ առաջացած անկայունությունից: Պետության արտաքին հավասարակշռված քաղաքականությունը պետք է թրծվի և ամբողջանա միջկուսակցական հարաբերությունների ոլորտում, մանավանդ որ այսօր էլ, կարծես, կացությունն Անդրկովկասում էականորեն չի տարբերվում 1918-1920 թթ.: Ըստ այդմ, քաղաքական կուսակցությունների կողմից առանձնահատուկ ուսումնասիրման առարկա պիտի դառնան տարածաշրջանային գործընթացները:

Կարևորելով ավանդական կուսակցությունների սփյուռքահայ հատվածների կատարած հսկայական աշխատանքը հայապահպանման և Հայ Դատի պաշտպանության գործում, մաս նշենք, որ իրենց հայաստանյան կուսակիցներից նրանք ունեն տեսակետների և մոտեցումների որոշակի տարբերություն: Այսինքն, իրենց պահանջներում նրանք շատ հաճախ հաշվի չեն առնում Հայաստանի Հանրապետության առանձնահատկությունները: Սակայն պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ քաղաքական անցուղարձերի ավելի իրատեսական գնահատականը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ դրանց նայում են Հայաստանից՝ ելնելով նրա առանձնահատուկ պայմաններից:

Հայ ժողովուրդն աշխարհի եզակի էթնիկ խմբերից է, որի գավակների գերակշիռ մասը բնակվում են նրա պետության սահմաններից դուրս: Եվ, չնայած աշխարհի տարբեր մասերում հանգրվանած հայության ներգաղթի կազմակերպումը պահանջում է պետական հոգաժողություն և զգալի նյութական ռեսուրսներ, կարծում ենք, որ հասունացել է ժամանակը, երբ հայ քաղաքական կուսակցությունների գոր-

ծունեության օրակարգում գերակշռի հայրենադարձության կազմակերպման գաղափարը:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում հայ քաղաքական կուսակցությունների և հոսանքների միջև հարաբերությունները նոր փուլ էին հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ, նրա զարգացման և ինքնադրսևորման արտահայտությունը: Բազմադարյան ընդմիջումից հետո պատմական Հայաստանի մի մասը՝ Արևելյան Հայաստանը, կրկին դարձավ հայ քաղաքական մտքի գործունեության կենտրոն, դադարեց վերջինիս՝ որպես աշխարհագրական միջավայրի ընկալումը: Միս ու արյուն ստացավ հայոց պետականության գաղափարը, դրվեցին հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային այն հիմքերը, որոնց վրա խարսխված է մերօրյա պետականությունը:

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

**1. Արխիվային սկզբնաղբյուրներ
ա) Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ)**

- 1) Ֆ. Կ - 1022 (ՀԿԿ Կենտկոմին կից կուսպատի ինստիտուտ),
ց. 2, գգ. 121, 125^ա,
- 2) Ֆ. Կ - 4010 (Ա. Մռավյան), ց. 1, գ. 15,
- 3) Ֆ. Կ - 4033 (Անդրկովկասում և Հայաստանում գործած ոչ
պրոլետարական կուսակցություններ և խմբեր), ց. 2, գգ. 1005, 1153,
ց. 7, գգ. 2, 15, 16, 17^ա, 20, 21, 41, 42, 45, 47, 48, 51, 53, 54, 56,
- 4) Ֆ. Կ - 4041 (Սպեցիֆիկներ: ՍԳԲՀԿ և նրա գործիչներ՝ Կոզլի-
կյան Գ., Անանուն Գ., Իշխանյան Բ.), ց. 1, գգ. 67, 68, 70, 72, 74,
- 5) Ֆ. Կ - 4045 (Մոցիլալ-Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցություն),
ց. 1, գգ. 221, 238,
- 6) Ֆ. Կ - 4047 (Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակ-
ցություն), ց. 1, գգ. 137, 143, 164, 180, 182, 185, ց. 2, գ. 23,
- 7) Ֆ. Կ - 4056 (Ա. Մելիքյան), ց. 1, գ. 65,
- 8) Ֆ. Պ -198 (ՀՀ խորհրդարան), ց. 1, գգ. 4, 6, 11, 52, 58, 64,
- 9) Ֆ. Պ -199 (ՀՀ նախարարների խորհուրդ), ց. 1, գգ. 4, 10, 11,
14, 23, 27, 115, 116, 118, 124, 133, 152, 153, 169, 219, 221, 248,
- 10) Ֆ. Պ - 200 (ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն), ց.1,
գգ.12, 35, 41, 497, 555,
- 11) Ֆ. Պ - 201 (ՀՀ Ներքին գործերի նախարարություն), ց. 1,
գգ. 23, 26, 28, 33, 244, 486,
- 12) Ֆ. Պ - 202 (ՀՀ Ֆինանսների նախարարություն), ց.1, գգ.
106,107, 108, 333,
- 13) Ֆ. Պ - 203 (ՀՀ Երկրագործության և պետական գույքի
վարչություն), ց.1, գ.116,

- 14) Ֆ. Պ - 206 (ՀՀ Արդարադատության նախարարություն), ց. 1, գգ. 3, 112,
- 15) Ֆ. Պ - 207 (ՀՀ Կրթության և Արվեստի նախարարություն), ց. 1, գ. 344,
- 16) Ֆ. Պ - 210 (Երևանի Դատական պալատ), ց. 1, գ. 1,
- 17) Ֆ. Պ - 222 (Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդ), ց. 1, գգ. 120, 125,
- 18) Ֆ. Պ - 243 (Արևմտահայերի Գործադիր Մարմին), ց. 1, գգ. 6, 7, 8, 9,
- 19) Ֆ. Պ - 289 (Երևանի Հայոց Ազգային խորհուրդ), ց. 1, գ. 16,
- 20) Ֆ. Պ - 292 (Հայ Ժողովրդական կուսակցություն), ց. 1, գգ. 2, 3,
- 21) Ֆ. Պ - 393 (Ավդալբեգյան Թադևոս Հայրապետի), ց. 1, գգ. 242, 300, 303, ց. 3, գ. 57,
- 22) Ֆ. Պ - 404 (ՀՀ խորհրդարանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցություն), ց. 1 գգ. 1, 2, 5, 8, 9, 12, 35, 36, 38, 39, 62, 63, 85,
- 23) Ֆ. Պ - 408 (Փաստաթղթերի ժողովածու ՄԴ Հնչակյան կուսակցության վերաբերյալ), ց. 1, գ. 120,
- 24) Ֆ. Պ - 424 (Դարբինյան Արտակ Հակոբի), ց. 1, գգ. 4, 45:

բ) ՀՀ Գրականության և Արվեստի թանգարան

- 25) Հ. Քաջազմունու ֆոնդ, գ. 132:

2. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

- 1) 2.1. Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից, Ռազմժողկոմիսարիատ, Երևան, 1922, 26 էջ,
- 2) Հայ Ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ /1885-1914 թթ./, «Եգեա» հրատ., Երևան, 2003, 202 էջ,
- 3) Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբ`. Ջ. Կիրակոսյանի, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1972, 812 էջ,

4) Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), խմբ.՝ Գ. Գալոյանի, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2000, 455 էջ,

5) Հայոց ցեղասպանությունը, ուսումնասիրություններ, «Հրազդան» հրատ., Երևան, 2001, 268 էջ,

6) Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլյուցիան և սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Ա. Մնացականյանի, հրատ. ՀՍՍՌ-ԳԱ, Երևան, 1960, 643 էջ,

7) Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, հիշողությունների և դոկումենտների ժողովածու, Պետհրատ, Երևան, 1930, 204 էջ:

3. Պարբերական մամուլ ա) հայերեն

- 1) Ազատամարտ, Թիֆլիս, 1917 թ.,
- 2) Աշխատանքի դրոշակ, Թիֆլիս, 1918 թ.,
- 3) Աշխատանք, Երևան, 1918 - 1919 թթ.,
- 4) Աշխատավոր, Թիֆլիս, 1918 - 1920 թթ.,
- 5) Արարատյան աշխատավոր, Էջմիածին, 1919 թ.,
- 6) Արձագանք, Եկատերինոդար, 1918 թ.,
- 7) Արև, Բաքու, 1918 թ.,
- 8) Բանվորի ձայն, Թիֆլիս, 1919 - 1920 թթ.,
- 9) Գործավոր, Թիֆլիս, 1919 թ.,
- 10) Դիրքերում, Կարս, 1920 թ.,
- 11) Երիտասարդ Հայաստան, Չիկագո, 1919 թ.,
- 12) Ջանգ, Երևան, 1918 - 1919 թթ.,
- 13) Ժողովուրդ, Երևան, 1918 - 1920 թթ.,
- 14) Ժողովրդի ձայն, Թիֆլիս, 1918 - 1919 թթ.,
- 15) Լրատու Հայոց Ազգային Խորհրդի, Երևան, 1918 թ.,
- 16) Խոսք, Երևան, 1918 թ.,
- 17) Կայծ, Երևան, 1918 - 1919 թ.,
- 18) Կառավարության լրաբեր, Երևան, 1918 - 1920 թթ.,
- 19) Կոմունիստ, Երևան, 1920 թ.,

- 20) Հայաստանի աշխատավոր, Երևան, 1919 թ.,
- 21) Հայաստանի ձայն, Երևան, 1919 - 1920 թթ.,
- 22) Հորիզոն, Թիֆլիս, 1917 - 1918 թթ.,
- 23) Մշակ, Թիֆլիս, 1917 - 1920 թթ.,
- 24) Յառաջ, Թիֆլիս, 1919 թ.,
- 25) Յառաջ, Երևան, 1919 - 1920 թթ.,
- 26) Նոր աշխատավոր, Թիֆլիս, 1919 - 1920 թթ.,
- 27) Նոր խոսք, Թիֆլիս, 1920 թ.,
- 28) Նոր հորիզոն, Թիֆլիս, 1918 թ.,
- 29) Պահակ, Բոստոն, 1918 - 1919 թթ.,
- 30) Սոցիալիստ-հեղափոխական, Երևան, 1919 - 1920 թթ.,
- 31) Սպարտակ, Երևան, 1919 թ.,
- 32) Վան-Տոսպ, Երևան, 1919 թ.:

բ) ռուսերեն

- 33) Наше Знамя, Тифлис, 1919 г. ,
- 34) Слово, Тифлис, 1920 г.,
- 35) Социал-демократ, Тифлис, 1918 г.

4. Գրականություն

ա) հայերեն

- 1) Ազատյան Հ., Հայաստանի խորհրդայնացման վեցերորդ տարեդարձը, ՀԿԿ ԿԿ ազիտ. բաժին, Երևան, 1926, 128 էջ,
- 2) Աբարեկյան Լ., Ինչու ենք անջատվում դաշնակցությունից, հրատ. երիտ. դաշնակցականների, Բաքու, 1907, 23 էջ,
- 3) Ալեքսանյան Կ., Թուրքիայի ցեղասպանության քաղաքականության շարունակությունն Ալեքսանդրապոլի գավառում, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2015 թ., թիվ 1, էջ 19-20,
- 4) Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917 - 1921 թթ.), «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1966, 413 էջ,

5) Ահարոնյան Ավ., Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, հրատ. ՀՀԴ Ամերիկայի ԿԿ, Բոստոն, 1943, 213 էջ,

6) Աղայան Ծ., Արշավիր Մելիքյան, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1963, 206 էջ,

7) Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, հրատ. Երևանի պետ. համալսարանի, Երևան, 1982, 416 էջ,

8) Ամիրխանյան Շ., Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ., Հայպետհրատ, Մոսկվա, 1926, 169 էջ,

9) Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 1901-1918 թթ., հատոր 3, տպ. Ս. Ղազարի, Վենետիկ, 1926, 694 էջ,

10) Աստվածատրյան Ա., Անձնական յուշեր Ռուբենի մասին, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1954 (8), էջ 43 – 53,

11) Ավագյան Ռ., Հանցավորությունը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում 1918-1920 թթ., «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1995, 96 էջ,

12) Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, «Բարձրագույն դպրոց» հրատ., Երևան, 1997, 433 էջ,

13) Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը 1918 թ. մայիսին, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1998, 302 էջ,

14) Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1973, 580 էջ,

15) Բաբաջանյան Վ., Հայ ժողովրդական կուսակցության հուշագիրը կռաւիցիոն նոր կառավարություն ձևավորելու մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2004 (1), էջ 57-59,

16) Բաբայան Ա., Էջեր Հայաստանի անկախության պատմությունից, տպ. «Յուսաբեր», Կահիրե, 1959, 55 էջ,

17) Բաղայան Խ., Դաշնակցության կոնտրոլյուցիոն գործունեության մի քանի փաստերի մասին (1918 - 1920 թթ.), Հայպետհրատ, Երևան, 1955, 88 էջ,

18) Բարսեղյան Խ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ձևավորումը, ՀՍՍՀ «Գիտելիք» ընկերություն, Երևան, 1980, 39 էջ,

19) Բարսեղյան Խ., Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք 2, հրատ. ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1975, 605 էջ,

20) Բարսեղյան Ս., Ինչպես կը գրեն մեր նորագոյն պատմութիւնը, տպ. «Արմենիա», Պ. Այրես, 1948, 88 էջ,

21) Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերութիւնները 1917 - 1923 թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1999, 539 էջ,

22) Գալոյան Գ., Հերոսական մայիսից - հաղթական նոյեմբեր, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1980, 107 էջ,

23) Գալոյան Գ., Պատմութեան քառուղիներում: Ազատագրւած ժողովրդի վերածնունդը, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1982, 461 էջ,

24) Գանգրունի Հ., Հայաստան 1920 - 21 եւ միջազգային դիվանագիտությունը, «Տոնիկյան և որդիք», Բեյրութ, 1986, 303 էջ,

25) Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն (յուշեր 1890 էն 1940), հրատ. Հայ ազգային հիմնադրամի, Փարիզ 1947, 640 էջ,

26) Դաշնակցական Հայաստանի գործերից, Նորք ամսագիր, Երևան, 1925 (5-6), էջ 419 – 425,

27) Դարբինյան Ռ., Բոլշևիզմը և Հայաստանը, 2-րդ հրատ., «Քեշիշյան» տպ., Իզմիր, 1922, 70 էջ,

28) Դարբինյան Ռ., Կեանքիս գրքէն (վշրանքներ իմ յուշերէն), Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1960 (10), էջ 15 – 25,

29) Դարբինյան Ռ., Ռուսական վտանգը, «Ազատ Խոսք» հրատ., Երևան, 1991, 80 էջ,

30) Դարբինյան Ռ., Փոքորիկի օրերուն, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1948 (9), էջ 31-45,

31) Եղիկյան Գ., Հնչակեանները եւ նրանց բոլշեւիկներու հետ միանալու փորձերը, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1939 (4), էջ 142 – 152,

32) Երզնկյան Ա., Աշխատավորության դատարանին (էջեր դաշնակցականների գործերից), «Չակկնիգա», Թիֆլիս, 1927, 66 էջ,

33) Չոհրաբեյան Էդ., 1920 թ. թուրք - հայկական պատերազմը և տերութիւնները, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., Երևան, 1997, 368 էջ,

34) Թորոսյան Ս., Արամը, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1951 (10), էջ 1 – 13,

35) Թութունճյան Լ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը իբրեւ պետական գործօն, տպ. Մ. Տեր-Սահակյանի, Կ. Պոլիս, 1921, 107 էջ,

36) Իրազեկ, Մօտիկ անցեալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ 1917 - 1922, տպ. «Համագգայինի», Բեյրութ, 1956, 153 էջ,

37) Լազյան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը Հայկոս յարաբերություններու լոյսին տակ, «Ադանա» հրատ., Երևան, 1991, 435 էջ,

38) Լեո, Անցյալից (Հուշեր, թուղթեր, դատումներ), «Խորհրդրդային Կովկաս», Թիֆլիս, 1925, 480 էջ,

39) Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, 2-րդ հրատ., տպ. «Համագգայինի», Բեյրութ, 1968, 487 էջ,

40) Խոնդկարյան Ա., Օպոզիցիան Հանրապետական Հայաստանում, Վէմ երկամսյա հանդես, Փարիզ, 1933 /Ա/, էջ 63 - 83, /Գ/, էջ 76 - 98, 1934, /Ե/, էջ 42 – 60,

41) Խուրշուդյան Լ., Դաշնակցություն կուսակցության սոցիալական էության լենինյան գնահատականի հարցի շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1988 (7), էջ 12 – 31,

42) Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, հրատ. Երևանի պետ. համալսարանի, Երևան, 2002, 316 էջ,

43) Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը, հրատ. «Համագգային հայ կրթական և մշակութային միության», Երևան, 1995, 100 էջ,

44) Խուրշուդյան Լ., Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից էտապում, հրատ. ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1964, 470 էջ,

45) Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, «Լույս» հրատ., Երևան, 1919, 23 էջ,

46) Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, հրատ. ՀԺԿ, Թիֆլիս, 1917, 21 էջ,

47) Ծրագիր Վերակազմյալ Հնչակյան (ազգայնական - ազատական) կուսակցության, տպ. «Պահակի», Բոստոն, 1919, 44 էջ,

48) Կարապետյան Հ., Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, հրատ. ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1961, 337 էջ,

49) Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, Հայ-պետհրատ, Երևան, 1932, 169 էջ,

50) Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1967, 456 էջ,

51) Կասյան Ս., Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, «Ձակկնիզա», Թիֆլիս, 1928, 188 էջ,

52) Կիստուր Ա., Պատմություն ՍԳ Հնչակյան կուսակցության 1887 - 1963 թթ., հատոր Ա, «Շիրակ» հրատ., Բեյրութ, 1962, 616 էջ,

53) Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918 - 1920 թթ., «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1998, 41 էջ,

54) Հակոբյան Ա., Հ. Յ. Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, «Վարանդյան» հրատ., Երևան, 1994, 46 էջ,

55) Հայաստանի Խորհրդի արձանագրությունները (1918 - 1920 թթ.), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 1991 (3), էջ 42 – 91,

56) Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, խմբ.՝ Ծ. Աղայանի, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1967, 821 էջ,

57) Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր, խմբ.՝ Հ. Մարգարյանի, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, 686 էջ,

58) Հայաստանի պառլամենտի մայիսի 3-ի արտակարգ նիստը, տպ. «Ուրարդիա», Երևան, 1920, 19 էջ,

59) Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 7, հրատ. ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1967, 654 էջ,

60) Հայ Ռամկավար կուսակցություն, Առժամեայ Նախագիծ ծրագիր - կանոնագիր, տպ. «Հովակիմյան», Կ. Պոլիս, 1920, 32 էջ,

61) Հարությունյան Ա. (Հարենց), Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը, Հայպետհրատ, Երևան, 1960, 86 էջ,

62) Հարությունյան Ա., Գևորգ Մելիք - Ղարազյոզյանի հուշերը, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 2002 (1), էջ 88 – 99,

63) Հիսնամյակ (1887 - 1937) ՍԳ Հնչակյան կուսակցության, հրատ. սոց.-դեմ. հնչակյան կուսակցության կեդր. վարչության, Փրո-վիդենս, 1938, 352 էջ,

64) Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Ծրագիր, տպ. «Բաքու», Բաքու, 1917, 32 էջ,

65) Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Ծրագիր, հրատ. «Դրոշակի», Ժնև, 1907, 23 էջ,

66) Հովհաննիսյան Ա., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը: Մայիսյան ապստամբությունը, Հայպետհրատ, Երևան, 1923, 47 էջ,

67) Ղարաջյան Գ., Անդրկովկասի քաղաքական կեանքը 1918 թին, «Քեշիշյան» տպ., Թիֆլիս, 1919, 71 էջ,

68) Ղարիբջանյան Գ., Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը 1917 -1920 թթ., Հայպետհրատ, Երևան, 1953, 161 էջ,

69) Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում, Հայպետհրատ, Երևան, 1955, 492 էջ,

70) Ճիգմենյան Մ., Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925 թթ., «Նոր օր» հրատ., Ֆրեզնո, 1930, 572 էջ,

71) Մայիս 28, հրատ. Հ. Յ. Դ. շրջկոմի, Փարիզ, 1926, 56 էջ,

72) Մարտունի Ալ., (Մյասնիկյան), Կուսակցությունները գաղթականութեան մէջ, Բեռլին, 1925, 93 էջ,

73) Մելիքյան Ս., Սոցիալիստ - հեղափոխականները Հայաստանում և Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում 1900 - 1920 թթ., «Արեգ» հրատ., Երևան, 1997, 143 էջ,

74) Մելքոնյան Ա., Մայիսյան ապստամբության պատմության հարցի շուրջը, «Միտք» հրատ., Երևան, 1965, 196 էջ,

75) Միացյալ և անկախ Հայաստան, Պատմական Քալը, «Արգունան» տպ., Կ. Պոլիս, 1919, 112 էջ,

76) Միրզոյան Ս., Ալեքսանդր Խատիսյան (կյանքն ու գործունեությունը), ատենախոսության սեղմագիր, հրատ. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտ., Երևան, 2001, 26 էջ,

77) Մռավյան Ա., Հոդվածներ և ճառեր (1913 - 1929), Հայպետհրատ, Երևան, 1961, 412 էջ,

78) Մռավյան Ա., Սոցիալիստ - հեղափոխականները Անդրկովկասում, Հայպետհրատ, Երևան, 1922, 32 էջ,

79) Յափունջյան Ա., Համառոտ պատմություն Ռամկավար Ազատական կուսակցության կազմության, Մատենաշար հայ ազգ. հիմնադրամի, Կահիրե, 1977, 55 էջ,

80) Նշխարներ, Գարեգին Նժդեհ, Հովհաննես Քաջազնունի, «Ազգայնական միտք» - 8, Երևան, 2002, 47 էջ,

81) Շահումյան Ս., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1978, 355 էջ,

82) Ջաղեթյան Գր., Մոտիկ անցյալից, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1969, 104 էջ,

83) Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության կապերը Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության հետ (1918 թ. հունիս - նոյեմբեր), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 2003 (2), էջ 162 – 175,

84) Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատոր 7, 3-րդ հրատ., «Ադանա» հրատ., Թեհրան, 1982, 363 էջ,

85) Սարգսյան Ե., Փետրուարյան յեղաշրջման օրերից (յուշեր եւ ապրումներ), Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1959 (5), էջ 89 – 96,

86) Սասունի Կ., Մայիսեան խռովութիւնները եւ քաթարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), «Սեւան պրես», Բեյրութ, 1968, 208 էջ,

87) Սիմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920 - 1921 թթ., հրատ. Երևանի պետ. համալսարանի, Երևան, 2000, 672 էջ,

88) Սիմոնյան Հ., Թուրք - հայկական հարաբերությունների պատմությունից, «Հայաստան», հրատ., Երևան, 1991, 630 էջ,

89) Վահան Սինախորյանի հուշերը, գրի առավ Ն. Աղբալյանը, Հայրենիք ամսագիր, 1968 (3), էջ 45 – 58,

90) Վարանդյան Մ., Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, հրատ. Երևանի պետ. համալսարանի, Երևան, 1992, 536 էջ,

91) Վարդանյան Հ., «Դաշնակցություն» պարտիան որպես օտարերկրյա իմպերիալիստների և ռուսական ռեակցիոն ուժերի գործակալ (1918-1920), Հայպետհրատ, Երևան, 1955, 72 էջ,

92) Վարդանյան Հ., Հայ բուրժուա - ազգայնական կուսակցությունների դիրքավորումը ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին (1905-1907), «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1975, 202 էջ,

93) Վիրաբյան Վ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2003, 249 էջ,

94) Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ.: Կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, հրատ. Հայաստանի պետ. ճարտարագիտական համալսարանի, Երևան, 1999, 64 էջ,

95) Վրացյան Ս., Անկախ և Միացեալ Հայաստան (Ուրվագիծ), տպ. «Ուրարդիա», հրատ. Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության, Երևան, 1920, 23 էջ,

96) Վրացյան Ս., Բանակցություններ Ազգային պատվիրակության և ՀՀ միջև, տպ. «Հայրենիքի», Բոստոն, 1920, 67 էջ,

97) Վրացյան Ս., Ինչու՞ եւ ինչպէս խորհրդայնացաւ Հայաստան, Հայրենիք ամսագիր, Բոստոն, 1940 (2), էջ 127 – 152,

98) Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, տպ. «Համազգայինի», հատոր 5, Բեյրութ, 1966, 366 էջ,

99) Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, 3-րդ տպագր., «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1993, 704 էջ,

100) Վրացյան Ս., Հայաստանը բոլշեիկեան մութի և թրքական սալի միջև, տպ., «Համազգայինի», Բեյրութ, 1953, 205 էջ,

101) Վրացյան Ս., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, տպ. «Մշակ», Բեյրութ, 1962, 381 էջ,

102) Տասնապետյան Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ Ընդհանուր Ժողովը (1890 - 1924), հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Աթենք, 1988, 259 էջ,

103) Տեր-Հակոբյան Հ., Հայաստանի վերջին աղետը, հրատ. Միք. Տեր-Սահակյանի, Կ. Պոլիս, 1921, 125 էջ,

104) Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, տպ. «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, 432 էջ,

105) Փիրումյան Ռ., Հայաստանը Հ. Յ. Դ. - Բոլշևիկ հարաբերությունների ոլորտում (1917-1921), հրատ. Երևանի պետ. համալսարանի, Երևան, 1997, 421 էջ,

106) Քաղվածքներ Հ. Յ. Դ. 9-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներից, տպ. «Ուրարդիա», Երևան, 1920, 27 էջ,

107) Քառյան Ս., Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության պատմագրություն, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2003, 289 էջ,

108) Քաջազնունի Հ., Հայաստանի Հանրապետություն, «Վարանդյան» հրատ., Երևան, 1993, 32 էջ,

109) Քաջազնունի Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, «Մխիթարյան» տպ., Վիեննա, 1923, 108 էջ,

110) Քյուրքչյան Հ., Ուրուագիծ Հ. Յ. Դ. պատմութեան (1919 - 1924 թթ.) հնգամեակի, հրատ. Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի, «Հեղափոխական գրադարան», Արեւիք, 1988, 94 էջ:

բ) ռուսերեն

111) Баликян О., Письма О. М. Качазнуни А. И. Хатисяну, Вестник архивов Армении, 1991 (3), стр. 92 – 126,

112) Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, часть 2, Госиздат, Москва - Ленинград, 1929, 434 стр.,

113) Буржуазные и мелкобуржуазные партии России в Октябрьской революции и гражданской войне, изд. АН СССР, Москва, 1980, 156 стр.,

114) Бурмистрова Т., Гусакова В., Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России 1905 - 1917 гг., изд. «Мысль», Москва, 1976, 262 стр.,

115) Программы политических партий в России, под ред. И. В. Владиславлева, изд. «Книга и жизнь», Москва, 1917, 80 стр.,

116) Хечумян Д., Критический анализ идеологии и политики Армянской Народной партии (1917-1921 гг.), автореферат диссертации, Ереван, 1987, 23 стр.,

117) Хуршудян Р., Критический анализ политики и идеологии Армянской мелкобуржуазной партии Гнчак в период борьбы трудящихся Закавказья за победу и упрочнения советской власти (1917-1921 гг.), автореферат диссертации, Ереван, 1981, 31 стр.:

գ) անգլերեն

118) **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, University of California press, vol 1, Berkley, Los Angeles, London, 1971, 547 p., vol 2, Berkley, Los Angeles, London, 1982, 603 p., vol 3, Berkley, Los Angeles, London, 1996 534 p., vol 4, Berkley, Los Angeles, London, 1996, 496 p.:

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՎԱՆԻԿ ԲԱԲԱԶԱՆՅԱՆ

**ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1918 - 1920 ԹԹ.**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Վ. Դերձյանի

Տպագրված է «Արման Ասմանգուլյան» ԱԶ-ում:
Ք. Երևան, Հր. Ներսիսյան 1/125

Ստորագրված է տպագրության՝ 25.10.2017:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 14,25:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am